

In **Medias** Res

PHILOSOPHY OF MEDIA

25

ISSN 1848-6304
UDK / UDC 316.774:1
Vol 13, no. 25, 2024.

CENTER FOR PHILOSOPHY OF MEDIA

ISSN 1848-6304
UDK / UDC 316.774:1
DOI: 10.46640/imr

Publisher:

Centre for Media Philosophy and Research (Zagreb)
www.centar-fm.org

Editor-in-Chief:

Sead Alić
www.seadalic.com
inmediasres@centar-fm.org

Deputy Editor:

Suzana Marjanić
suzana@ief.hr

Managing Editor:

Nenad Vertovšek
nenad.vertovsek@gmail.com

Secretary:

Srećko Brdovčak Mac
mac@centar-fm.org

Editorial Board:

Frank Hartman (Bauhaus University Weimar, Germany), Predrag Finci (England), Herta Maurer (Alpen-Adria University Klagenfurt, Institute of Slavic Studies, Austria), Izidora Leber (Solo artist, Switzerland), Željko Rutović (Montenegro), Lino Veljak (Croatia), Đorđe Obradović (University of Dubrovnik, Croatia), Ružica Čičak-Chand (Institute for Migration and Ethnic Studies, Croatia), Jure Vujić (Institute for Geopolitics and Strategic Research, Croatia), Sead Alić (University of North, Croatia)
inmediasres@centar-fm.org

Lectors and correctors:

Majda Kovač
majda.kov@gmail.com
Vesna Ivezić
vesna.ivezic9@gmail.com

Layout and placement on the Web:

Centre for Media Philosophy and Research

The design the cover of the first issue:

Nora Mojaš and Venes Alić

TABLE OF CONTENTS:

Amela Delić Aščić, Zarfa Hrnjić Kuduzović i Amira Banjić:	
Solution-oriented Journalism: Attitudes of Journalism Students and the Representation of solutions in the reporting of Web Portals on Young People	
Novinarstvo usmjereno na rješenja: stavovi studenata novinarstva i predstavljanje rješenja u izvještavanju web portala o mladima.....	4135
Paula Čatipović:	
Utjecaj medija na gledatelja od najranije do odrasle dobi	
Effects of Media on the Spectators from Childhood to Adulthood.....	4159
Darko Kovačić:	
Refrakcija religije u mediju psihoanalize (crtice uz <i>credo</i> Ericha Fromma)	
Refraction of Religion in the Medium of Psychoanalysis (Hyphens with the Credo of Erich Fromm).....	4177
Fulvio Šuran:	
Kazalište ega: između perspektivizma i relativizma	
The Theater of the Self: Between Perspectivism and Relativism.....	4193
Suzana Marjanić:	
Handelmanovi modeli i zrcala javnih događaja ili Sinjska alka kao primjer zrcala-prezentacije; Malbašin <i>modo epico</i>	
Handelman's Models and Mirrors of Public events or Sinjska Alka as an example of a Mirror-presentation; Malbaša's <i>Modo Epico</i>	4213
Ivana Marasović Šušnjara, Maja Vejić i Julija Vejić :	
Očuvanje zdravlja – „interferencija“ konstruktivna ili destruktivna	
Preservation of Health - constructive or destructive „Interference“	4225
Krešimir Katušić:	
Intelligentno prevladavanje stanja / Svijest o jedinstvu	
Intelligent Overcoming Conditions / Unity Awareness.....	4233
Livia Pavletić:	
Gesamtkunstwerk i multimedija – između auratskog i tehničkog	
Gesamtkunstwerk and Multimedia – between the Auratic and the Technical.....	4245

Amela Delić Aščić, Zarfa Hrnjić Kuduzović i Amira Banjić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla, BiH
amela.delic@untz.ba
zarfa.hrnjic@untz.ba
amira.banjic@untz.ba

Solution-oriented Journalism: Attitudes of Journalism Students and the Representation of solutions in the reporting of Web Portals on Young People

Abstract

In the interpretative framing of media reporting on youth, two approaches prevail: the first, problem-oriented and the second, positive or “soft” news oriented. There is a lack of a solution-oriented approach in which the problem would be presented within the same format, but also a solution that could be effective in a specific case, with young people, and not political and public office holders, as key actors in the story. The aim of this paper is to determine how students of journalism/communication in Bosnia and Herzegovina (B&H) perceive solutions journalism (short SoJo) and how media portals represent solutions in youth reporting. Two qualitative research methods were applied: a focus group survey among students of the Universities of Sarajevo, Banja Luka, Tuzla and Mostar (N=24) and a method of analysis of media texts on young people on five media portals in B&H (N=98). The results of the students’

surveys showed that they consider solutions journalism more purposeful than problematic ones, but also a threat to journalistic objectivity. As necessary conditions for engaging in this type of journalism, they identified training, editorial support, social sensitivity of journalists and financial stability of the media. The results of the qualitative analysis of articles on young people showed that the formats in which solutions are mentioned do not meet the criteria of SoJo stories. Although the stories on young people are mostly positively framed, they are told from the perspective of the management of institutions/organizations, not young people.

Key words: *solutions journalism, journalism students, reporting on youth.*

Introduction

Solutions journalism (SoJo) can be an alternative to the dominant approaches to media reporting on young people in which the focus is either on a specific problem, without pointing to an effective solution or on the so-called “soft” news, without researching the relevant aspects of the topic. This innovative approach implies a different, more positive and pragmatic perspective on the interpretation of events. SoJo advocates an interpretive framework of events dominated by problem solving with a focus on the “thematic, rather than episodic” framework of reporting (Their, 2021, p. 49). The approach caught the attention of journalists and communication specialists in 2013 when the Solutions Journalism Network (SJN) was founded.

So far, not many scientific studies have been published on solution-oriented journalism, which is understandable given the novelty of the approach. Nevertheless, empirical studies conducted around the world, primarily in the United States (U.S.) and Western Europe, have indicated a predominantly positive attitude of audiences towards solutions journalism in terms of interest in it (McIntyre & Lough 2018), then greater trust in news (Thier et al., 2021), as well as the development of positive emotions such as greater connection with the local community (Thier & Whalt, 2019). On the other hand, the attitude of journalists as news producers about solutions journalism is also generally positive (McIntyre & Lough, 2018). However, this approach is still unknown to most journalists in B&H (Delić Aščić, 2024). Other studies from Bosnia and Herzegovina that have dealt with media habits and preferences of young people have indicated that there is a certain interest of young people in solutions stories (Sokol & Alibegović, 2021). Therefore, journalists who now work in the media in B&H do not know enough about the concept of SoJo, while at the same time there is a certain interest and need of young people for such an approach to reporting.

If we take into account the political apathy of citizens, as well as the mass emigration, especially of the younger population from B&H, it is expedient to analyze how news portals in this country

report on topics relevant to young people from 18 to 35 years of age. In particular, do they lament problems or report on concrete solutions? On the other hand, the role that current journalism students as future journalists will play in reporting on young people deserves to be examined and their views on solution-oriented journalism.

The theoretical framework of the paper contains four sections. The first explains the concept of solutions journalism, and the second explains its specific features as indicators for recognizing solutions in relation to other types of journalistic stories. In the third section, the results of empirical studies on media reporting on young people are presented, and in the fourth section, those on the effects of solutions stories. The methodological framework of the paper explains the research goals, hypotheses, methods and samples. In the part on the results, the results of the qualitative analysis of the content of web articles were first presented and produced, and then the results of the discussion in focus groups with students of journalism/communication in B&H. In the last part of the paper, conclusions are drawn.

Solutions journalism

In the broadest context, solution-oriented journalism (Solutions Journalism, abbreviated as SoJo), SoJo is a type of constructive journalism that “involves the application of positive psychology techniques in the news production process, with the aim of creating productive and engaging journalistic reporting” (McIntyre & Gyldensted, 2017, p. 23). Since 2010, both forms have been represented in scientific and professional articles (Lough & McIntyre, 2023). Solutions journalism is defined as contextual, “rigorous reporting on responses to social problems that includes the following elements: answers, insights, evidence, limitations.” Therefore, solutions journalism is as relevant “as problem reporting” (Their, 2021, p. 47). SoJo “does not involve hypothetical solutions to problems or telling the story of good people doing good things; it primarily reports answers to problems that have evidence of success” (Ibid). “A solutions story is newsworthy because of the solution’s uniqueness or the solution’s efficacy, whereas problem-based stories are often newsworthy due to the scope or severity of the problem” (Thier, Abdenour, Dahmen & Walth, 2019, p. 2513). In 2010, the New York Times launched a column called *Fixes* in which it reported on responses to social problems, and in 2013 the Solutions Journalism Network was launched in the United States, in which 47,000 journalists have participated in trainings so far, and they also have a database of about 1,900 organizations that publish solutions stories (Solutions Journalism Network).

Often, journalists and researchers equate constructive and solutions journalism. “The difference seems to be largely a geographical preference, and those in Europe tend to favor the words ‘constructive’ and those in the U.S. prefer ‘solutions,’ presumably because these were the terms chosen by the respective organizations leading efforts to promote these approaches” (Lough & McIntyre, 2021, p. 3). Researchers of both approaches suggest that “constructive journalism is viewed as an umbrella term encompassing several ways of practicing socially responsible journalism, and

that solutions journalism is described as one form of constructive journalism” (Lough & McIntyre, 2021, p. 15).

SoJo is theoretically most often considered from the normative perspective of the so-called journalistic compass founded by Peter Bro or the theory of framing by Robert Entman. “Solutions journalism is one example of the type of journalism where the reporter takes a more active role” (McIntyre, 2019, p. 20). Two sets of journalistic principles are presented in the compass (Figure 1). The first refers to the purpose of the journalistic profession, and according to this principle, journalists can take a passive role that involves reporting on existing problems, or an active role that involves monitoring the resolution of problems. In the second set of principles, we distinguish between the deliberative and representational models. In the representative, journalists focus on reporting on public and influential figures, representatives of authorities, organizations. In the deliberative model, journalists are focused on reporting on citizens. SoJo is an active problem reporting service with argumentative examples of functional solutions offered, focused on both citizens and decision-makers. Youth reporting can also be positioned in one of the above ways – passive or active, focusing on official sources (representative) or on (young) citizens (deliberative).

Figure 1. The journalistic compass (source: Peter, 2019: 514)

After situating solutions journalism in the upper right corner, its effects can be theoretically understood by applying the theory of framing. According to Entman, to frame a media event means: “To select some aspects of perceived reality and make them more salient in a communicating text, in such a way as to promote a particular problem definition, causal interpretation, moral evaluation, and/or treatment recommendation” (Entman 1993, p. 52, according to McIntyre, 2019, p. 20). Deirdre (2006) sees the explanation for the media’s focus on negative events in the media’s following of the “if story bleeds, it leads” version.

Characteristics of Solutions Journalism Stories

Solutions journalism is oriented towards the journalistic value of “social action” (Aitamurto & Varma 2018, p. 704), and “longer presentation forms such as features are more conducive to constructive journalism” (Meier, 2018, p. 777). This means that the lead of the story will be narrative and that a possible solution will be mentioned already in the lead, possibly at the beginning of the story, and that the focus in the story will be, in addition to the basic journalistic ones, on the question “What next?”. Unlike investigative journalism, which is mainly focused on past events, and conventional journalism, which emphasizes the present moment, solutions journalism is “focused on the future” (Dodd, 2021, p. 17).

According to the instructions of the SJN, in order to recognize a solutions story, one should look for answers to the following questions:

1. Does the story explain the causes of a social problem;
2. Does the story present an associated response to that problem;
3. Does the story get into the problem solving and how-to details of implementation;
4. Is the problem-solving process central to the narrative;
5. Does the story present evidence of results linked to the response;
6. Does the story explain the limitations of the response;
7. Does the story convey an insight or teachable lesson;
8. Does the story avoid reading like a puff piece;
9. Does the story draw on sources who have a ground-level understanding;
10. Does the story give greater attention to the response than to a leader/innovator/do-gooder (Bansal & Rosenberg, 2014, p. 6).

To put it simply, the story should be written according to the principle of WHOLE: „W - What response does it address? H - How it works, the “howdunnit?“ O - Offers insight; L - Includes limitations; E - Most important, provides evidence of impact“ (SJN, 2017).

Media reporting on young people

There is a lack of scientific studies on how the media treat young people in B&H, especially on the ways in which they report on their problems and possible solutions. The few studies on the relationship between young people and the media in B&H have dealt mainly with the preferences of young people towards the media and their content (Hodžić 2020; Turčilo et al., 2018/19; Hodžić & Sokol, 2019; Turčilo et al., 2017; Žiga et al., 2015). A survey by Mediacenter Sarajevo showed that young people in B&H are not very interested in politics, but they are interested in “topics that are

concrete and useful, such as, for example, data on studies and internships, and positive stories about successful young people” (Sokol & Alibegović, 2021, p. 14). This examination provides significant inputs for researchers of the SoJo approach as young people expressed the need for a “good news” rubric in the media, for a TV news “that will offer positive stories in prime time”, “give space to young people, stories about ordinary people and positive stories” (Ibid., p. 21).

A 2022 study by the Krovna organizacija mladih (Umbrella Youth Organization of Serbia KOMS) showed that the SoJO approach is not significantly represented in Serbian media reporting on young people. “Overall, almost half of the content does not offer any solution, while the number of content with a concrete and declarative solution is equal” (Stjepić and Subotić, 2022, p. 28).

Studies from Anglo-Saxon countries show several key interpretative frameworks in youth reporting. The focus on negative events, i.e. portraying young people as problematic, dominates the media in Canada (Kelly 2006), the U.S., Australia, New Zealand and the United Kingdom (MalvWyn, 2005 according to Levinsen & Wien, 2011; Malven 2018). Young people rarely talk about young people, and most often officials and adults (Kelly, 2006; Al-Baldawi et al., 2021; Stjepić & Subotić 2022; Notley et al., 2019). Studies from Mediterranean countries have shown different results. Positive discourse on youth is also dominant in center-left and center-right newspapers in Greece, Italy, and Spain (Bosi et al., 2019). A longitudinal study from Denmark that analyzed youth reporting in Danish newspapers from 1953 to 2003 showed that they were mostly written about in the context of crime and sports. However, there are evident changes in both the choice of topics and the representation of sources, so in recent decades “culture is reported quite frequently”, and “young people are now quoted more frequently than before” (Levinsen & Wien, 2011, p. 849). In the media in the US, Australia, New Zealand and the UK, two competitive frames about young people have been spotted. “On the one hand, youth is described as a threat to society, and on the other side as the ‘hope for the future’” (Wyn 2005, according to Levinsen & Wien, 2011, p. 841). Based on the aforementioned studies, we can see that reporting on young people is mainly focused on passively recording the situations in which they find themselves, as well as relying on official sources of information about young people. The interpretive frameworks in which young people appear categorize stories about them into two types of journalistic reporting:

1. classic problem-oriented approach (troubled youth, victims, perpetrators, passive bystanders) and
2. positive “soft” news (young people as hope, heroes or geniuses).

There is a lack of solutions to stories that will represent problems, but also solutions that could be effective in specific cases, with young people and ideas, and not officials, as the bearers of the main message of the story. Solutions interpretive frameworks, according to research by Dodd (2021), can be understood from the perspective of two main frameworks:

1. hope that is not an abstract concept, but is operationalized by concrete goals and ways of solving and
2. the presence of a leader (individual, organization), where he is not a formal leader, but becomes a leader through his merits, work, focus on the solution. It is the answer to the journalist's question – Who shows the way to a solution? The story should not be focused on that individual, but on the way he came to the solution of the problem.

Results of previous studies on the effects of solutions journalism

The first peer-reviewed article on solutions journalism appeared in 2016 (Lough & McIntyre, 2021). Of the 73 articles on constructive and solutions journalism found up to 2020, Lough and McIntyre found that the topic was researched in 23 countries around the world, of which one-third of the articles were from the U.S. (34.8%), and less than one-third were from Europe (29.3%). A 2023 study found that out of 22 studies on SoJo, 17 investigated the impact of solutions and constructive journalism on audience emotions and confirmed that these stories “increase positive feelings and emotions while decreasing negative ones among readers” (Lough & McIntyre, 2023, p. 15).

Studies show that journalists' attitude towards SoJo is positive (McIntyre & Lough, 2018), although they often fear for the objectivity of this approach, this was especially emphasized by journalists from Croatia and Bosnia and Herzegovina (Kovač & Perišin, 2018; Delić Aščić, 2024). Journalists in Bosnia and Herzegovina “mistake the term constructive journalism with feature or narrative journalism, stories, thematic journalism, or explanatory journalism” (Delić Aščić, 2024, p. 40). They are aware that, even if they use constructive frame in their stories, “that they don't do it systematically” (Ibid.). On the other hand, there is an interest of the audience in solutions or constructive stories in the world and in B&H (Venzel, Gerson & Moreno, 2016; Curry, Stroud & McGregor, 2016; Delić, 2021). Also, citizens who read stories with an offered effective solution show more trust in the news, its accuracy, comprehensiveness and objectivity than those who read classic problem-focused news, express a more positive attitude towards the journalistic story and the presented solution, have a stronger and better connection with the media (Thier et al., 2019; McIntyre, 2019; Curry & Hammonds, 2014). Statistically, there is a higher level of self-efficacy, energy and connection to one's own community among citizens who read solutions stories or solutions photo stories compared to those who read negatively oriented stories (Gielan, Furl & Jackson 2017; Dahmen, Thier & Whalt, 2019).

Young people from B&H expect more solutions stories from the media focused on topics related to their personal interests (such as studying or internships), i.e., successful young people (Sokol & Alibegović, 2021).

Methodological framework of the research

Research goals and hypotheses

There are two main goals of this research: 1) to determine how solutions journalism is perceived by students of journalism, i.e. communication in Bosnia and Herzegovina, and 2) to establish how topics are presented in reporting on young people on Internet portals in B&H - according to the criteria of solutions or problem journalism. The general hypothesis is that students of journalism and communication studies in B&H are not sufficiently familiar with the concept of solution-oriented journalism, nor its possibilities for reporting on young people, and that Internet portals are dominated by a problem-based approach to reporting on young people.

Research methods and samples

Two qualitative methods were used to collect empirical data: focus group testing and analysis of the content of the media text. Qualitative methods were chosen because the focus of the research is the question **of how** students perceive solutions journalism, i.e. **how** internet portals report on young people. The reason is that these phenomena have not been sufficiently researched in B&H, so the goal is to understand them in depth, which will serve to identify motives and patterns as a starting point for future research.

A focus group involves gathering people in one place for a discussion led by the moderator of the group in order to gather information and opinions according to a predetermined course of discussion (Lunt and Livingstone 1996). The survey in focus groups will provide insight into the views of journalism students on the possibilities of applying solutions approach in reporting on young people in B&H. A total of 24 students of journalism and communication from the Universities of Sarajevo, Banja Luka, Tuzla and Mostar participated in four focus groups held in December 2023. Of these, 19 are female and five are male. The average age of the discussants is 22 years. All discussions were realized according to a prepared protocol that included individual reading of two web stories, one in which a problem-oriented approach was applied and the other in which a solution-oriented approach was applied. Without the moderator's remark on the applied approaches, the discussants had to identify the strengths and weaknesses of the story. Further discussion was developed on the role of journalism in society and ways to engage young people to think about their perspective in B&H. The shortest discussion lasted 95 minutes and the longest 120 minutes. All of them were audio-recorded, transcribed, and subsequently analyzed.

Content analysis implies a set of techniques for the systematic analysis of texts within the context of communication that follow analytical rules and take into account quantifications wherever available (Mayring according to Kurtić 2017). It is suitable for deeper analyses of texts because it is "based on the assumption that each text (verbal-symbolic material) signifies something more than what is visible at first glance and that it can be deduced from it about the social structure in whose

environment (context) it was created” (Ibid). In this research, the unit of analysis is a journalistic article published on one of five portals: klix.ba, nezavisne.com, bljesak.info, dw.com/bosna-i-hercegovina and balkans.aljazeera.net. When choosing a portal, the following criteria were taken into account: readership, registered office and ownership structure. The analysis includes all texts on topics that directly concern young people 15-35 years of age published on the mentioned portals from from December first to December 31st 2023.2023. Here we have applied the upper age limit for young people due to the socio-economic and cultural environment in B&H, which is characterized by later housing and financial independence compared to peers in the European Union. A total of 98 articles on young people were identified during the analysed period.

The results with discussion

The results of qualitative content analysis of online articles

In the analyzed period, a total of 98 articles about young people were identified on five portals, most of which were on Klix (40) and Bljesak (38), less on Nezavisne novine (14), and very few on AJB (5) and DW B&H (1). When they report on young people, it is most often about events from education (25), followed by sports (15). All other areas of life are much less represented. Youth content was mainly presented in the format of news (34) and reports (29). The proportion of press releases is also significant (13), while other formats are very few. Only three interviews were published.

Among the analyzed articles, we did not find a single solutions story. Even when solutions to problems are mentioned, the story mostly remains on an abstract level (declarative solutions). The disadvantage of reporting on young people is also a distinct underrepresentation of material data sources, especially those that would enable post-secondary and temporal comparisons of the subject of reporting. An illustrative example is the article on the fight against violence in schools “The Ministry is ready to “increase funds”¹, in which a solution (“holistic approach”, “coordination of all actors”, “manual for early recognition of violence”) is mentioned, but without concrete data. Both the problem and the proposed solution could have been more thoroughly presented with information on how other countries deal with violence, as well as expert opinions on the announced measures, obstacles and possibilities for their implementation. In an interview with the Minister of Education, Science, Culture and Sports of the Herzegovina-Neretva Canton², the solutions were mostly presented declaratively. Such is the minister’s answer to the question about how he will improve the sports infrastructure in the HNK:

Creating the best possible conditions for sports teams, individuals, but also our students is one of our goals and I sincerely hope that in coordination with partners we will work together to improve the sports infrastructure. The HNK Government or the Ministry cannot implement

1 <https://bljesak.info/sci-tech/obrazovanje/borba-protiv-nasilja-u-skolama-ministarstvo-spremno-podebljati-sredstva/440289> (7.12.2023.)

2 <https://bljesak.info/sci-tech/obrazovanje/intervju-s-ministrom-velagicem/441297> (22.12.2023.)

such extensive projects on their own. In order to improve sports infrastructure, it is necessary to involve our partners, international organizations, local self-government units, i.e. different levels of government, because only through cooperation and coordination can we achieve the best possible results.

In the article “Enabling Persons with Disabilities to Participate Equally in All Segments of Life”³, games are mentioned as one of the solutions for inclusion, but without data on the effectiveness of this solution or on the experiences of other countries. The article “ASA Bank and the Municipality of Novi Grad signed an agreement on the subsidy of housing loans for young people”⁴ is based on only one source (the mayor), while young people are not represented in the story. There is no information about the year since which this program of subsidizing interest rates for young people has been implemented, nor about its outcomes.

Other articles focused on the solutions do not report on it according to the criteria implied by the solutions approach, as in the following stories: “Vedad Ibišević invests in BH start-up industry, chose the Privee platform”⁵, “Mostar plans to allocate 800 thousand BAM to help young people buy their first real estate”⁶ and “Voice of Youth for Peace: Sarajevo Round Table on Media and Public Policies”.⁷ The solution model is not thoroughly explained to the readers, and mostly these solutions are based on claims. Although some stories are informative to be presented as a model of solutions, this potential has not been used. Such is the case with the blog “Generation United through Sports”⁸, which has some elements of a SoJo story. The focus is on how the Special Olympics contribute to the inclusion of young people with disabilities in society, and this practice is written very positively: “... ssan extraordinary platform is coming to life throughout Bosnia and Herzegovina, which provides definite best practice and positions one of the most marginalized subcategories of the population as the authors of a key innovation that brings inclusion where it is most needed...” It is mentioned below that this solution works, i.e. that there is evidence in the world of the effectiveness of this model. The downside is that this isn’t specified. The story is written in the form of a blog and the author is the President and Managing Director of Special Olympics for Europe and Eurasia.

It is similar with the stories: “These are promising microbusinesses from Mostar”⁹ or “Subsidies to young people for buying an apartment in Sarajevo: Hollow criteria, a question of morality and an

3 <https://bljesak.info/lifestyle/zdravlje/osobama-s-invaliditetom-omoguciti-jednako-sudjelovanje-u-svim-segmentima-zivota/439661> (1.12.2023.)

4 <https://www.klix.ba/biznis/asa-banka-i-opcina-novi-grad-potpisale-ugovor-o-subvenciji-stambenih-kredita-za-mlade/231201110> (1.12.2023.)

5 <https://www.klix.ba/biznis/startupi/vedad-ibisevic-investira-u-bh-start-up-industriju-izabrao-platformu-privee/231228091> (28.12.2023.)

6 <https://www.klix.ba/biznis/mostar-planira-izdvojiti-800-hiljada-km-za-pomoc-mladima-pri-kupovini-prve-nekretnine/231219081> (19.12.2023.)

7 <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/12/8/glas-mladih-za-mir-sarajevski-okrugli-stol-o-medijima-i-javnim-politikama> (8.12.2023.)

8 <https://balkans.aljazeera.net/blogs/2023/12/6/generacija-ujedinjena-kroz-sportove> (6.12.2023.)

9 <https://bljesak.info/gospodarstvo/posao/foto-ovo-su-mikrobiznisi-iz-mostara-koji-obecavaju/440284> (7.12.2023.)

influencer on the list”.¹⁰ The article “These are microbusinesses...” It can serve as a good example of thorough reporting on young people with human examples - opinions and experiences of program users, an encouraging narrative that encourages young people to start a microbusiness and partially answers the question of *how*. The same applies to the report “The tourism sector offers countless opportunities to build a successful career”.¹¹ The focus is on the solution, and the report is inspiring – it encourages young people to become businessmen, contains information on where they can be trained and concrete examples of young businessmen in this sector. Statistical data, opinions of young people, as well as examples of three successful young businessmen are included. Still, this is reporting on “good people doing good things”, and there is a lack of evidence of effectiveness characteristic for SoJo.

After noting the absence of solutions approaches in youth reporting, we analyzed the representation of other approaches in youth articles: active vs. passive and deliberative vs. representative, as well as interpretive frameworks in youth portrayal.

The distinct dominance of factual formats explains why half of the articles could not be classified into any interpretive framework - neither those known from earlier research, nor some new ones. Although we conducted free coding to identify new patterns of youth portrayal, we did not spot them. All interpretive articles could be subsumed under one of the already known ones, while, on the other hand, due to the distinct dominance of short, highly factual forms, a large number of articles (49) remained unclassified in terms of value. Among the value-framed contents, positive portrayals of young people dominate (32). They are most often presented as hope for the future (18), which is illustrated by the articles: “Let’s Make the World a Better Place: Philanthropy for a Better Tomorrow”¹², “Academy for Future Leaders Successfully Held in Mostar”¹³, “Young People from B&H Brilliant in the Finals of the Student League in Madrid”.¹⁴ Very close to this presentation is the portrayal of young people as heroes (14): “Rijad Sedić from Tuzla is a young pilot who lives his dream in the heavenly heights”¹⁵ and “Since the beginning of the year, Bosnian-Herzegovinian students spent 100,000 hours in volunteer activities”.¹⁶

There are significantly fewer articles in which young people are negatively presented than positive ones. As problematic or potentially dangerous for the social system of values, i.e. as violators of legal

10 <https://www.klix.ba/vijesti/bih/subvencije-mladima-za-kupovinu-stana-u-sarajevu-suplji-kriteriji-i-influenserka-na-listi/231213039> (13.12.2023.)

11 <https://www.klix.ba/vijesti/sektor-turizma-nudi-bezbroj-mogucnosti-za-izgradnju-uspjesne-karijere/231215135> (15.12.2023.)

12 <https://www.klix.ba/vijesti/bih/ucinimo-svijet-boljim-mjestom-filantropija-za-bolje-sutra/231206044> (7.12.2023.)

13 <https://bljesak.info/vijesti/flash/uspjesno-odrzana-akademija-za-buduce-lidere-u-mostaru/442116> (26.12.2024.)

14 <https://bljesak.info/sci-tech/obrazovanje/mladi-iz-bosne-i-hercegovine-briljirali-u-finalu-studentske-lige-u-madridu/441073> (15.12.2023.)

15 <https://www.klix.ba/vijesti/bih/tuzlak-rijad-sedic-je-mladi-pilot-koji-zivi-svoj-san-u-nebeskim-visinama/231216046> (17.12.2023.)

16 <https://www.klix.ba/vijesti/bih/od-pocetka-godine-bh-ucenici-proveli-100-000-sati-u-volonterskim-aktivnostima/231206112> (6.12.2023.)

and/or ethical norms, young people are portrayed in the article “New case of massacre threats in schools in B&H, is there any reason for concern”.¹⁷ A total of nine articles were identified in which the behavior of young people was placed in the same framework. There are slightly fewer articles in which young people are presented as victims (eight in total). It is important to point out that none of these cases refers to individual targets of possible abusers, murderers, rapists or other criminals, but to “collective” victims of a low-quality or unjust social system, which is illustrated by the following examples: “B&H is the only country in the region that did not participate in PISA testing”¹⁸ and “Will young people in Sarajevo receive less than 12,000 BAM for the purchase of an apartment or will the majority remain “below the line”?¹⁹ In the articles in which journalists critically report on the phenomena, the actors responsible for the described problems are mainly public institutions at the cantonal, entity or state level. Young people are almost never mentioned in a negative context among the actors (co)responsible for a particular problem.

Although a positive framework dominates in youth reporting, this should be seen in the context of the finding that most of the articles are the result of press releases, promotional and protocol events through which various institutions and organizations plan to communicate positive information about themselves. This means that these media stories are told from the perspective of organizations, not young people. The dominant sources in the content about young people are representatives of local government institutions, most often at the entity and municipal/city levels. In the article “The keys to the social building were handed over in Stari grad”²⁰, extensive statements of the mayor of this municipality are listed, and not a single statement of a pupil or student. In the article “Mostar plans to allocate 800 thousand BAM to help young people buy their first real estate”,²¹ only the mayor of Mostar speaks. Not a single young participant was included in the story “Young Entrepreneurs at the Faculty of Economics in Zenica Presented Business Ideas,”²² although the event is dedicated to young entrepreneurs. Instead, the Cantonal Minister of Economy, the President of the Foundation of Entrepreneurs of B&H and the Dean of the Faculty of Economics in Zenica speak about the event. The ideas are not really presented. The entire text is for minutes. Even in the report “A new convocation of the Student Parliament in Banja Luka has been elected”²³, the entity minister and the rector are in the foreground, and not the student representative or the students. It was stated how much

17 <https://www.nezavisne.com/novosti/obrazovanje/Novi-slucaj-prijetnji-masakrom-u-skolama-u-BiH-ima-li-razloga-za-zabrinutost/804537> (11.12.2023.)

18 <https://www.nezavisne.com/novosti/obrazovanje/BiH-jedina-zemlja-u-regionu-koja-nije-ucestvovala-u-PISA-testiranju/804326> (9.12.2023.)

19 <https://www.klix.ba/biznis/da-li-ce-mladi-u-sarajevu-dobiti-manje-od-12-000-km-za-kupovinu-stana/231208025> (8.12.2023.)

20 <https://www.klix.ba/vijesti/bih/u-starom-gradu-uruceni-kljucevi-socijalne-zgrade-za-studente-i-ucenike-bez-roditelja/231222153> (22.12.2023.)

21 <https://www.klix.ba/biznis/mostar-planira-izdvojiti-800-hiljada-km-za-pomoc-mladima-pri-kupovini-prve-nekretnine/231219081> (19.12.2023.)

22 <https://www.klix.ba/biznis/mladi-poduzetnici-na-ekonomskom-fakultetu-u-zenici-predstavili-biznis-ideje/231227133> (27.12.2023.)

23 <https://www.nezavisne.com/novosti/obrazovanje/Izabran-novi-saziv-Studentskog-parlamenta-u-Banjaluci/805428> (15.12.2023.)

money the entity ministry will allocate for financing student projects, then the Rector's statement that the students have thus shown their democratic capacity in the successful implementation of the elections. It seems that the report is more in the function of promoting the ministry than reporting on topics relevant to students. In the news "Work on the construction of the University Library has begun on the UNSA Campus,"²⁴ the cantonal prime minister's announcement from the social network Facebook was uncritically transmitted without journalistic questioning about the extent to which education is really at the top of social priorities.

In addition to ministers, mayors and prime ministers, representatives of the management of educational institutions often talk about young people. Although the news "Student Drago Šmitran wrote history at the Faculty of Electrical Engineering in Banja Luka"²⁵ could have been used for an interview or a profile about a successful student, the third in the history of this Faculty who completed his studies with an average of 10, this was not done. There is not even a statement from the student. Instead, a statement was quoted in the foreground, which reads "they said from the FEE". The fact that the statement was attributed to the Faculty points to the conclusion that the source of the news is probably a press release, i.e. PR information of this institution. In the report "Dean's Awards Awarded in Mostar"²⁶, the statement of the Dean of the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Mostar was first stated, and only then the statement of the student. The paragraph on the Faculty management's congratulations to students is also redundant, which has no informative value, while the information on which extracurricular activities and improving the reputation of the Faculty students were rewarded for, which would be more relevant and inspiring for young people, was omitted.

Among the interlocutors on topics concerning young people are often experts. This is also the case in the story "Do Young People Become Addicted to Social Networks",²⁷ in which no young person is quoted or paraphrased. A psychologist who is a relevant interlocutor talks about them, but we do not have the opportunity to read about this problem from the perspective of young people: how they feel in the "trap" of social networks, whether they have personally experienced the anxiety, insomnia and disruption of everyday life mentioned in the article.

Compared to public officials and experts, international and domestic NGOs, sports clubs and citizens' associations are significantly less represented as sources of information about young people. Young people are extremely underrepresented.

Even when young people are quoted or paraphrased, most often they are individuals who are participants in competitive music programs, followed by football players, a swimmer, a gamer, an

24 <https://www.klix.ba/vijesti/bih/u-kampusu-uns-a-poceli-radovi-na-izgradnji-univerzitetske-biblioteke/231214014> (14.12.2023.)

25 <https://www.nezavisne.com/novosti/obrazovanje/Student-Drago-Smitran-ispisao-istoriju-na-Elektrotehnickom-fakultetu-u-Banjaluci/806774> (22.12.2023.)

26 <https://bljesak.info/sci-tech/obrazovanje/u-mostaru-dodijeljene-dekanove-nagrade-vasi-roditelji-znaju-da-to-nije-uvijek-blagodat/441576> (20.12.2023.)

27 <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2023/12/3/postaju-li-mladi-ovisni-o-drustvenim-mrezama> (3.12.2023.)

investor who is also a famous football player, and young volunteers and entrepreneurs: “A handsome doctor from Mostar picked up sympathy after his appearance in “The Voice”: You can’t fool the audience”²⁸, “Nemanja “huNter” Kovač: I’m happy to have Nika, we share unforgettable moments”²⁹, “Almost 10,000 volunteers implemented 579 projects and supported 60 new businesses in 2023”.³⁰

The structure of the source clearly shows that youth reporting is dominated by representatives of public institutions, i.e. they speak about or on behalf of young people in relation to the representation of articles in which young people in the role of volunteers, students, athletes, entrepreneurs are in the foreground (50 vs. 23). The other 15 articles remained unclassified because they either lack sources or represent public officials and young people as individuals.

Reporting on young people, due to the prevailing passive role of journalists towards the status quo, without questioning and monitoring declarative solutions/measures/policies on the horizontal axis of the journalistic compass, gravitates to the left. At the same time, the distinct dominance of official sources, primarily representatives of the government and management of institutions, on the vertical axis positions youth reporting in a representative model. This way of reporting is far from solutions journalism.

The results of the discussion in focus groups

The Role and Significance of Journalism in Society

“Aging is more beautiful with creative work: The Zenica Association Naš most Helps Healthy Aging Through Art”³¹, is the story of the author Lidija Pisker. This article was produced in collaboration with Transitions and Mediacenter as part of a program to support solutions journalism. The students read the text, not knowing that it was a solutions story. Then we talked to them about the journalistic profession – its tasks, obligations, current situation; and about solutions journalism, its possibilities, advantages and disadvantages.

The students said that they liked the story they read, but that they would not have read it if they “didn’t have to” because it was “too extensive”. They believe that the theme of the story is interesting, that it is well written, but that it is more suitable for TV reporting. Most students assessed the story as objective, but there were also different opinions. Three students from different focus groups assessed that the story was “advocacy”, that is, that it was not “completely” objective. They relate their assessment to the length of the text, that is, they believe that the text was written extensively in order to “convince” readers of a certain idea.

28 <https://www.klix.ba/magazin/muzika/zgodni-ljekar-iz-mostara-pokupio-simpatije-nakon-nastupa-u-the-voiceu-publiku-ne-mozes-prevariti/231205105> (5.12.2023.)

29 <https://bljesak.info/lifestyle/poznati-i-slavni/nemanja-hunter-kovac-sretan-sam-sto-imam-niku-dijelimo-nezaboravne-trenutke/441054> (15.12.2023.)

30 <https://bljesak.info/gospodarstvo/flash/skoro-10000-volontera-i-volonterki-realiziralo-579-projekata-i-podrzalo-60-novih-biznisa-u-2023-oj/440172> (6.12.2023.)

31 <https://inforadar.ba/zenicko-udruzenje-nas-most-potpomaze-zdravo-starenje-kroz-umjetnost/> (15.12.2023)

Sarajevo (student 7): „The text would be better if it were purely factual“.

The truth as the ultimate goal and purpose of journalism was stated by almost all the participants of the focus groups. Today’s media has been criticized for its bias. The informative media function and serving the public interest were mentioned by the majority of students as key tasks of journalism. Several students mentioned the elements of the story that are key to the solutions stories, so they said that journalism should “awaken humanity in people” or “create a better environment”.

Banja Luka (student 7): I think the purpose of journalists should be to fight to create a better environment in the world we live in, because I think that the media and journalists in general have a much more important role in life today.

Students’ opinions on the role of journalism in saturation of citizens with bad news were divided. Many believe that journalistic stories are *a priori* negative, and that journalists cannot influence it, that is, they see responsibility in citizens who, in the opinion of some students, do not accept reality as it is – negative. Others believe that citizens are not responsible because they choose from the offer that is available.

Banja Luka (student 7): I think that negative things should definitely be presented as they are. For example, when a colleague mentioned what happened in Israel and Palestine, the murder of children, and of course it will be presented as something most terrible, I don’t think there is any euphemism that could alleviate that situation. And as far as our space is concerned – our mentality is like that, we belong more to some negative things, to some negative spirituality, than to some more beautiful things. Maybe the focus could be redirected to some small lives of ordinary people, to some everyday life, so that a beautiful story can be made out of it.

Focus group participants have different opinions on whether the media can influence young people’s thinking about the future of their country. The most pessimism was shown by students from Banja Luka, followed by students from Mostar, Sarajevo and Tuzla.

Banja Luka (student 1): Through newspapers, portals, you can write about what is provided to young people within the RS or B&H, it doesn’t matter. But if it can have a strong impact on young people, I don’t think it can. If someone intends to leave the country, there is no portal that could dissuade them from doing so, but some other aspects: the organization of the state, the government... And then the newspapers are there to present what this government provides.

Sarajevo (student 6): The problem is in society, not in the media.

A small number of respondents believe that focusing on positive stories of successful young people can motivate young people to think more positively about their country.

Tuzla (student 1): If they didn’t present the picture so negatively; talk about young people who stay and work, work on positive stories.

Mostar (student 2): I think that at the moment they are really demotivating, all some difficult

topics, national topics, incitement by war. I think that young people would like to stay so that these more positive stories are spread, especially about young people.

Students from Mostar had ideas from solutions journalism on how to overcome the problem of saturation with negative news.

Mostar (student 4): Maybe we should somehow try to twist the news that is being placed. Not only to be negative, to present what essentially happened, that is, that negative thing, but to look to the future, what could happen in the future, what is positive in all this, how to solve that problem, etc.

Journalism, in the opinion of most of the discussants, should be a “mirror of society”, or at the same time a “mirror of society” and a “driver of change”. However, students who said that the role of journalism should be in initiating change, often emphasized the importance of objectivity. It is as if students are afraid that by taking on the role of initiators of social change, journalism would lose its objective approach to reality.

Tuzla (student 2): They should be 100 percent initiators, now they are just a mirror of society. But they must not slip into positive reporting. Journalism would then lose its consistency.

Sarajevo (student 2): The media should not “pull young people by the sleeve”. It is enough for them to publish information.

Students generally recognize the influence of classical journalism education, in which a bias towards negative news prevails, and stereotypically understand different approaches to reporting as “light” or “soft” approaches. Although they said that they liked the solutions story because it brings a different perspective on people of mature age, through their answers to other questions, they showed that they are more interested in problem reporting, which they consider more objective. In accordance with the prevailing attitude about the importance of objectivity in reporting, the discussants show resistance to understanding journalism as a potential “driver of social change”, and generally believe that journalism is and should be only a “mirror of society”. Most of them believe that the media’s reporting cannot contribute much to a more positive view of the future in B&H among young people. This attitude is most pronounced among students from Banja Luka, then from Mostar, while among students from Sarajevo and Tuzla, the idea prevailed that positive stories about successful young people can motivate them to build their future in B&H. Given that in Banja Luka the public space is dominated by the media that deny the state of B&H, and that ethnic divisions are pronounced in Mostar, this result seems to be expected. It is encouraging that young people themselves stated elements of solutions journalism as desirable, even though they did not know that they were talking about a solutions approach.

Solutions vs Problem Approach in Reporting

Most students from Tuzla and Sarajevo have heard about solutions journalism, and students from Tuzla had the opportunity to hear about this concept at lectures and workshops. None of the students from Banja Luka has heard of the solutions concept in reporting, and the situation is similar with the students from Mostar. After the students read the second – problem-oriented story, they began to notice the differences.

However, opinions on the quality of the stories are different. Students from Mostar and Banja Luka mostly prefer a problem-oriented story, describing it as “concise”, “clear”, “fierce”, as a “story that makes a point”, while they consider the other one “beautiful” but too long, “warmer”, “more emotional”, but not focused enough. They believe that the second story is more purposeful and convincing, while the first is better supported by data and examples. They recognized that the first (solutions) story is about solutions and acts as a “driving force”, while the second story presents negative facts and serves as a “mirror of society”, but, in the opinion of the students, it is also more objective.

Banja Luka (student 2): The second one is more useful to me because it's shorter, it's to the point. The first text was nicer to read, because it has more examples, it's warmer, and the second one is more depressing because it shows exactly what the problem is and it's kind of rigid. The downside is that it's too long and doesn't hold as much attention. In the first text, I didn't get the impression that they were asking for some help, but they were giving some information that they had some workshops for the elderly. In the first story, I didn't see what the point was.

Only one student from Tuzla and Sarajevo believe that a problem-oriented story is more purposeful, while the others believe that a solutions story is more purposeful.

Students lack the “other side” in the stories, that is, they believe that comments from government representatives should be included in the stories in order to be “objective”.

Mostar (student 2): There is nothing unsaid in this first story, only maybe someone from the government addressed and gave his statement. And there are things in the short story that are unfinished, perhaps because it is one-sided, bad, there are no associations of these pensioners or centres for the elderly, which I think should actually have like any journalistic story, to be objective, to have a side of government.

Almost the same number of students think that citizens want problem-oriented stories and that they would react badly to solutions stories, while the other half believe that citizens would eventually get used to the solutions approach and that they would gladly accept it. The students emphasized that middle-aged people would rather read the solutions stories than young people who “would not have time for it”.

Mostar (student 5): There's a big difference between the ages of how they react. For example, some older people would like to read some news related to them, while some young people, high school students, college students, will read the latter story sooner because it is shorter, and they know what the situation is, and that's just to get informed.

Students from Tuzla and Banja Luka mostly agree that solutions journalism is more demanding, but they would definitely try this approach of reporting. The opinions of students from Sarajevo are divided, while students from Mostar mostly want to engage in problem-oriented journalism.

Tuzla (student 4): I definitely want to be an example of change, and solutions journalism is more difficult because it requires more effort.

Sarajevo (student 6): I wouldn't do solutions journalism because I see myself more in creative journalism. Solutions journalism is more of a call to action.

Mostar (student 3): I wouldn't deal with that. Because I don't see myself in that journalism because there are a lot of risks in this business today.

In the event that they were writing a solutions story and that the envisaged solution was contrary to the prevailing opinion of the public, the students said that they would mostly publish the story, and they emphasized that in that case they would further argue it and support it with evidence.

In case they did not find an adequate solution to the problem from the story, the students would still publish the story, and many would ask for solutions, i.e. advice for solutions, from citizens or institutions, which is not the principle of solutions journalism since it does not ask for opinions on solutions.

There are various elements that students would add to solutions stories to check and argue the effectiveness of the solution:

- examples
- official information
- statistics
- surveys and people's reactions.

It is interesting that none of the discussants mentioned the opinions of experts, professional and scientific studies, the results of the application of the solution in some other environments. From their answers, it is evident that they believe that solutions should be offered by journalists with the help of officials or citizens, which is why they are afraid that they will be characterized as biased.

A few key conditions for dealing with solutions journalism crystallized in conversations with students:

- specialization and education of journalists for reporting according to the solutions approach
- editors' willingness to support solutions stories

- dedication and empathy of journalists
- financial support of the media for which the journalist works.

They see obstacles to dealing with solutions journalism in the following:

- lack of time
- editorial policy
- the public's reaction
- availability of data sources
- lack of interest in the solutions stories because of their length.

Students believe that solutions stories are more suitable for television journalism. They also listed several ways to make solutions stories more interesting:

- shorten the length of the text
- add good titles and intertitles
- add visual elements.
- combine visual and textual content.

From the perspective of students, solutions journalism is not convincing or completely objective, although it is more purposeful than problem journalism. They also misunderstood the way in which solutions are presented in the story. Students think that solutions are proposed by journalists and/or officials. They see the absence of political representatives in the stories as a sign of their bias, which shows that they are deeply immersed in a culture of negative news. Although they have repeatedly emphasized that citizens are fed up with negative stories, in the second part, some said that citizens prefer negative stories, and others that they would react well to solutions stories. They believe that solutions journalism is more demanding, especially in terms of education, time and editorial support, but many would still deal with this approach in reporting. Ignorance of the concept of solutions journalism, the risk of being declared biased and the fear of not being liked by the audience are some of the key reasons that, as the focus groups showed, made it difficult for students to understand the solutions approach more clearly.

Conclusion

In this paper, we analyzed: 1. how much the solutions journalism approach is represented in reporting on young people on five Bosnian-Herzegovinian portals and 2. how journalism students from B&H think about SoJo. By applying qualitative methods of focus groups and analysis of media content, we came to results that showed: that in reporting on young people in B&H, a problem-based approach prevails, or a “positive” or “soft” approach, while there is no solutions approach at all; As

well as that the opinions of students on the objectivity of solutions stories are divided, and that a large number of them would deal with solutions reporting, although they have different opinions about the possible reactions of the audience to this approach.

Solutions journalism is a type of constructive journalism that objectively reports, respecting all standards of the profession, problems in society with an emphasis on potential solutions, evidence that they work, as well as their shortcomings. In theoretical terms, solutions journalism is considered from the perspective of the “Journalistic Compass” or “Framing Theory”. SoJo is active and focused on citizen reporting, and in an interpretative sense, SoJo reporting is dominated by solutions and perspectives. The Solutions Journalism Network has also developed a detailed methodological instrument on the basis of which it is possible to write and recognize solutions stories, which we have followed in this paper.

Based on studies on media reporting on young people in the world, two interpretive frameworks in which young people most often appear are recognized: the classic or problem-based approach and positive news. Studies show that the attitudes of journalists and citizens towards the solutions approach in the world are positive. Most journalists in B&H have not had the opportunity to report in this way, and the reasons are mostly ignorance of the approach or editorial policy (Delić Aščić, 2024).

In the period of one month of monitoring of five news portals in B&H, 98 articles on young people were published. Thematically, education is the most represented in these articles, followed by sports. If the articles mention solutions, which rarely happens, they are presented in the abstract and without concrete evidence that they work, advantages and disadvantages, possibilities of application in B&H. Almost half of the articles cannot be placed in any explanatory framework because they are mostly factual and therefore value-neutral, while the other half portrays young people mostly positively, through two frameworks: 1. as hope for the future, 2. as heroes. Stories on young people are mostly told by officials, holders of political and public offices, organizations, while young people as sources are neglected. According to the “Journalistic Compass”, reporting on young people is passive and with a focus on official sources, i.e. it is not solutions journalism.

Journalism students in B&H prefer problem-oriented stories, although they said they like the solutions story because it is more purposeful, “warmer”, different. They consider problem journalism to be more objective compared to solutions. Journalism, in their opinion, should be a “mirror of society”. Students from Banja Luka and Mostar generally believe that journalism cannot contribute to a more positive perception of young people about their prospects in B&H, while the majority of students from Tuzla and Sarajevo think that it can. Students from these two cities are also familiar with the concept of SoJo, while this is not the case with students from Banja Luka and Mostar. Students’ opinions on the reactions to the solutions stories are divided, half of them believe that citizens would react well, and half that the audience would show resistance. Many students would still be engaged in solutions journalism, except for students from Mostar who prefer a problem-based

approach. They see the key obstacles in the application of the solutions approach in newsrooms in the lack of knowledge of the concept, editorial, spatial and time limitations, lack of interest of the audience and unavailability of sources.

References:

- Aitamurto, T. & Varma, T. (2018). The Constructive Role of Journalism: Contentious metadiscourse on constructive journalism and solutions journalism. *Journalism Practice*, 12 (6), 695–713.
- Al-Baldawi, Z., Pickering, C., Champagne-Poirier, O & O’Sullivan, T. (2021). Framing of youth as high-risk population in Canadian disaster news media. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 58 (2021), 1-9.
- Bansal, S. & Rosenberg, T. (2014). *Reporting on Solutions Internationally. A toolkit by the solutions journalism network and Pulitzer center*. Retrived November 6, 2023, from <https://www.park.edu/wp-content/uploads/2018/01/Solutions-Journalism-Toolkit.pdf>
- Bosi, L. , Lavizzari, A & Voli, S. (2019). Representation of Youth in the Public Debate in Greece, Italy and Spain: Does the Political Leaning of Newspaper Have any Effect? *American Bihevioral Scientis*, 64 (5), 620-637.
- Bro, P. (2019). *Constructive journalism: Proponents, precedents, and principles*. SAGE: Journalism 20 (4), 504-519.
- Curry, A., Stroud, N. J & McGregor, S. (2016). *Solutions Journalism and News Engagement*. Engaging News Project/Annette Strauss Institute for Civic Life at the University of Texas Austin.
- Curry, A. & Hammonds, K.H. (2014). *The Power of Solutions Journalism*. Solutions Journalism Network and Engaging News Project.
- Smith Dahmen, N., Thier, K. & Walth, B. (2019). *Creating engagement with solutions visuals: testing the effects of problemoriented versus solution-oriented photojournalism*. SAGE: Visual Communication 20 (2), 271–288.
- Delić Aščić, A. (2024). Journalists’ perception of constructive journalism in United States and Bosnia and Herzegovina. In: Kleut, Jelena i Stefan Janjić: *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* (32-53). Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Delić, A. (2021). Konstruktivno novinarstvo u bosanskohercegovačkim medijima: od izvještavanja usmjerenog na probleme do izvještavanja usmjerenog na blagostanje? *Communication and Media*, 49 (16), 53-81.
- Dodd, B. (2021). *Solutions Journalism: News at the Intersection of Hope, Leadership, and Expertise*. UK: Lexington Booxs.

- Gielan, M., Furl, B & Jackson, J. (2017). *Solution-Focused News Increases Optimism, Empowerment and Connectedness to Community*. Institute for Applied Positive Research.
- Hodžić, S. (2020). *Informiranje mladih u Bosni i Hercegovini u kontekstu pandemije Covid-19: Povećano interesiranje za informacije*. Retrived October 23, 2023, from Mediacentar Sarajevo. <https://www.media.ba/bs/publication/informiranje-mladih-u-bosni-i-hercegovini-u-kontekstu-pandemije-covid-19-povecano>
- Hodžić, S. & Sokol, A. (2019). *Surfanje po tankom ledu: Mladi, mediji, problematični sadržaji*. Sarajevo: Mediacentar.
- Deirdre, K. (2006). Frame Work: Helping Youth Counter Their Misrepresentations in Media. *Canadian Journal of Education*, 29 (1), 27-48.
- Kovačević, P. & Perišin, T. (2018). The potential of constructive journalism ideas in a Croatian context. *Journalism Practice*, 12 (6), 747-763.
- Levinsen, K., Charlotte, W. (2011). Changing media representations of youth in the news – a content analysis od Danish newspapers 1953-2003. *Journal of Youth Studies*, 14 (7), 837-851.
- Lough, K. & McIntyre, K. (2018). *Journalists' perceptions of solutions journalism and its place in the field*. #ISOJ Journal, 8(1), 33-52.
- Lough, K. & McIntyre, K. (2021). A systematic review of constructive and solutions journalism research. *Journalism*, 00 (0): 1-20.
- Malven, E. (2018). *Framing Youth and Socio-cultural Issues in Media and Online Discourse*. Doctoral dissertation. The State University of New Jersey. Camden, New Jersey.
- McIntyre, K. (2019). Solutions Journalism: The effects of including solution information in news stories about social problems. UK: *Journalism Practice*, 13 (1), 16–34.
- McIntyre, K., Gyldensted, C. (2017). Constructive Journalism: Applying Positive Psychology Techniques to News Production. *The Journal of Media Innovations*, 4 (2), 20-34.
- McIntyre, K. & Lough, K. (2023). Evaluating the effects of solutions and constructive journalism: A systematic review of audience-focused research. *Newspaper Research Journal*, 00 (0): 1-21.
- Meier, K. (2018). How does the audience respond to constructive journalism? Two experiments with multifaceted results. *Journalism Practice*, 12 (6), 764-780.
- Notley, T., Dezuanni, M. & Zhong, H. F. (2019). *The Inclusion and Representation of Young People in the Australian News Media*. Western Sydney University and Queensland University of Technology.
- Sokol, A. & Alibegović, S. (2021). *Mladi za bolje medije: Stavovi, navike i potrebe mladih za medijskim sadržajima u BiH*. Mediacentar Sarajevo.

- Solutions Journalism Network (2017) *What is Solutions Journalism*. Solutions Journalism Network. Retrived November 6, 2023 from <https://medium.com/@soljourno/what-is-solutions-journalism-c050147bb1eb>
- Solutions Journalism Network. *Mission*. Retrived November 3, 2023 from <https://www.solutionsjournalism.org/about>
- Stjepić, D & Subotić, I. (2022). *Mladi u medijskom ogledalu 2022*. Krovna organizacija mladih Srbije. Beograd.
- Thier, K. (2021). Solutions Journalism: Reporting on the Response is Just as Newsworthy as Reporting on the Problem. In: McIntyre Hopkinson, K. & N. Smith Dahmen: *Reporting Beyond the Problem: From Civic Journalism to Solutions Journalism* (49-63). New York: Peter Lang.
- Thier, K., Abdenour, J. Walth, B. & Smith Dahmen, N. (2021). A narrative solution: The relationship between solutions journalism, narrative transportation, and news trust. *Journalism*, 22 (10), 2511-2530.
- Turčilo, L., Osmić, A. & Žiga, J. (2017). *Mladi, politika i mediji: Priručnik za razvijanje političke i medijske pismenosti mladih*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Turčilo, L., Osmić, A. Kapidžić, D., Šadić, S., Žiga, S. & Dudić, A. (2019). *Studija o mladima Bosne i Hercegovine 2018/19*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Wenzel, A., Gerson, D. & Moreno, E. (2016). Engaging Communities Through Solutions Journalism. *Columbia Journalism Review*. Retrived November 5, 2023 from https://www.cjr.org/tow_center_reports/engaging_communities_through_solutions_journalism.php
- Žiga, J., Turčilo, L., Osmić, A. & Bašić, S. (2015). *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Novinarstvo usmjereno na rješenja: stavovi studenata novinarstva i predstavljanje rješenja u izvještavanju web portala o mladima

Sažetak

U interpretativnom uokvirivanju medijskog izvještavanja o mladima prevladavaju dva pristupa: prvi usmjeren na probleme i drugi usmjeren na pozitivne „meke“ vijesti. Nedostaje pristup usmjeren na rješenja u kojem bi u okviru istog formata bio predstavljen problem, ali i rješenje koje bi moglo biti učinkovito u konkretnom slučaju, s mladima, a ne nositeljima političkih i javnih funkcija, kao ključnim akterima priče. Cilj rada je utvrditi kako studenti novinarstva/komunikologije u Bosni i Hercegovini (B&H) percipiraju novinarstvo rješenja (solutions journalism, skr. SoJo) i kako u izvještavanju o mladima medijski portali predstavljaju rješenja. Primjenjene su dvije kvalitativne istraživačke metode: ispitivanje u fokus grupama među studentima Univerziteta u Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru (N=24) i metoda analize medijskog teksta o mladima na pet medijskih portala u BiH (N=98). Rezultati ispitivanja studenata pokazali su da novinarstvo rješenja smatraju sursishodnijim od problemskog, ali i prijetnjom za novinarsku objektivnost. Kao nužne uvjete za bavljenje ovom vrstom novinarstva identificirali su obuku o njemu, podršku uredništva, društvenu senzibilnost novinara i financijsku stabilnost medija. Rezultati kvalitativne analize članaka o mladima pokazali su da formati u kojima su spomenuta rješenja ne ispunjavaju kriterije SoJo priča. Iako su priče o mladima uglavnom pozitivno uokvirene, ispričane su iz perspektive menadžmenta institucija/organizacija, a ne mladih.

Ključne riječi: novinarstvo rješenja, studenti novinarstva, izvještavanje o mladima.

This journal is open access and this work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Paula Čatipović

Faculty of Political Science, University of Zagreb, Lepušićeva 6, Croatia

paulacatipovic.sluzbeni@gmail.com

The Role of Emotions in the Dissemination of Populism and fake News Phenomena

Abstract

Based on the assumption that human emotions have an influence on their decisions and attitudes, this paper explores the relationship between emotions and the challenges democracy faces in the 21st century. Focusing on fake news and populism, the paper explores the role of emotions in these phenomena. Some of the emotional patterns analyzed in this paper are the appearance of fear, insecurity, and anger, which are manifested through the creation of “enemies” and “antagonists” embodied by immigrants, political elites, and mainstream media. In the end, by reviewing significant research on this topic, a fundamental distinction is revealed in the interpretation of the mentioned phenomena, considering whether people approach them from an emotionally challenged or reason-driven position. Therefore, a systematical overview of work on this topic can make a significant contribution to the further understanding of these phenomena.

Key words: emotions, identity, public sphere, populism, fake news, media.

1. Introduction

Numerous papers problematize the role of emotions in politics (Abu-Lughod and Lutz, 1990; Goodwin, Jasper, and Polletta, 2001; Hoggett and Thompson, 2012; Wahl-Jorgensen, 2012, Nussbaum, 2013; Massumi, 2015; Wahl-Jorgensen, 2018). By defining emotions, their role and influence, it becomes evident how significant they are for the conceptualization of the public sphere and how potentially exclusionary it is to ignore them. Applying this to contemporary society and the problems of illiberal turnaround that democracies face today, this paper studies the role of emotions in the dissemination of populism and fake news phenomena. The strictly rational political public sphere in this sense is criticized by the author with arguments that it excludes many aspects of human participation and ignores the personal component. By reviewing relevant work that is categorized here based on keywords and concepts, this paper seeks to give an insight into the role that emotions play in the context of the public sphere, contemporary society, democracy, the challenges it faces today and the normative role of the media. The papers were chosen based on their relevancy and connection to the topic. At the beginning of the paper key concepts are defined, followed by a systematized presentation of relevant findings. Furthermore, papers presented here explain the connection between populism and fake news, the role of emotions and how it all relates to concepts of identity (Jasper, 1998). Finally, considering contextual factors such as socioeconomic changes driven by globalization and economic deregulation, this paper emphasizes the importance of the emotional domain in discipline and research related to this topic.

2. Emotions

Emotions are defined as evaluation states that have physiological, cognitive, and neurological elements (Lawler, 1999, p. 219). Turner and Stets (2011) in *Sociology of Emotions* explain that emotions are socially constructed, that is, that they very much depend on socialization and social structures. The authors refer to William M. Wentworth, emphasizing the role of emotions in relation to culture, society, socialization, and communication. Turner and Stets (2011, p. 297) argue that for Wentworth emotions are the original form of communication, that is, the medium of communication. Furthermore, the authors explain that emotions play an important role in regulating attention, learning from experience, observing themselves and others, and claim that without emotions people would not be able to know situations or adapt to them and function in their environment. Therefore, they allow individuals to take roles, read dispositions, and communicate in ways through which they can gain a sense of intersubjectivity with other people (2011, p. 299). While Solomon (2008) argues that almost all emotions are also reflected in behavior, Frijda (1986, p. 6) explains how emotions are evoked by significant events, which are considered as such when they involve actual or expected concerns of the subject. Furthermore, according to Nussbaum (2013), emotions are not just impulses, but contain estimates that consequently have evaluation content, and Goodwin, Jasper and Polletta (2001) emphasize that emotions in political research

have fallen into the background, even though they used to be the center of many studies. In their words, emotions have lost their place in the “rationalistic, structural, and organizational models that dominate academic political analysis” (2001, p. 1). Nevertheless, much of the authors continue to point out that emotions are incorporated into all pores of life and society, such as relationships, ideology, consumerism, globalization, economics, culture (Jasper, 1998; Goodwin et al., 2003; Salmela and von Scheve, 2017; Wahl-Jorgensen, 2012; Spruyt, Keppens and Van Droogenbroeck, 2016) implying in this way that they are an inevitable part of many disciplines and research.

“What moves people is a function of their sense of their nation’s history, traditions, and current problems, and leaders attempting to generate emotional support for valuable projects must engage with people as they are, their particular historically and socially shaped loves and cares – even if ultimately to lead them to a place altogether new” (Nussbaum, 2013, p. 200-201).

Given the fundamental question this paper addresses, on the role of emotions in contemporary challenges to democracy, their aspects in political discourse are emphasized. Taking this into context, it is imperative to explore the phenomenon of the public sphere and how it is reconceptualized when considering the phenomenology of emotions.

3. The public sphere

Given the claims about how social interactions manifest themselves in the structure of the public sphere, it is important to emphasize that the history of discussions on this subject is very rich. Aristotle (1954) wrote in *Rhetoric* about emotions and the persuasive role they can play, through world-renowned philosophers who have made their contributions (Smith, 1959; Hobbes, 1968). While Kant (1998), for example, argued that bad behavior in society has its roots in human nature, Habermas (1989) described his prominent idea of the public sphere through rational discussion of topics within the community and explained the normative concept of public debate as incorporated into the context of democracy. Nevertheless, one should be careful while approaching this debate. If emotions are seen as a constitutive part of the individual as they create individual opinion (Lutz, 2007, p. 26), and if humans are inseparable from the social structures they obtain, then are emotions not an indispensable part of politics and social discourse? Wouldn’t then their practice in society make them part of the politics as well of everyday life, as well as many other disciplines, such as, obviously, anthropology and linguistics? Habermas (2004, p. 2) himself emphasized that his work is dominated by the conceptual triad of the public sphere, discourse, and reason. But the very idea that rational, public issues, without private interference, excluded from self-interests, can be addressed in the public sphere, could be dangerous and somewhat delusional. As Hoggett and Thompson (2012) explain; the phenomenology of the public sphere and debate fails to take the affective dimension into account. Wahl-Jorgensen (2012) emphasizes that emotions have historically been studied as contrary to reason, but points to more and more research that provides evidence of the central role of emotions in shaping political participation. Furthermore, the author encourages

experts to explore the ways in which concrete emotions affect participation, and in what ways they undermine it, and points out that it is crucial to analyze the impact this has on audiences. While one of the most prominent ideas Habermas (1989) pursues is deliberation, it “must be capable of engaging with the emotional content of experiences that are brought into the deliberative sphere. Deliberation cannot be restricted to the purely rational or cognitive because to do so is to exclude many of those directly affected by the policy decisions that may flow from deliberation” (Hoggett and Thompson, 2012, p. 33). So, as the authors point out, the goal is not to imply a complete rejection of everything rational, but ignoring the emotional component is not acceptable either. Certainly, by denying emotions as an integral part of man, the public sphere as such is also denied. The truth is that not a day goes by in a democracy without a whole spectrum of emotions, such as anger, guilt, regret, love, disgust, fear (Nussbaum, 2013). Analyzing Habermas’ depiction of the public sphere and his view of the relationship between the public sphere and democracy, the question of the normative role of the media arises, regarding these emotional characteristics. Therefore, in the next chapter, different views of the authors are presented on the topic of an ideal forum for discussion and manifestations of emotions in this area.

4. Normative role of the media and democracy

The normative role rises within Habermas’ (2004) notion that the public sphere has an irrefutable relationship with the normative evaluation of democracy, or, as Hänska (2019, p. 14) emphasized, Habermas’ famous complaint on the rise in publicity and entertainment that feudalized the public sphere. Hänska (2019) raises the question of justice in the discipline of communication and explains that it deals with the issues of the organization of society and politics through their relationship. Along these lines, many actors encounter the normative role of the media through the phenomenon of the public sphere: “Politicians, journalists, and social scientists play different, though often intertwined, roles in creating a relationship between truth and democracy” (Nielsen, 2020, p. 238). Consequently, commercialization of the media and media organizations is being discussed and linked with broader trends in contemporary society (McNair, 2003; Blumler and Cushion, 2014). McNair (2003) argues that in capitalist societies, the focus is no longer on the traditional understanding of the public sphere but on sensations and scandals, and Enli and Rosenberg (2018) state that the decline in trust in the media is not only related to media change but also to institutions and politics. Furthermore, the proliferation of the fake news phenomenon cannot only be attributed to technological advances that allow for quick and easy content sharing with the masses. Rather than that, what is at stake is a complete transformation of the news industry and the creation of new types of news audiences (Nielsen, 2020). Relating norms to emotions, Turner and Stets (2011, p. 22) see the construction of emotions through cultural ideologies, beliefs, and norms and their influence on social structures that determine what emotions will be experienced and how culturally determined emotions will be expressed. Moreover, an obvious uncertainty exists when it comes to the existence

of the public sphere as originally described, not only in its lack of cultural sensitivity but also in its skepticism about the whole idea of an ideal forum for discussion and rational deliberation. Referring to new media, forums, blogs, comments, and social networks in general, Massumi (2015) suggests that there is an evident shift towards inarticulate expression of emotions. In this regard, Wahl-Jorgensen (2012) argues that emotional involvement can have a polarizing impact, which makes civilian debate impossible and does not lead to constructive solutions and consensus. Abramson, Arterton, and Orren (1988) describe similar problems in their explanation of abrupt expressions of opinion, suggesting that the idea of relying on rational discussion and the consequent production of ideal democracy is incomplete and Corner (2017) highlights how important it is to put fake news in the broader context of media research and link it to the root problems of journalism. Additionally, addressing the fake news phenomenon as a problem of fundamental change in journalism can be associated with digital media and changes in modern media democracies, concluding that fake news has an enormous impact on journalism (Egelhofer and Lecheler, 2019) and also the way newsrooms operate and lean towards commercialization and sensationalism. Bastick (2021) points to research results that have confirmed that exposure to fake news significantly modifies the unconscious behavior of individuals and points to the consequent undermining of democracy. Fake news potentially leads to misconceptions and inequality in political knowledge, and this is detrimental to democracy (Van Aelst et al., 2017, p. 19, cit. according to Egelhofer and Lecheler, 2019, p. 111–112).

“Post-truth calls into question the normative vision of journalism as a critical link in democratic public life based on fact-based arguments“ (Waisbord, 2018, p. 1875).

This antidemocratic turn doesn't involve only the fake new phenomenon. Research on emotional use by populist parties versus mainstream parties concluded that populist, and especially radical right appeals, can have a very negative impact on democracy, which mostly refers to negative stereotyping of minorities and frequent attacks on the media (Widmann, 2021, p. 176). Thus, considering the illiberal turn and challenges democracies face today, like populism and fake news, the authors conclude that emotions play a crucial role in their proliferation and manifestation. By appealing to emotions when practicing these phenomena, audiences experience a subjective sense of involvement and expression of emotions that do not always have a constructive contribution to democratic principles. In view of the above, the chapters that follow deal specifically with the issue of populism and fake news and illuminate the possible ways in which actors use emotions in the dissemination of these phenomena. The next chapters analyze these phenomena and the role of emotions in them, but also how this affects the understanding of the entire discipline in which these phenomena are studied.

5. Populism

5.1. Defining the phenomenon of populism

Populism is quite famously defined as an invitation to people against the established structures of power and dominant ideas as well as society's values (Canovan, 1999, p. 3). Given the fact that populism is often referred to as ideologically thin-centered (Mudde, 2004), because of its connection to different and sometimes even contradictory ideologies, its connection to the media is interesting. For example, Wodak (2013) argues that right-populist parties depend on modern media democracies and that their growth is deeply linked to their presence in the media. If the focus turns to populist leaders that are often quite successful in capturing the media's attention, Kirk Hawkins (2003, p. 1140) contextually expands the definition of populism by arguing that populism is a charismatic technique that embodies the will of the people, while Canovan (1999, p. 14) argues that populist movements mainly contain charismatic leaders who personalize and mediate politics. While explaining populism as a communication phenomenon, some emphasize the contribution that communication processes make to the 'construction' of populist ideas (de Vreese et al., 2018, p. 425), and some refer to populism as a political communication style and point to its tendency to indicate closeness to people and distancing from the establishment (Jagers and Walgrave, 2007). This leads to a well-known populist polarization of "pure people" versus the "corrupt elite" (Mudde, 2007, p. 23), which creates the idea of ideally homogeneous people on the one side and the ones that are excluded, "the others," on the other side of the spectrum. The ones that are portrayed as excluded from the discourse are more than often immigrants, the media, the institutions, or simply political enemies and rivals of differing opinions (Salmela and von Scheve, 2017; Barbeito and Iglesias, 2021; Widmann, 2021) and the relationship between "people" and "elites" is often referred to through the concept of crisis and anger towards those responsible (blamed) for the crisis (Homolar and Scholz, 2019). Moreover, stigmatized groups find "people" in "empty signifiers" and develop a tendency towards a group perspective through which they then create their positive identities in order to cope (Spruyt, Keppens and Van Droogenbroeck, 2016, p. 335-336). There are even claims in the field that the study of populism is essentially the study of identity (Boss et al., 2020), and arguments that the more a specific group position forms a fundamental part of identity, the more people will define themselves as part of the "common man" category and the more they will be attracted to populism (Spruyt, Keppens, and Van Droogenbroeck, 2016, p. 344). If the persuasive power of populism, which lies in populist communication, really is inherently more tied to emotions than communication used by non-populist parties (Wirz, 2018, p. 1131), then taking positions and interpreting one's own roles in society is extremely important in the context of this paper. It is precisely through the specifics of human identity and man's need for self-identification that the authors emphasize the role of emotions in populism. For example, Salmela and von Scheve (2017) refer to fundamental social changes that have influenced the rise of populism, especially the radical

right, and suggest that identification-created emotional processes are an additional explanation for these phenomena. The authors put this in context by linking concrete emotions to the current situation in society and the role of populism, which is further discussed in the following chapter.

5.2. The role of emotions and identity in the dissemination of populism

Great democratic leaders have always understood the cultivation of appropriate emotions and discouraged those that hampered the progress of society (Nussbaum, 2013), and identity theories also associate positive emotions with the development of stable social structures (Turner and Stets, 2011). Not only that, but Nagel (2021) argues that emotions are the core of identity, either in the context of Freud's narcissism theory, Jung's conceptualization, or any other psychoanalytic perspective, and implies that identity is always constructed in relation to other people. Furthermore, the power of identity lies precisely in emotional traits, which can be seen through collective identity. This phenomenon is described through strong emotions towards the group, or, maybe even more importantly, a strong antipathy towards those who do not belong in the group (Goodwin, Jasper, and Polletta, 2001). Therefore, collective identity brings a sense of solidarity and togetherness, but also strictly constructed boundaries of belonging and, thus, clear distinctions. It has been shown that, in the domain of online political participation, the radical right provokes stronger emotional reactions than the parties of the center (Doroshenko and Tu, 2022). Additionally, Bos et al. (2020) clarify how exactly populist communicators rely on strategies that influence people's judgment and their political engagement. The authors call this "populist identity framing" because "ordinary people," as an internal group, are portrayed as threatened by outside groups. Before getting into the psychological mechanisms behind identity framing, it is important to outline the concept of identity itself. Therefore, Bauman (2004) argues that identity itself is the goal of effort, an entity of construction and choice that is protected through struggle, and "for the struggle to be victorious, the truth of the precarious and forever incomplete status of identity needs to be, and tends to be, suppressed and laboriously covered up" (Bauman, 2004, p. 15–16). This is especially important in the context of populists, who tend to monopolize the notion of nationality.

"Cultural identities—religious, national, regional, and ethnic identities—are more fluid and may be either public or private depending upon historical context. Democracy tends to legislate religious, regional, and ethnic identities out of the public sphere and to invoke selectively the affective dimensions of nationalism to support the nation-state" (Berezin, 2001, p. 85).

Two psychological mechanisms are seen as links between populism and national identity. They are identified behind the rise of the radical populist right. The first mechanism concerns negative emotions and the construction of enemies, such as migrants, while the second mechanism refers to emotional distancing from social identities that cause shame in favor of identities that are perceived as more stable and concern phenomena such as nationality (Salmela and von Scheve, 2017). An experimental study conducted in fifteen European countries ($n = 7286$) showed that the anti-elitist

identity framework has the potential to convince voters (Bos et al., 2020). The results have shown that, due to anti-elitist consideration of identity, voters are more likely to agree with the messages and become involved with them. It also confirmed a thesis on populist references to social topics as problems that are caused by the elites, thus confirming that people who feel very deprived have benefits from blaming the elite (2020, p. 20). Schulz, Wirth, and Müller (2020) argue that social identity theory is an appropriate framework for linking populist attitudes, public opinion, and the media, as they found common patterns in the countries they studied. They argue that found characteristics, such as having stronger populist attitudes going together with a less friendly perception of the media, unite populist citizens and that these perceptions are potentially driven by mechanisms of social identity (2020, p. 217). Another study (Widmann, 2021) showed that Twitter has raised both populists' and mainstream politicians' levels of anger and disgust, but also joy and pride. The author argues that actors mostly resort to emotions of anger and disgust when they want to attack the elites, media, rivals, or, for example, when referring to refugees. Furthermore, by using language associated with fear and sadness, populists identify with "the people." While creating a positive identity that is usually based on nationality, at least for right-wing populist parties, the author argues that actors prefer emotions of joy and pride. Non-populist actors use emotions of joy and pride when focusing on their past successes. Moreover, research showed that political party Podemos manifests emotions through love and hope while discussing solutions, and Vox, in addition to using tools of undefined fear while referring to the future, practices powerful negative appeals such as fear of cultural extinction, hatred, revenge, and punishment (Barbeito and Iglesias, 2021). Finally, it is important to note that, while emotions can play an integrative role, they can also spread intolerance and hatred (Wahl-Jorgensen, 2012), which is perhaps best explained through the categorization of emotions that stand out the most in relation to this subject.

5.2.1. The role of negative emotions in populism

Collective emotions socially construct common ailments (Kemper, 1981). In this context, negative emotions that attach to identity, such as guilt or shame (Goodwin, Jasper, and Polletta, 2001), are often being discussed. Other strong emotions, like fear, anger, and resentment, are related to the public space in the context of the rise of populism and ideological polarization (Rosas and Serrano-Puche, 2018, cit. according to Serrano-Puche, 2021, p. 232). Salmela and von Scheve (2017) address the socioeconomic changes that have led to the strengthening of populism but argue that they cannot be considered the sole cause and focus on emotional processes and identity building while interpreting the growth of the radical populist right. While doing so, they focus on fear and shame as emotions that are especially manifested in individualized capitalist societies. Shame is seen as the emotion of failure and a consequence of neoliberalism and individualization (Hoggett and Thompson, 2012). Moreover, fear and anxiety are seen as emotions that grow during a crisis, but they can allegedly be regulated, among other strategies, by authentic leaders (Nagel, 2021),

or fear and insecurity can be turned, through shame, into anger and hatred of the “enemies,” who are most often immigrants, elites, or the mainstream media (Salmela and von Scheve, 2017). Hidalgo-Tenorio and Benítez-Castro (2021) refer to fear and anger as dominant components of Trump’s rhetorical style, arguing that he is mobilizing people through them against populistically constructed “enemies.” Furthermore, it is suggested that Trump’s so-called “angry populism” is based on attracting media and audience attention by deliberately expressing emotions of anger and rage (Wahl-Jorgensen, 2018). The author studied the appearance of the words “anger” and “angry” in the period between the election and the day after his inauguration. After the election to the day after Trump’s inauguration, there were 3,828 stories containing the terms “anger” or “angry” versus 1,449 for Obama. Wahl-Jorgensen (2018, p. 774) concludes that Trump’s “emotional regime” has become part of the framework of political life and suggests it is critical to his brand of populism, with the public focusing on Trump’s production of spectacle, which has affected the way journalists produce news (Ananny, 2018, p. 103, cit. according to Gutsche, 2018, p. 2). Finally, populism is associated with feelings of dissatisfaction and stigmatized groups that are struggling to create positive social identities. Therefore, populism is addressed as a strategy for coping with unsavory situations and is associated with human vulnerability (Spruyt, Keppens, and Van Droogenbroeck, 2016):

“In addition, people who are characterized by a strong sense of lack of political efficiency, people who believe they live in a world that is unfair and where they don’t get what they deserve, or people for whom the world is changing too quickly and are losing themselves, they all support populism” (2016, p. 342).

5.2.2. The role of positive emotions in populism

On the other hand, the appearance of positive emotions in populism has different aspects. Arendt (1958) interprets the human tendency for promises through the claim that without attachment to promises, we would not be able to maintain our identities at all. Thus, she refers to the public, which is manifested through the presence of others, who then determine the identities of those who promise and those who fulfill (1958, p. 237). Naturally, emotions of hope and euphoria appear as antagonism to fear and skepticism (Jayme Montiel and Uyheng, 2020), and how important this discourse of hope and promise is in the context of emotions and populism is clear through the statement that natural human uncertainty about the future can be seen as prey. For politicians, the concept of the future has an ideological and rhetorical function because the future itself is unpredictable and promises create an impression of optimism in voters (Dunmire, 2005, p. 484). For instance, Podemos uses positive emotions of hope and love explicitly when talking about the future (Barbeito and Iglesias, 2021), and right-wing populist parties, on the other hand, use positive emotions of joy and pride when referring to identity through nationality (Widmann, 2021). Populists have a strong narrative of the future, unlike liberals, who have failed to create it, and liberals will be able to compete with populists only when they create their own discourse of a promising future (Kuisz and Wigura, 2020):

“The empty ideological space was occupied largely by populists who packed it with a reactive dislike of the West, supplemented by a xenophobia-tinged promise of well-being for the national community. In times filled with uncertainties—about the economy, about social identities, about institutions, about the global climate—this promise offers voters a sense of sanctuary and security” (2020, p. 51).

Nielsen (2020) refers to the shift from liberal democracy to oligarchy by thematizing white supremacy, anti-immigrant attitudes, and populism, and talks about the role of the fake news phenomenon through the dangerous erosion of democracy, freedom, and deliberation. There is an open argument that, in recent years, elections in Western democracies have been linked to the spread of political online fake news, personalized online filters, and the significant electoral success of populist candidates (Cantarella, Fraccaroli, and Volpe, 2023). Akgül (2019) argues that populist politicians mostly regard fake news as a propaganda tool for their political agendas (2019, p. 32). In this way, the authors detect the link between populism and fake news phenomena in the context of the shift away from liberal democracy and the problems it entails. In accordance with the above, the next chapter first thoroughly defines the different forms of fake news and then connects this phenomenon with the role of emotions in their dissemination.

6. Fake news

6.1. Defining the phenomenon of fake news, misinformation, disinformation, malinformation

Fake news is defined as false information that mimics real information (Van der Linden, Panagopoulos and Roozenbeek, 2020). Cantarella, Fraccaroli and Volpe (2023) define political online fake news as deliberately fabricated misinformation of political content (2023, p. 1) and consequently emphasize their relationship with the success of populist candidates during elections. Wardle (2018) calls for caution while using that term by emphasizing that a lot of the content which is being discussed is not false per se but is taken out of context. Therefore, fake news is seen as a tool that the powerful use to suppress and curb free speech and undermine and circumvent free media (2018, p. 952). It is also important to distinguish between fake news as a genre and as a label (Egelhofer and Lecheler, 2019). Fake news as a genre is defined by the authors as “deliberately created pseudo-journalistic disinformation”, while fake news as a label is explained as a political instrument that serves to delegitimize journalism (2019, p. 98). Wardle (2018, p. 953) ranks seven types of “information disorders” of which he considers satire and parody the least dangerous and puts them at the beginning of the spectrum. At the end of the spectrum is fabricated content that was deliberately created to spread false information. Other categories distinguish content that is unrelated to headlines or visual representations such as clickbait, the use of visual materials or

quotes that change the context, the dissemination of accurate content beyond the original context, binding journalists' signatures and organizations to content that is not truly theirs and manipulating content for the purpose of deception. Wardle (2018, p. 954) explains that these seven categories can be classified into three camps, depending on the degree of veracity and intention to cause harm. Content that is false but not intended for intentional harm is called misinformation. Misinformation includes satire, clickbait or quotes and images that can have a misleading effect. Content that is false and intended to cause harm is called disinformation and therefore includes malicious lies, fabricated content, and manipulation campaigns. True information intended to harm is defined as malinformation (2018, p. 954).

6.2. The role of emotions in the dissemination of fake news

While explaining disinformation and affective polarization, the role of populism in the mobilization of emotions is crucial, especially considering the fact that nowadays some of the media are populist themselves (Krämer, 2014). Digitalization and mediatization are referred to as processes in which emotions become the center of political and social life, compared to earlier periods when the affective dimension was more limited to the private sphere (Serrano-Puche, 2021, p. 232). Consequences of the relationship between fake news and the emotional discourse, as well as the importance of their research, can be recognized in a study of emotional intelligence and university education in relation to fake news (Preston et al., 2021). Research results found that people who have high levels of emotional intelligence and university education are less likely to believe fake news than people who show low levels of emotional intelligence and college education. Along these lines, Martel, Pennycook, and Rand (2020) explored the link between specific emotions (fear, shame, enthusiasm, excitement, guilt, upset, etc.) and the fake news phenomenon. The first study found that increased emotionality predicts greater confidence in fake news, but not real news. Another study measured and manipulated reliance on emotion or reason through four experiments ($n = 3884$) and found correlation and causal evidence that reliance on emotions increases trust in fake news (2020, p. 1). Furthermore, Corbu et al. (2021) sought to investigate how likely users are to share fake news on social media ($n = 813$). The authors call it the "viralization effect" and explore it in relation to two positive emotions (enthusiasm and pleasure) and two negative emotions (anger and fear) as mediators of the aforementioned effects of viralization. The results showed that negatively biased fake news increase people's willingness to share the news, while positively biased fake news had no significant impact on viralization potential. The potential for viralization turned out to be mediated by negative emotions, but not by positive emotions (2021, p. 58). In research, fake news is often related to echo-chambers (Bakir and McStay, 2017). More precisely, echo-chambers are created while algorithmically selecting information based on the user's previous interests, purchases, publications, search history and the like. Bakir and McStay (2017) recall a 2014 Facebook study that, by collecting newsfeed material, without the knowledge and consent of

participants, found that people replicated positive/negative emotional content in their own posts. Referring to these results and “automatic journalism” (algo-journalism) which automatically uses data to create stories depending on preferences and target audiences, the authors warn about the emotional implications this may have. While fake news already represents an increase in emotional charge, automated news and journalism have the potential to make this situation worse (2017, p. 170). Bowman and Cohen (2020) explain exposure to the fake news phenomenon and highlight the ways in which this content is often created to resonate with us and our emotions, thus depriving us of the ability to become aware of our bias. The authors offer a solution in form of education in the field of media literacy with the goal of making media audiences more critical and aware of the circumstances in which they encounter such content.

7. Conclusion

By analyzing relevant work on the topic of emotions, populism and fake news, based on relevancy and connection to the topic, the need to incorporate the emotional dimension into the issues of the public sphere and the normative role of the media is clear. Neglecting this area completely marginalizes the entire aspect of research without which is impossible to get a complete insight into phenomenology. Nielsen (2020) explains the shift from liberal democracy to oligarchy through marginalizing vulnerable communities, anti-globalism, and white supremacy. Populist, and especially radical right appeals, can have a negative impact on democracy, which mostly refers to negative stereotyping of minorities and frequent attacks on the media (Widmann, 2021, p. 176). In times of vague social identities and questionable futures, populists have created identities based on divisions and roles, and this has produced feelings of belonging and purpose that culminate in emotions of victimism/supremacy and sacrifice searching (Nagel, 2021). In a crisis, anxiety and fear are reconstructed through the need for hope and identity (Nagel, 2021), and in these times, which are evidently filled with uncertainty, populists have offered voters a better version of the future than the liberals (Kuisz and Wigura, 2020). Doroshenko and Tu (2022) conclude that the radical right provokes stronger emotional reactions than the parties of the center, and in the context of socioeconomic change and individualistic identities, many authors highlight the emotion of shame (Goodwin, Jasper and Polletta, 2001; Hoggett and Thompson, 2012; Salmela and von Scheve, 2017; Martel, Pennycook, and Rand, 2020). Martel, Pennycook, and Rand (2020) reveal that increased emotionality predicts greater confidence in fake news, and research has also shown that people who have high levels of emotional intelligence and university education are less likely to believe fake news (Preston et al., 2021). Emotions such as anger, when it comes to fake news, are associated with a greater chance of active user engagement (Corbu et al., 2021). Finally, in a modern society, shaped by polarizing divisions, dissonances in emotions and identity, new technology and media, the unlimited space available for expression is not necessarily favorable for democracy and is changing the normative role of the media. Therefore, some authors oppose the idealization of a version of the public sphere

which implies that higher participation and discussion automatically mean a positive impact on democracy (Abramson, Arterton and Orren, 1988; Wahl-Jorgensen, 2012; Massumi, 2015). On the contrary, Wahl-Jorgensen (2012) points out that the moment came to discuss how to create forums that will generate empathy and solidarity in times when people are, almost entirely, able to express any opinions and emotions freely. Nevertheless, one thing is for sure - ignoring the power of emotional public sphere only means not seeing the wood from the trees.

References:

- Abramson, J.B., Arterton, F.C., and Orren, G.R. (1988). *The Electronic Commonwealth: The Impact of New Media Technologies on Democratic Politics*. New York: Basic Book.
- Abu-Lughod, L., and Lutz, C. (1990). Emotion, Discourse, and the Politics of Everyday Life. In: C. A. Lutz and L. Abu-Lughod (Eds.), *Language and the Politics of Emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Akgül, H. (2019). Fake News as a Tool of Populism in Turkey: The Pastor Andrew Brunson Case. *Polish Political Science Review*, 7(2), 32-51. <https://doi.org/10.2478/ppsr-2019-0012>
- Arendt, H (1958). *The Human Condition*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Aristotle. (1954). *Rhetoric*. New York: Modern Library.
- Bakir, V. and McStay, A. (2017). Fake News and the Economy of Emotions, *Digital Journalism*, 6 (2), 154-175, <https://doi.org/10.1080/21670811.2017.1345645>
- Barbeito, R. I. and Alonso, A. I. (2021). Political emotions and digital political mobilization in the new populist parties: the cases of Podemos and Vox in Spain, *International Review of Sociology*, <https://doi.org/10.1080/03906701.2021.1947948>
- Bastick, Z. (2021). Would you notice if fake news changed your behavior? An experiment on the unconscious effects of disinformation, *Computers in Human Behavior*, 116, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106633>
- Bauman, Z. (2004). *Identity: interviews with Benedetto Vecchi*. Pelago: Zagreb.
- Berezin, M. (2001). Emotions and Political Identity: Mobilizing Affection for the Polity. In: J. Goodwin, J. Jasper and F. Polletta, (Eds.), *Passionate politics: Emotions and Social Movements*. Chicago, IL: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226304007.003.0006>,
- Blumler, J.G., and Cushion, S. (2014). Normative perspectives on journalism studies: Stock-taking and future directions. *Journalism*, 15(3), 259–272. <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1177/1464884913498689>

- Bos, L. Schemer, C., Corbu, N., Hamelers, M., Andreadis, I., Schulz, A., Schmuck, D., Reinemann, C. and Fawzi, N. (2020). The effects of populism as a social identity frame on persuasion and mobilisation: Evidence from a 15-country experiment. *European Journal of Political Research*, 59: 3-24. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12334>
- Bowman, N. D. and Cohen, E. (2020). Mental Shortcuts, Emotion, and Social Rewards: The Challenges of Detecting and Resisting Fake News. In: M. Zimdars and K. McLeod, (Eds.), *Fake News: Understanding Media and Misinformation in the Digital Age*. The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/11807.001.0001>
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy, *Political Studies*, 47, 2-16.
- Cantarella, M., Fraccaroli, N., and Volpe, R. (2023). Does fake news affect voting behaviour? *Research Policy*, 52(1), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2022.104628>
- Corbu, N., Bargaoanu, A., Durach, F. and Udrea, G. (2021). Fake News Going Viral: The Mediating Effect of Negative Emotions. *Media Literacy and Academic Research*, 4 (2), 58-85.
- Corner, J. (2017). Fake news, post-truth and media-political change. *Media, Culture & Society*, 39(7), 1100-1107. <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1177/0163443717726743>
- De Vreese, C. H., Esser, F., Aalberg, T., Reinemann, C., and Stanyer, J. (2018). Populism as an Expression of Political Communication Content and Style: A New Perspective. *The International Journal of Press/Politics*, 23 (4), 423-438. <https://doi-org./10.1177/1940161218790035>
- Doroshenko, L. and Tu, F. (2022) Like, Share, Comment, and Repeat: Far-right Messages, Emotions, and Amplification in Social Media, *Journal of Information Technology & Politics*, <https://doi.org/10.1080/19331681.2022.2097358>
- Dunmire, P. L. (2005). Preempting the future: rhetoric and ideology of the future in political discourse. *Discourse & Society*, 16 (4), 481-513. <https://doi.org/10.1177/0957926505053052>
- Egelhofer, J., L. and Lecheler, S. (2019). Fake news as a twodimensional phenomenon: a framework and research agenda. *Annals of the International Communication Association*, 43(2), 97-116. <https://doi.org/10.1080/23808985.2019.1602782>
- Enli, G. and Rosenberg, L.T. (2018). Trust in the Age of Social Media: Populist Politicians Seem More Authentic, *Social Media + Society*, 1-11.
- Frijda, N. H. (1986). *The Emotions*. Cambridge University Press.
- Goodwin, J., Jasper, J., and Polletta, F. (2001). Introduction: Why Emotions Matter. In: J. Goodwin, J. Jasper and F. Polletta, (Eds.), *Passionate politics: Emotions and Social Movements*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

- Goodwin, J., Jasper, J. M., Polletta, F. (2003). Emotional Dimensions of Social Movements. In: D. A. Snow., S. A. Soule, H. Kriesi, (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*. Blackwell Publishing.
- Gutsche Jr., R. (2018): Trump and the Media, *Digital Journalism*, 7(10), 1348–1349. <https://doi.org/10.1080/21670811.2018.1530064>
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Habermas, J. (2004). *Public Space and Political Public Sphere – The Biographical Roots of Two Motifs in my Thought*. Commemorative Lecture, (Kyoto, November 11, 2004). http://ikesharpless.pbworks.com/f/Kyoto_lecture_Nov_2004,%20Jurgen%20Habermas.pdf.
- Hänska, M. (2019). Normative Analysis in the Communications Field: Why We Should Distinguish Communicative Means and Ends of Justice. *Journal of Information Policy*, 9, 14–36. <https://doi.org/10.5325/jinfopoli.9.2019.0014>
- Hawkins, K. (2003). Populism in Venezuela: The Rise of Chavismo. *Third World Quarterly*, 24 (6), 1137–1160.
- Hidalgo-Tenorio, E., and Benítez-Castro, M. A. (2021). Trump’s populist discourse and affective policies, or on how to move “the People” through emotion. *Globalisation, Societies and Education*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/14767724.2020.1861540>
- Hobbes, T. (1980). *Leviathan*. Preface: C.B. Macpherson. Penguin Books, New York.
- Hoggett P. and Thompson S. (2012). Introduction. P. Hoggett and S. Thompson (Eds.), *Politics and the emotions: the affective turn in contemporary political studies*. Continuum.
- Homolar, A. and Scholz, R. (2019). The power of Trump-speak: populist crisis narratives and ontological security, *Cambridge Review of International Affairs*, 32 (3), 344-364. <https://doi.org/10.1080/09557571.2019.1575796>
- Jagers, J. and Walgrave, S. (2007). Populism as political communication style: An empirical study of political parties’ discourse in Belgium. *European Journal of Political Research*, 46: 319-345. <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1111/j.1475-6765.2006.00690.x>
- Jasper, J. M., (1998). The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions In and Around Social Movement. *Sociological Forum*, 13(3), 397-424.
- Jayne Montiel, C. and Uyheng, J. (2020). Mapping Contentious Collective Emotions in a Populist Democracy: Duterte’s Push for Philippine Federalism. *Political psychology*, 41 (4), 737.
- Kant, I. (1998). *Religion within the Boundaries of Mere Reason*. York. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kemper, T. D. (1981). Social constructionist and positivist approaches to the sociology of emotions. *American Journal of Sociology*, 87(2), 336–362.
- Krämer, B. (2014). Media Populism: A Conceptual Clarification and Some Theses on its Effects, *Communication Theory*, 24 (1), 42–60. <https://doi.org/10.1111/comt.12029>
- Kuisz, J., and Wigura, K. (2020). The pushback against populism: Reclaiming the politics of emotion. *Journal of Democracy*, 31 (2), 41-53. <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1353/jod.2020.0035>
- Lawler E. J. (1999). Bringing emotions into social exchange theory. *Annual Review of Sociology*, 25, 217–244.
- Lutz, C. (2007). Emotion, Thought, and Estrangement: Emotion as a Cultural Category. In: H. Wulff. (Eds.), *The Emotions: A Cultural Reader*. Berg Publishers, Oxford, UK.
- Martel, C., Pennycook, G. and Rand, D.G. (2020). Reliance on emotion promotes belief in fake news. *Cogn. Research* 5 (47), 1-20. <https://doi.org/10.1186/s41235-020-00252-3>
- Massumi, B. (2015). *Politics of affect*. Cambridge, UK: Polity Press.
- McNair, B. (2003). *An introduction to political communication*. Zagreb: Faculty of Political Science.
- Mudde C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39, 541-563.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nagel, C. (2021). On the psychodynamics of hope and identity in times of crisis: why they are needed when basic assumption victimism/supremacism prevail. *Organisational and Social Dynamics*, 21(1), 56-77. <https://doi.org/10.33212/osd.v21n1.2021.56>
- Nielsen, G. (2020). Populism, Fake News, and the Flight From Democracy. In K. Dalkir and R. Katz (Eds.), *Navigating Fake News, Alternative Facts, and Misinformation in a Post-Truth World*. IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-2543-2.ch01>
- Nussbaum, M. (2013). *Political emotions*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Preston, S., Anderson, A., Robertson, D.J., Shephard, M.P. and Huhe, N. (2021). Detecting fake news on Facebook: The role of emotional intelligence. *PLoS ONE* 16 (3), 1-13. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0246757>
- Salmela, M. E. and von Scheve, C. (2017). Emotional roots of right-wing political populism. *Social Science Information*, 56 (4), 567-595. <https://doi.org/10.1177/0539018417734419>
- Schulz, A., Wirth, W. and Müller, P. (2020). We are the people and you are fake news: A social identity approach to populist citizens' false consensus and hostile media perceptions. *Communication research*, 47 (2), 201-226.

- Serrano-Puche, J. (2021). Digital disinformation and emotions: exploring the social risks of affective polarization, *International Review of Sociology*, 31 (2), 231-245. <https://doi.org/10.1080/03906701.2021.1947953>
- Solomon, R. C. (2008). The philosophy of emotions. In M. Lewis, J. M. Haviland-Jones and L. F. Barrett (Eds.), *Handbook of emotions*. The Guilford Press.
- Smith A. (1959). *The Theory of Moral Sentiments*. Indianapolis, IN: Liberty Fund.
- Spruyt, B., Keppens, G., and Van Droogenbroeck, F. (2016). Who supports populism and what attracts people to it? *Political Research Quarterly*, 69 (2), 335-346.
- Turner J. H. and Stets J. E. (2011). *Sociology of emotions*. Zagreb: Autumn and Turk.
- Van der Linden, S., Panagopoulos, C. and Roozenbeek, J. (2020). You are fake news: political bias in perceptions of fake news. *Media, Culture & Society*, 42(3) 460–470.
- Wahl-Jorgensen, K. (2012). Future directions for political communication scholarship: considering emotion in mediated public participation. In: Valdivia, A. N. (Eds.), *The International Encyclopedia of Media Studies*. Wiley-Blackwell.
- Wahl-Jorgensen, K. (2018). Media coverage of shifting emotional regimes: Donald Trump's angry populism. *Media, Culture & Society*, 40 (5), 766–778. <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1177/0163443718772190>
- Waisbord, S. (2018). Truth is What Happens to News. *Journalism Studies*, 19 (13), 1866-1878. <https://doi.org/10.1080/1461670x.2018.1492881>
- Wardle, C. (2018). The Need for Smarter Definitions and Practical, Timely Empirical Research on Information Disorder, *Digital Journalism*, 6 (8), 951-963. <https://doi.org/10.1080/21670811.2018.1502047>
- Widmann, T. (2021). How Emotional Are Populists Really? Factors Explaining Emotional Appeals in the Communication of Political Parties. *Political psychology*, 42 (1), 163-181. <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1111/pops.12693>
- Wirz, D. S. (2018). Persuasion Through Emotion? An Experimental Test of the Emotion-Eliciting Nature of Populist Communication. *International Journal of Communication*, 12: 1114–1138.
- Wodak, R. (2013). Anything Goes - The Haiderization of Europe. In R. Wodak, M. Khosravinik, and B. Mral (Eds.), *Rightwing Populism in Europe: Politics and Discourse*. Bloomsbury.

Uloga emocija u širenju populizma i fenomena lažnih vijesti

Sažetak

Na temelju pretpostavke da ljudske emocije imaju svojevrsni utjecaj na odluke i stavove, ovaj rad istražuje odnos između emocija i izazova s kojima se demokracija suočava u 21. stoljeću. Usredotočujući se na lažne vijesti i populizam, rad istražuje ulogu emocija u tim fenomenima. Neki od emocionalnih obrazaca analiziranih u ovom radu su pojava straha, nesigurnosti i ljutnje, koji se manifestiraju kroz stvaranje „neprijatelja“ i „antagonista“ koje utjelovljuju imigranti, političke elite i mainstream mediji. Na kraju, pregledom značajnih istraživanja na ovu temu, otkriva se temeljna razlika u tumačenju navedenih fenomena, s obzirom na to pristupaju li im ljudi iz emocionalno ili razumno izazvane pozicije. Sustavni pregled radova na ovu temu stoga može dati značajan doprinos daljnjem razumijevanju ovih fenomena.

Ključne riječi: *emocije, identitet, javna sfera, populizam, lažne vijesti, mediji.*

This journal is open access and this work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Darko Kovačić

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet,
Ivana Lučića 3, Zagreb, Hrvatska
darko.kovac1969@gmail.com

Refrakcija religije u mediju psihoanalize (crtice uz *credo*³² Ericha Fromma)

Sažetak

Kad se u filozofiji, psihoanalitičkoj teoriji ili istočnjačkoj mudrosnoj tradiciji govori o 'sebe-realizaciji' (ili 'samoaktualizaciji'; Maslow 1982) entitet 'ego' (odakle i dolazi riječ 'egoizam' sa svim svojim negativnim konotacijama) smatra se nečim što je, ako želimo napredovati u dijalektici „sloboda od-sloboda za“ (Fromm 1941) potrebno ili - filozofijskom terminologijom - 'prevladati' ili posredstvom dostupnih nam 'duhovnih praksi' poništiti (u smislu budističke 'nirvane', sanskr. 'ugasnuća'). Na ovaj način, a zbog ambigviteta izraza 'ego' i siromaštvom jezika uzrokovane sinonimizacije sa 'sebstvom', neizbježno

32 Od 1962. do 1972. godine, američka je filozofkinja i spisateljica Ruth Nanda Anshen (1900.-2003.) uredila i izdala niz od 16 monografija u kojima su neki od ondašnjih najeminentnijih svjetskih mislioca (između ostalih i dvojica rimskih papa) pisali o tome na koji su način „u vremenima opće sumnje“ pronašli razloge za „vjeru i djelovanje“. Serija je tiskana pod nazivom *Credo Perspectives* jer je svaki od tekstova bio i svojevrsan 'credo' njegovog autora ('credo':lat. '(ja) vjerujem'; izvorno se izraz odnosio na skup isključivo religijskih uvjerenja, a poslije na bilo koji sustav načela koji pojedincu ili grupi služi kao orijentacija za mišljenje i djelovanje). Jedan od autora bio je i Erich Fromm, a ovdje ukratko promišljamo na temelju njegovog „XIV. članka vjere“ (od njih 27; vidi: *Beyond the Chains of Illusion: My Encounter with Marx and Freud*, 1962: 283-297). *Credo Perspectives* je prerasla u ediciju *World Perspectives* s preko 50 naslova a u njoj su objavljena još tri Frommova rada: *The Art of Loving* (1956), *The Revolution of Hope* (1968) i *To Have or to Be?* (1976).

*završavamo u proturiječju i posljedično njemu odustajemo od **praxisa**. U ovom se radu (koji je dio šireg istraživanja na temu Frommove filozofske antropologije) samo skiciraju neki od mogućih pravaca egzodusa iz još jedne ‘aporije psihe’.*

Ključne riječi: *Erich Fromm, Credo, psihička topografija, ego, individualno ja.*

„Vjerujem³³ da ljudsko biće može vizualizirati doživljaj cjelovitog univerzalnog čovjeka samo posredstvom spoznaje svoje individualnosti, a nikako pokušavajući reducirati sebstvo na apstraktni, zajednički nazivnik³⁴. Čovjekova je životna zadaća upravo ona paradoksalna: ostvariti svoju individualnost i istodobno je transcendirati te doći do iskustva univerzalnosti. Samo potpuno razvijeno individualno ja može odbaciti ego³⁵.“

PRELUDIUM

„U svezi [geografske] karte“, piše Alfred Korzybski u *Science and Sanity* (1933), „važno je znati dvije stvari: prvo, karta *nije* teritorij kojega predstavlja i drugo, karta je korisna ukoliko je njezina *struktura nalik* teritoriju kojega predstavlja. [...] Kad razmišljamo o jezicima, oni bi se, u najboljem slučaju, trebali smatrati kartama. Riječ *nije* objekt kojega [riječ] predstavlja“. [58]

Nastavljajući istu misao Korzybski kaže da, ako riječi nisu stvari koje predstavljaju, onda se jedina moguća veza između objektivnog svijeta i jezičnog svijeta nalazi u strukturi i to samo u strukturi. Korisnost karte ili jezika ovisi o sličnosti strukture empirijskog svijeta sa strukturom karte ili jezika. Ako strukture nisu slične, „onda je putnik ili govornik zaveden na krivi put, što u ozbiljnim životnim problemima može biti izuzetno štetno“. Ako su strukture slične, za potencijalno racionalno biće – empirijski svijet postaje ‘racionalan’, a to znači da su jezične ili kartografske strukture „primjenjive na empirijski svijet“. [61]

33 “I believe that man can visualize the experience of the whole universal man only by realizing his individuality and never by trying to reduce himself to an abstract, common denominator. Man’s task in life is precisely the paradoxical one of realizing his individuality and at the same time transcending it and arriving at the experience of universality. Only the fully developed individual self can drop the ego.“; *Ibid.*, 290.

34 Upravo ovo, da suštinu ljudskog bića reducira na „zajednički, apstraktni nazivnik“, bila je potpuno neutemeljena objeda nekolicine suvremenika Ludwiga Feuerbacha od koje se ovaj ‘brani’ davne 1851. u svojim *Predavanjima o suštini religije*. Za cijelu raspravu vidi Feuerbach (1974:18-24).

35 Primjetimo da Fromm jasno razlikuje ‘individualno ja’ tj. ‘sebstvo’ i ‘ego’, riječ koja ovdje za Fromma označava onu psiho-fizičku strukturu koja je oblikovana (kondicionirana) okolinom u kojoj pojedinac odrasta i gdje obiteljsko okruženje kao ekstenzija društva *in-formira* individualne vrijednosti, relativno trajna uvjerenja, a posljedično i ponašanje. O ovome u svojim predavanjima iz 1955. sjajno raspravlja Frommov suvremenik, indijski filozof Jiddu Krishnamurti (2007) gdje kaže kako se ‘ego’ neprestano bori „da postane netko“ i kako je ova borba vidljiva u grozomornoj potrazi ‘ega’ za poistovjećivanjem bilo s nacijom, idejom, nekim božanstvom itsl.

Na koncu, a što smatramo ključnim za razumijevanje djelova ovoga rada gdje povezujemo Kantove i Freudove 'mape uma', Korzybski ističe da „organizam funkcionira kao cjelina“ i da zato „svaki pokušaj njegovog cijepanja na dijelove ne može dati zadovoljavajuće rezultate“. Razlika između 'tijela' i 'uma' ostaje samo – verbalna [!] jer struktura jezika ne odgovara strukturi i funkcioniranju organizma. „Jezik je“, ponavlja, „poput karte; to nije teritorij kojega predstavlja“. Ako karta prikazuje drugačiju strukturu od teritorija koji predstavlja – „na primjer, prikazuje gradove pogrešnim redoslijedom ili postavlja neke lokacije istočno, a ove su zapravo zapadno“ – tada je karta više nego beskorisna, jer dezinformira i dovodi u zabludu. Svatko tko koristi takvu kartu nikada ne može biti siguran da će stići na svoje odredište. „Slično tome“, zaključuje Korzybski, „korištenje jezika za predstavljanje cjeline jednako je pogrešno i semantički opasno“ [498].

Korzybskijevo je upozorenje, čini se, *zakasnilo* par stoljeća jer Kantove su bilješke za njegova predavanja iz geografije³⁶ putokaz prema korijenima njegove kritičke filozofije. Upravo se u okviru njegovih geografskih razmatranja nalaze zametci koji će se konačno razviti u misaoni okvir koji će revolucionirati epistemologiju i metafiziku. Dublje zaranjanje u Kantove geografske bilješke otkriva ne samo evoluciju njegovog intelektualnog puta, već naglašava i duboku povezanost između njegovog 'zemljo-opisa' i temeljnih načela koja leže u osnovi njegovih 'kritika'.

U suštini, u Kantovoj geografiji svjedočimo simbiotskom odnosu između, na jednu stranu, njegovog istraživanja raznolikosti zemaljskih krajolika i, na drugu stranu, širenja njegovog filozofskog horizonta kojim će oblikovati tijek modernog mišljenja. Kanta je, između njegovih ostalih 'strasti', zaokupljenost geografijom opskrbila bogatim leksikomom, mnoštvom pojmova i metaforičkih okvira, a ti intelektualni resursi, mediji, posrednici, znakovi, kreirani i uvijek iznova rekreirani, formirani i reformirani u njegovim geografskim istraživanjima, kasnije su se bez poteškoća integrirali u ekspanziju i razjašnjenje njegove kritičke filozofije koja se (iz perspektive filozofske dojenčadi u koju ovaj autor sebe ubraja bez imalo lažne skromnosti), čini kao tektonski pomak na terenu filozofske rasprave.

Generirana *obrnutim inženjeringom* u odnosu na Kopernikov revolucionarni heliocentrični model, onaj u kojemu je Zemlja izgubila svoj status kozmičkog središta, Kantova intelektualna seizmika redefinirala je poziciju subjekta u oblikovanju spoznaje i stvarnosti. Tako se, u Bazalinoj interpretaciji iz 1906., Kant ovako 'usudio misliti':

„Kad je ovaj [Kopernik] naime vidio, da se tumačenje nebeskih gibanja ne miče s mjesta, dok se uzima da se zvijezde kreću oko gledaoca, pomisli, ne bi li bolje uspjelo, ako se uzme, da se gledalac kreće, a zvijezde miruju. I u filozofiji bi se, [mislilo je Kant], možda moglo pokušati misliti tako da

36 Kantova posebnost među filozofima leži u njegovom neuobičajenom interesu za geografiju. Za razliku od mnogih filozofa koji se nisu značajnije bavili zemljopisnim pitanjima, Kant je bio veoma upućen u ovu tematiku, a svaki je zimski semestar od 1756. do 1796 držao o tome i opsežna predavanja. Ova su objavljena 1801. kao *Physische Geographie* i do današnjeg dana predstavljaju inauguralnu instancu geografije koja se formalno obrađuje u sveučilišnom kontekstu. Kant na ovaj način sa stajališta povijesti geografije preuzima temeljnu ulogu u oblikovanju geografije kao akademske discipline (Richards 1974).

se promijeni stajalište. Ako se dosele uzimalo, da se naši zorovi ravnaju po stvarima, pa se nije moglo izići na kraj, kako bi bilo, da uzmemo, da se oni udešavaju po prirodi našoj? Zašto se ne bi spoznaja ravnala prema prirodi spoznavatelja?“

Prije Kanta, prevladavajuće su se filozofske doktrine uglavnom pridržavale tzv. reprezentacijske paradigme, pretpostavljajući da se um prilagođava izvanjskoj stvarnosti i da istu – odražava. Primat u tom slučaju ima objekt. Ali Kant je znao za i za Newtona, i za *termodinamiku*, i za *entropiju*. Temeljem toga, ako bi um samo zrcalio izvanjsku stvarnost, izjava „u glavi mi je kaos“ ne bi nipošto bila metafora. Držimo stoga da je Kant, a baš zato jer je jasno razlikovao na jednoj strani *kartu*, a na drugoj strani *teritorij* kojega ova predstavlja – što će kasnije biti verbalizirano i petrificirano kao noumen (teritorij) i fenomen (karta) – u *niskom letu* izmaknuo budnom oku ‘državno-crkveno-prusko-protestantskog’ sustava za uzbunjivanje.

Ostalo je, rekli bi smo, povijest – ona koja bilježi da je njemački filozof Wilhelm Wundt (1832–1929) Kantovo ‘usudi se misliti’ (noumen-fenomen, teritorij-karta...) transferirao u područje psihologije te da je jednaku prosvjetiteljsku odvažnost, parafrazirajmo ovdje, ‘usudi se crtati karte – pa makar iste predstavljale ne-dostupno, ne-opisivo i ne-svjesno’, zadržao i Sigmund Freud (1856.-1939.). Upravo će s njim ‘kartografija uma’ biti ovjekovječena kao – ‘psihička topografija’.

I.

Pojam „psihička topografija“ označava misaoni okvir unutar psihoanalitičke teorije kojim se opisuju kontekstualni odnosi tj. ‘mapiraju’ struktura i organizacija uma. Proizlazeći iz radova Sigmunda Freuda (1923)³⁷, ove okosnice nastoje opisati različite komponente i dinamiku psihe u terminima prostora, *topografski*. Ovo je, i to je važno napomenuti, *metaforički* prikaz koji se koristi za ocrtavanje različitih razina ili područja uma, naglašavajući kako su različiti psihički elementi povezani i međusobno djeluju jedni na druge. Medijacijom metafore psihičke topografije moguće je postulirati i raspravljati o složenosti ljudske psihologije, uključujući dinamiku svjesnog i nesvjesnog, prirodu psihičkih sukoba te mehanizme obrane i potiskivanja, a ovako strukturirani način konceptualizacije dopušta nam raspravu o dubinama i slojevima ljudskog iskustva te unutarnjih sukoba koji oblikuju naše cjelokupno ponašanje.

Jedna od takvih ‘karata’ u psihoanalitičkoj teoriji, ona koja se koristi u suvremenoj *Transakcijskoj analizi* (Berne 1986, 2019; Milivojević 2010), unutar šireg područja ljudske psihe postavlja dvije

37 Freud je koncept psihičke topografije uveo u svom prvom topografskom modelu, koji se sastojao od sustava podijeljenog na područja svjesnog, predsvjesnog i nesvjesnog. Ova se područja razlikuju po svojim stupnjevima dostupnosti svjesnoj svijesti, s nesvjesnim ‘domaćinima’ (*hosts*), željama i sjećanjima koja nisu odmah i lako dostupna ili su aktivno potisnuta. Kasnije je Freud svoju teoriju rafinirao u drugi psiho-topografski model, koji se često naziva i strukturalni model, a ovaj identificira tri ključna faktora uma: *id*, *ego* i *superego*. Id predstavlja izvorište instinktivnih nagona i potpuno je nesvjestan; ego je prvenstveno svjestan i djeluje na temelju principa stvarnosti, posredujući između želja i zahtjeva vanjskog svijeta; *superego*, koji uključuje društvene i roditeljske norme, djeluje kao moralna savjest koja utječe na ego (Freud 1989).

strukture i ovu dihotomiju artikulira razgraničavajući dvije primarne domene: ‘Ja’ i ‘Ne-ja’ (time da se ovo potonje, kako mu i samo ime kaže, odnosi na one elemente psihe koji su *izvan* ‘Ja’). Važno je istaknuti da sam ‘Ja’ čini segment šireg psihičkog aparata, čime se unutar psihičke organizacije uspostavlja svojevrsna, opet metaforički, kvantitativna (ovdje odnos: veće-sadrži-manje) hijerarhija.

Razgraničenje između ‘Ja’ i ostatka domene psihičkog ostvaruje se onim što se naziva ‘unutarnja granica sebstva’. Ova ‘membrana’³⁸ nije samo pasivno odvajanje, već funkcionira kao dinamičko sučelje³⁹ kroz koje se psihički sadržaji reguliraju, posreduju i, što je najvažnije, posredstvom kojeg se transformiraju. Prisutnost ove ‘crte razgraničenja’ naglašava složenost psihičkih funkcija upućujući nas na sustav unutarnjeg upravljanja i samoregulacije. S unutrašnje strane granice ‘Ja’ nalazimo različite ‘Ja-sadržaje’, a ovi obuhvaćaju središnji dio tzv. „toka svijesti“ tj. dinamiku mišljenja, sjećanja, percepcija i osjećaja (apercepcijâ)⁴⁰ koje pojedinac drži kao samoreferentne, tj. konstitutivne za svoj *osobni identitet*. Navedeni su sadržaji ključni za nastanak, razvoj i održavanje koherentnog doživljaja ‘sebe’ ili ‘sebstva’.

Nasuprot tome, domenu psihe koja se nalazi izvan granica ‘Ja’ karakteriziraju ‘psihički sadržaji’ (‘Ne-ja’) koji nisu odmah dostupni ili nisu potpuno integrirani u svjesno ‘Ja’. Ti elementi mogu uključivati potisnute želje, uobičajeno nedostupna sjećanja i neprihvaćene aspekte sebe, koji, unatoč isključenosti iz ‘svjesne svijesti’, još uvijek imaju presudni utjecaj na psihički život i cjelokupno ponašanje⁴¹ pojedinca. Konstrukt ‘Ja’ dominantno je obilježen fenomenom identiteta koji na razini iskustva utjelovljuje psihoanalitičko kvintesencijalno ‘sebstvo’ ili u okviru psihoanalitičke teorije ‘stvarno ja’. Ovo pretpostavlja da je samopercepcija pojedinca intrinzično usklađena s onim sastavnim dijelovima koji se, služeći kao građevni blokovi samopoimanja, nalaze unutar ‘sebstva’ i koje nazivamo ‘Ja-sadržaji’.

Granicu koja odvaja ‘Ja’ od šireg područja psihe, tj. ‘Ne-ja’, karakterizira selektivna propusnost (radi ovoga usporedba sa staničnom membranom) dopuštajući obostrani protok sadržaja između ‘Ja’ i ostatka psihe. Ta migracija nije samo prijenos, već je popraćena *kvalitativnom* preobrazbom prenesenih sadržaja: kako psihički sadržaji prelaze u područje ‘Ja’, oni prolaze kroz metamorfozu u ‘Ja-sadržaje’; obrnuto, kada neki ‘Ja-sadržaj’ migrira prema van u psihičku domenu, isti transmutira u psihički ‘Ne-ja’ sadržaj.

38 Koristeći upravo Kantovu inverziju subjekt-objekt, genetičar Bruce Lipton u *Biology of Belief* (2005) ukazuje kako ‘mozak’ ljudske stanice nije njezina jezgra (nucleus) nego izvanjski sloj koji je obavija, njezina membrana. Lipton ovo ‘kartografski’ prenosi u područje psihoanalitičke teorije jer smatra da je ponašanje naših tjelesnih stanica „mikrokozmos našeg ponašanja općenito“.

39 Neuroznanstvenik i filozof Donald Hoffman o ovome naširoko raspravlja u *Case Against Reality* (2020) gdje u svojoj (od početka do kraja kantovskoj) sučeonoj teoriji percepcije dinamiku humanog senzorijskog prilagodbljuje s računalnim zaslonom odakle i izraz ‘dinamičko sučelje’.

40 Izraz ‘tok svijesti’ (eng. ‘stream of consciousness’) prvi je upotrijebio filozof i psiholog William James u *The Principles of Psychology* (1952), a isti se kasnije počeo upotrebljavati u književnosti kako bi se označio način pripovijedanja koji nastoji dati pisani ekvivalent misaonim procesima lika i koji se ponekad opisuje u terminima ‘unutarnjeg monologa’.

41 „Cjelokupno ponašanje“ kao kod Glasser (2004): mišljenje, osjećanje, fiziologija i postupanje (htjenje, motivacija+ manifestacija htjenja)

Proces implantacije nekog segmenta doživljaja u područje 'Ne-ja' nazivamo 'internalizacija', a kad se (formalno isto) usađivanje događa u području 'Ja' onda to nazivamo 'identifikacija'. Ilustrativni primjer ove dinamike moguće je promatrati u pozicioniranju 'značajnih drugih' unutar nečijeg psihičkog krajolika čime su ovi 'značajni drugi' prvenstveno (ali ne i jedino!) u pozitivnom svjetlu pohranjeni u sjećanje kao 'psihički sadržaj' ili 'Ne-ja-sadržaj'. Međutim, te reprezentacije [!] ne sačinjavaju istovremeno i komponente nečijeg identiteta jer tek kroz proces *poistovjećivanja* sa značajnim, internaliziranim drugima, takvi se sadržaji transfiguriraju, prelaze granicu 'Ja' da bi se integrirali u 'Ja' kao njegov sadržaj ili općenito – identitet.⁴²

II.

La Rochefoucauld (1613.-1680.) je, piše Louis Kronenberger (1959) u uvodu *The Maxims of La Rochefoucauld*, „ne samo jedan od najvećih aforista nego je, na jedan način, vjerojatno najveći između analitičara ljudskog ponašanja: pozornicu je lišio svih rekvizita, sa svih je glumaca skinuo kostime, ugasio je svaku vatru i zaledio je svako tijelo. Čini se da su ga [u istraživanju ljudskog ponašanja] do granice opsjednuća zanimali 'osobni probitak'⁴³ (eng. 'self-interest') i 'taština' (eng. 'vanity'; ovu drugu nazivao je 'sestrom blizankom vlastitog interesa'; *op.a.*), ali oboje su iskušani u epruveti i klinički ispitani pod mikroskopom“. Kronenberger na istom mjestu kaže da je Rochefoucauldov *cinizam* bio rođen iz uvjerenja da je „ono što u cjelosti motivira ljude uvijek njihova vlastita korist“ i da se svi ljudski nedostaci mogu svesti na neki osobni interes. Ovaj 'nagon' je u čovjeku toliko snažan da ga Rochefoucauld uzdiže na „prirodnu, životnu zakonitost“ i zato, govoreći o ljudskom djelovanju koje je u prvom redu vođeno vlastitim probitkom, „on nema namjeru omalovažiti čovjeka – on samo“, piše Kronenberger, „definira ljudsku prirodu“. Za Rochefoucaulda, ljudsko je ponašanje utemeljeno na „nezaustavljivoj, nametljivoj nezasićenosti ustoličenog ega“, a ljudska su bića u odnosu na ovo – krajnje bespomoćna. „Ako nam se ponekad i učini da smo ovome suverenom poticaju oduprli (da smo se ponašali *nesebično*, *op.a.*)“ – Rochefoucauld nam ovdje ruši svaki oslonac – „to nije zato jer smo mi bili snažni, nego zato jer je on taj čas bio slab“. Kronenberger će na kraju uvodnika napisati da je jedino s čime se (uz neizostavni Balzacov *protomarksistički* 'kapital') može usporediti Rochefoucauldov pojam 'vlastitog interesa' – Freudov pojam 'libida' [22-28].

42 Ova dinamična razmjena i transformacija sadržaja jednako je uočljiva i u razvojnoj putanji pojedinca kad, recimo, sedmogodišnja djevojčica, nazovimo je Ana, prepoznaje razlike između sadašnje sebe ('danas krećem u školu') i sebe u mladoj dobi ('kad sam bila *mala*...'), čime u identitetu zamjećujemo diskontinuitet. Ovi, nazovimo ih 'zastarjeli aspekti identiteta', nekada sastavni dio 'Ja', izlaze iz 'Ja' i nakon 'egzodusa' se kvalitativno mijenjaju kako bi postali psihički sadržaj ('Ne-ja'). Dijete zadržava sposobnost prisjećanja na ta prošla stanja bivanja, ali uz svijest da ono više ne utjelovljuje ta stanja, niti će se tim stanjima vratiti (odavde, premda ga osoba ne poima svjesno, potječe osjećaj 'prolaznosti'). Ovaj prijelaz, pri čemu se određeni sadržaji 'Ja' odvajaju od 'Ja' da bi postali 'Ne-ja', sažima proces odvajanja od prethodnih nositelja identiteta kojega nazivamo 'de-identifikacija'.

43 Usp. Interes (iz lat. između je /nečega/; donosi korist). Korist, probitak, izgled na korist, svjesno ili instinktivno usmjeravanje pozornosti prema onomu što odgovara vlastitim sklonostima, težnjama, potrebama. Interes prema području na koje je usmjeren može biti: umjetnički, znanstveni, politički, ekonomski i sl., a prema zainteresiranom korisniku: osobni, društveni, državni, klasni, klanski itd.; Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/interes>>.

Egoizam ili kako ga definira *Filozofski leksikon* (2012), „tendencija pojedinca da zastupa samo vlastite interese“ a „u etici, stajalište prema kojemu je svako ljudsko ponašanje, bez obzira na to koliko djelovalo (koliko se to nama takvim činilo, op.a.) altruistično, u biti vođeno osobnim interesima pojedinca“ [267] – „uobičajeno se smatra *tamnom stranom* ljudske prirode“ (Weiss et. al. 2022)⁴⁴. Etimologija nam ‘egoizma’ nudi daljnji uvid u ovo filozofsko stajalište: potječući od latinskog *ego*, što jednostavno znači *ja*, diskurs se ovako čvrsto usredotočuje na sebstvo ili jastvo. Ovdje je važno istaknuti da se egoizam razlikuje od *egotizma* koji označava preuveličani osjećaj vlastite važnosti i koji skreće u područje narcisoidnog samoveličanja.⁴⁵

Alexander Moseley, u članku za *Encyclopedia of Philosophy*⁴⁶, egoizam drži „teorijom da nečije jastvo (*eng. self*) jest, ili bi *trebalo biti*, motivacija i cilj vlastitog djelovanja“. Upravo radi navedenog ‘jest’ i ‘trebalo bi biti’, Moseley jasno odvađa deskriptivnu i normativnu varijantu gdje ova deskriptivna egoizam predstavlja kao činjenicu, datost, u smislu da se ljudsko ponašanje ne može opisati ni na jedan drugi način, nego da su u svom ponašanju ljudi prvenstveno motivirani vlastitim interesima.

Deskriptivna varijanta, koja, čini se, stoji pred nama kao ogledalo, tvrdi da je egoizam neuljepšani odraz stvarnosti. Egoizam je ovdje intrinzičan i neizbježan aspekt ljudskog postojanja i ovdje se, bez nametanja moralnog suda, iz samog promatranja zaključuje da ispod furnira društvene uglađenosti i altruističkih fasada dominira jedna sasvim druga težnja.

Teoriju deskriptivnog egoizma na istom mjestu Moseley naziva i „psihološki egoizam“ i kaže da ovakva objašnjenja ljudske prirode, možemo, između ostalih, pronaći napr. u radovima britanskog povijesničara Thomasa Babingtona Macaulaya (1800.-1859.). Tako, na pitanje o tome što se o ljudskoj naravi može reći, a što bi bilo „apsolutno i univerzalno istinito“, Macaulay odgovara: „Mi znamo samo za to [...] da ljudi uvijek djeluju iz vlastitog interesa“.⁴⁷

Suprotan (deskriptivnom) egoizmu je koncept altruizma, koji dobrobit drugih uzdiže iznad vlastite dobrobiti. Altruizam (jednako kao i egoizam, *deskriptivni* ili *psihološki*) pretpostavlja da su najviša moralna djela ona koja daju prioritet potrebama i interesima drugih, često nauštrb vlastitih želja. U altruizmu se ‘jastvo’ povlači, stvarajući tako prostor za drugoga.

Bez da iznosimo argumente u korist *jednako* tako ‘*zatvorene teorije*’, one psihološkog altruizma, za potrebe ovog rada i temeljem navedenog konstatirajmo sljedeće: to, je li krajnji cilj svakog djelovanja

44 <https://www.frontiersin.org/journals/psychiatry/articles/10.3389/fpsy.2022.1054065/full> (acc. kolovoz 2023)

45 Jednako i Alexander Moseley (vidi sljedeću referencu) naglašava da *egoizam* treba razlikovati od *egotizma* koji je „precjenjivanje vlastite važnosti odnosno djelovanja“ (mogli bi reći: slično Rochefoucauldovoj ‘taštini’ ili ‘egocentrizmu’ iz gore spomenutog Filozofskog leksikona [268]).

46 <https://iep.utm.edu/egoism/#H1>; Normativnu varijantu, koja ovakvo ponašanje predlaže (i gdje je egoizam moralni imperativ), ostavit ćemo za neko drugo mjesto. Moseley na istom mjestu naglašava da *egoizam* treba razlikovati od *egotizma* koji je „precjenjivanje vlastite važnosti odnosno djelovanja“ (slično Rochefoucauldovoj ‘taštini’ ili ‘egocentrizmu’ iz gore spomenutog Filozofskog leksikona [268]).

47 Moseley spominje da je arhaični srodnik psihološkog egoizma tzv. „sebična hipoteza“ kojoj David Hume oponira u *Enquiry Concerning the Principles of Morals*, a ovdje ćemo spomenuti posljednji od šest Humeovih argumenata, točnije, samo njegov uvodni dio gdje Hume kaže: „čak i kad bi sebična hipoteza bila istinita...“; vidi: <https://www.gutenberg.org/files/9662/9662-h/9662-h.htm> (acc. kolovoz, 2023)

ljudskih bića vlastita ili korist drugoga – ne znamo, ali možemo temeljem *obične* opservacije reći da se (uz kliničke iznimke koje, naravno, potvrđuju pravilo) *obični* ljudi u *običnim* okolnostima prema samima sebi ponašaju na vrlo *običan* način kojega *neobični* psihoanalitički dio svijeta, premda se radi o *običnoj* emociji i *običnom* ponašanju, *neobično* naziva – ‘sebe-ljubav’⁴⁸.

Dok se riječ ‘osjećaj’ odnosi na emocije usmjerene prema vanjskom objektu ili situaciji, izraz ‘samoosjećaj’ se odnosi na emocije koje osoba osjeća prema samome sebi. Samoosjećaji tako uključuju vjeru u sebe, poštovanje prema sebi, zadovoljstvo u svezi sa samim sobom, točnije, jedan široki raspon od žaljenja sebe samoga, gađenja, prijezira ili mržnje prema sebi pa sve do – ‘prema sebi ljubavi’ ili ‘sebe ljubavi’. Kad govorimo o ‘prema sebi osjećajima’ onda govorimo (i samo govorimo) o emocijama *podijeljenog* subjekta jer govoriti o emocionalnom odnosu sa samim sobom podrazumijeva govoriti o rascjepu u osobnosti: jedan je dio koji osjeća, a drugi je dio onaj prema kojem se osjeća. Dakle, osoba koja doživljava samoosjećaj je istovremeno i subjekt i objekt tog osjećaja.

Ova dualnost dovodi do strukturalnih psiholoških preduvjeta za samoosjećaje: mora postojati dio ega koji promatra, tumači i procjenjuje, i dio ega koji se promatra, tumači i procjenjuje. Iz evolucijske perspektive, emocije su primarno usmjerene prema vanjskim objektima i situacijama jer adaptivna funkcija osjećaja leži u interakciji između pojedinca i svijeta. Za jednostavnije emocije postoji jasan kontinuitet između emocija koje doživljavaju životinje i ljudi. Međutim, složenost ljudskog mozga u usporedbi sa životinjskim mozgovima i rezultirajuće psihološke zamršenosti omogućuju ljudima da iskuse kvalitativno nove osjećaje. Samoosjećaji su, napomenimo još jednom, specifično ljudski jer se, osim u rudimentarnim oblicima, ne opažaju kod životinja a „u kontekstu psihoanalitičke teorije koncipiraju se unutar psihičkog aparata čiji djelovi su ego, id i superego“⁴⁹.

‘Sebe-ljubav’ je osjećaj i kao takvu ju je samo verbalno dozvoljeno odvajati (vidi Korzybski gore) od cjelovitog ponašanja (*total behaviour*) tj. jezično je mapirati u psihologijsku strukturu zajedno s mišljenjem i htjenjem. Stoga je (ovako ‘mapirana’) ‘sebe-ljubav’ inherentna težnja da se ‘ljubiteljica’ (recimo, djevojčica Ana iz ref. 11.) poistovjeti (u našem kontekstu: ‘identificira’) s ‘ljubljenim’ tj. ‘sebe-ljubav’ je esencijalna ponašanju kojim se subjekt koji inicira čin ljubljenja nastoji ‘stopiti’ s objektom koji je ove ljubavi primatelj. Ova amalgamacija (a podsjetimo se, sad smo na razini individualne psihe) dovodi do složene unutrašnje dijalektike (radi ovoga Fromm govori o ‘dijalektičkom humanizmu’) jer ‘jastvo’ je istovremeno i ‘ono koje voli’ i ‘ono koje je voljeno’. Takvo ‘račvanje’ unutar samoga

48 ‘Sebe’ i ‘ljubav’, napomenimo samo, ovdje su ‘spojnicom – razdvojeni’ a u svrhu razlikovanja od pojma ‘sebeljublje’ čime bi se opet vratili u dihotomiju egoizam-altruizam.

49 Ovo, naravno nije i jedina *psihoanalitička karta*. Tako, navodi Milivojević (2000:67), „u teoriji objektnih odnosa [ovaj odnos je oslikan kao onaj] između ega i unutrašnjih objekata, a u transakcijskoj analizi djelovi ličnosti su konceptualizirani kao ego stanja (Odrasli, Dijete i Roditelj), odnosno kao psihički organi (neopsiha, arhepsiha i eksteropsiha). U psihosintezi su u pitanju ‘sub-personalnosti’ koje su idiosinkratične za svaku osobu. Geštalt terapija djelove ličnosti koji su u konfliktu definira kao ‘topdog’ i ‘underdog’. U Jungovoj analitičkoj psihologiji u pitanju su Persona, Sjena, Animus ili Anima te ‘pravi Self’. Bez obzira na oblik konceptualnog modela“, zaključuje Milivojević, „suvremena teorija ličnosti mora definirati postojanje nekakvih djelova ličnosti, jer jedino je na taj način moguće opisati unutrašnje konflikte i, u konačnici, samoosjećanja“. [ital. D.K.]

sebe zahtijeva uspostavljanje unutarnjeg odnosa, dijaloškog tj. dijalektičkog angažmana između aspekta sebe koji je sposoban dati ljubav i aspekta koji se smatra vrijednim da je primi.

‘Sebe-ljubav’ pretpostavlja *odsutnost* [!] urođene (instinktivne) sklonosti prema sebi.⁵⁰ Umjesto toga, jezikom humanističke psihoanalize, ‘sebe-ljubav’ je pojavno svojstvo, konstrukt koji se kultivira tijekom vremena kroz sazrijevanje psiholoških struktura. Geneza ‘ljubavi prema sebi’ neodvojiva je od dinamike internalizacije, osobito u ranim fazama ljudskog razvoja gdje djeca, kroz svoje interakcije s primarnim skrbnicima, iskazivanje ljubavi počinju internalizirati. Ta ‘*prvoskrbnička*’ ljubav, prvo doživljena visceralno, postupno se pretvara u unutarnju kategoriju, psihičku strukturu koju dijete njeguje u sebi samome te, s vremenom, emocionalna i psihološka podrška koju pružaju ‘hranitelji’, ‘zaštitnici’, ‘njegovatelji’, postaje sastavni dio djetetove psihičke arhitekture, postavljajući tako temelje za razvoj ljubavi prema sebi. Ovime ‘ljubav prema sebi’ postaje rezultat medijacije šire društvene zajednice kojoj je obiteljsko okruženje nešto poput ‘ekstenzije’ i što će kod Fromma (1941) postati osnovica ‘društvenog karaktera’.

Ovaj proces internalizacije roditeljskog ponašanja koji se transformira u relativno stabilne psihološke strukture na različite je načine objašnjen od strane Frommovim misaonih baštinika, a ovdje ga donosimo u sažetom obliku kao kod Erika Bernesa, začetnika teorije ‘transakcijske analize’ i Bernesove ‘novosadske škole’:

1. U početku roditelji iskazuju svoju ljubav prema djetetu kroz određene radnje i ponašanja, šaljući djetetu jasnu poruku naklonosti.
2. Dijete zatim ovu poruku internalizira, formirajući tako mentalnu predstavu da ga njegovi roditelji vole. Važno je napomenuti da dijete ne pamti objektivnu situaciju, već svoju subjektivnu interpretaciju iste. Ono što se internalizira je djetetovo razumijevanje roditeljske poruke.
3. Kao rezultat toga, dijete, prisjećajući se internalizirane roditeljske ljubavi, može osjećati da je voljeno čak i u odsutnosti roditelja.
4. Na koncu se dijete poistovjećuje s internaliziranom roditeljskom slikom, čime postaje moguće da iskusi istinsku ljubav prema sebi. Internalizirana roditeljska ljubav postaje sastavni dio djetetova ega, dopuštajući djetetu da se prema sebi odnosi s istom ljubavlju kao njegovi roditelji prema njemu. Djeca koja su od svojih roditelja primila relativno bezuvjetnu ljubav imaju tendenciju relativno bezuvjetno voljeti sebe, dok ona koja su primila uvjetovanu ljubav imaju tendenciju primjenjivati slične kriterije u odnosu prema sebi.
5. Konačno, dijete eksternalizira ovu ljubav prema sebi tako što ili voli druge na način na koji je ono bilo voljeno ili traži okolinu gdje će biti voljeno na isti način na koji su ga voljeli njegovi roditelji (Milivojević 2000:69-70)

50 Milivojević tako kaže da se instinkti preživljavanja i reprodukcije ne mogu se izjednačiti sa samoljubavlju jer „samoljubav podrazumijeva *mentalne strukture* koje omogućuju subjektov odnos prema samome sebi, kao i afektivni kvalitet koji zbog toga nastaje“. (ital. D.K.); Emocije, Str 626, fusnota 423

Transformacija od afirmacije izvanjskog 'ja sam voljen' do internalizirane tvrdnje 'ja volim' je kretanje od izvanjske potvrde (netko me doživljava i stoga 'imam' ljubav) do samopotvrđivanja (ja doživljavam 'biti' ljubav) i označava ključnu promjenu na mjestu emocionalnog ispunjenja i samospoznaje. Dijete koje je nekoć tražilo ljubav i potvrdu izvana, počinje reproducirati stavove i oblike naklonosti koje su prema njemu nekoć 'odašiljali' njegovi primarni skrbnici, a sada su usmjereni prema njemu samome. Jezikom komunikologije: receptor postaje emiter, ali ne prestaje biti receptor. Prijemnik = Odašiljač.

Tek onda kad o ljubavi govorimo u kontekstu dinamičke psihoanalize tj. internalizacije i razvoja psiholoških struktura, uviđamo njezinu transformativnu moć: ona je uvijek iskustvo koje se primarno traži izvana, a sekundarno teži prema tome da postane temeljni aspekt nečijeg bića, sastavni dio naracije sebe artikulirane izjavom 'ja volim'. Iz „što *imamo*, a da nismo *primili*“ filozofijski 'dovoljno razložno' proizlazi „što *jesmo*, a da prvo nismo *imali*“.

III.

Ovako dolazimo do još jednog Frommovog paradoksa (ovdje, do onoga s početka ovog rada): doživljaj *univerzalnosti* zahtjeva istovremeno i potpunu realizaciju *individualnosti* i transcendenciju iste. Ali netko će s pravom zaključiti, ispuniti s trodimenzionalne ravni ovu „čovjekovu životnu zadaću“, jednako je traženju C.S. Lewisovih 'ravnozemljaša' da nekom predmetu odrede visinu. Nama, jednostavno, nedostaje dimenzija. Stoga se ono *fromovski humanističko (egzistencijalističko ili, u krajnjem doseg, transterapijsko) psihoanalitičko*, po svojoj definiciji ne bavi onim čega nema i čega uopće ne može biti, nego onim čega *potencijalno ima, ali još nije aktualizirano*. Tako, nastavljajući ovaj tok misli, ako je treća dimenzija (u matematičko-logičkom, leksičkom i ikojem drugom smislu) i uzročno, i razložno određena drugom, onda je jednako tako i četvrta, i peta, i 'n-ta', jednako tako i uzročno, i razložno određena onom ispod nje. I evo nas u Frommovo *antropo-psiho-panakeji*: „Ljubav ('Ljubav s velikim 'Lj' jer nemamo član 'the' poput anglosaksonskih kolega, op.a.) je jedini zdravi i zadovoljavajući odgovor na problem ljudske egzistencije“. Ili ukratko: uzmimo *ono što već jesmo biti* kako bi postali *ono što tek imamo biti*.

Odgovore na poslovična Kantova pitanja o tome što možemo znati ('*imamo znati*'), kako se trebamo ponašati ('*imamo ponašati*') i čemu se možemo nadati ('*imamo nadati*') – ako se ravnamo prema rodnom listu *konigsbergškog kopernika*, onda već 3 stoljeća – imamo! Ili, ako ćemo parafrazirati *tabuiziranog* Alana Wattsa (1966), nama ne treba neka nova 'knjiga Zakona' ili neki novi zemaljski, nadzemaljski ili izvanzemaljski '*arhe*' kojemu ćemo, po tko zna koji put, zlatno grumenje „slobode za“ tj. „ono što tek *ima biti*“, prodati za staklene perle (čitaj: *parole*) „slobode od“. Ono što nam treba jest – novi doživljaj. Onaj, psihoanalitičkom terminologijom – inkluzivne svijesti ili onaj, artikulacijom svakodnevnog iskustva – Ljubavi (s velikim Lj). A to svaki od nas već ima jer to je upravo ono što nas i čini ljudskim bićima.

Osvrnimo se zato, samo ukratko, na Frommovu vjerojatno najpopularniju knjigu koja je, upravo 'popularnosti' radi, u najvećoj mjeri potpuno pogrešno čitana te tako i dan danas ostala nepročitanom⁵¹. Radi se, naravno, o Frommovoju *The Art of Love* iz 1956. godine.

Odmah na početku Fromm kaže kako to nije još jedna od knjiga s polica i danas sveprisutne 'samo-pomoćne' literature jer, premda mnoge vještine možemo u konačnici prakticirati i sami (makar bili do boli osamljeni ili, filozofijskim riječnikom, krajnje alijenirani), za prakticiranje ovoga 'umijeća' nužan nam je – *Drugi*. Ljubav, naime, o kojoj Fromm govori, „aktivna je zauzetost životom i rastom onoga što volimo“, a svaki naš pokušaj da volimo na neki 'parcijalni' način i manje od „*svim* srcem svojim, *svom* pameti svojom i *svim* imetkom svojim“, neizbježno je osuđen na neuspjeh.

Fromm, premda deklarirani 'ne-teist', ni ovdje ne skriva svoje nadahnuće tzv. 'objavljenim' tekstovima, posebice hebrejskom *Vayikrom* gdje i nalazi na bezvremene upute o tome da ljubav nije izolirani elektro-kemijski moždani fenomen, nego racionalna odlučnost da se djelotvorno i s nultom tolerancijom na ikakvu parcijalizaciju zauzmemo za umanjenje patnje svih patećih (*eng.* 'sentient') bića: „ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe“. Bližnji nije onaj koji nam je 'blizak' (u nekakvom plemenskom, nacionalnom, religijskom i kakvom sve ne ključu) nego je bližnji onaj koji nam je 'blizu' – 'nadohvat ruke' koju ispružamo prema onome koji je u potrebi.

Frommov (vjerojatno najpoznatiji) *sunarodnjak*, Yehoshua Ta-Natzrin, 'okamenit' će ovo u prisposobi o čovjeku koji putuje iz jednog grada u drugi i strada od razbojnika koji ga „golog i izranjenog“ ostavljaju pored ceste. Putem će proći i predstavnik saducejske *aristokracije* i onaj filistejske *buržoazije*, ali ni jedan mu neće pomoći. Na koncu, putem prolazi netko tko bi, prema svim tadašnjim 'kulturološkim' uzusima mogao „okrenuti glavu“, ali ovaj pripadnik skupine 'am' (heb. inačica latinskog izraza 'proletarius'; hrv. 'koristan samo za rasplod') u poniženom, ranjenom, opljačkanom i pored ceste kao potrošena stvar bačenom ljudskom biću – prepoznaje odraz samoga sebe te mu, 'kao sebi samome' – povija rane, 'kao sebi samome' – provida smještaj i 'kao sebi samome' – osigurava skroman prihod dok se ovaj ne oporavi.

Usudimo se zato barem ovom prilikom 'ispraviti' velikog i (nažalost) milijun puta u pravu Benjamina⁵² i recimo da se, ponekad, unatoč svemu i protiv svih očekivanja, ipak pronađu oni koji – „iznenade svemir dobrotom bez razloga“ i koji iza sebe ostave 'dokument kulture' koji, eto, kao za inat i 'urbi et orbi' – *nije* „istovremeno i dokument nečovještva“.

Fromm je, mogli bismo reći 'do posljednjeg daha' ukazivao da kriza modernosti proizlazi iz našeg načina razmišljanja kojim dominiraju otuđenje, pohlepa, nezasitna potrošnja i duboko ukorijenjeni strah. Kako bismo odgovorili na suvremene globalne izazove, vjerovao je da moramo napustiti iluziju kartezijskog dualizma, privid koji razdvaja um i materiju, i naše lažno poistovjećivanje s izoliranim 'egoičnim' (kondicioniranim) umom, otuđenim ili alijeniranim i od prirode i od drugih

51 Usp. Alić, Sead (2019). „Književna analiza državnog (medijskog) teorizma u Orwellovom romanu 1984.“ u: Masovna proizvodnja narcizma. Zagreb: Sveučilište Sjever i Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja. str.17

52 https://www.sfu.ca/~andrewf/books/Concept_History_Benjamin.pdf; (acc. kolovoz, 2023)

ljudi i od svoje 'istinske', nedjeljive, sa svim što jest povezane suštine. Ovo 'egoičko ja', daleko od toga da bude istinski transcendentno, samo je iluzija ukorijenjena u podjeli uma i materije, a posljedično tomu, podložna i svakoj drugoj parcijalizaciji. U prilog ovome, Fromm u *Imati ili biti?* (1976) navodi promišljanja nekih članova Franfurtske škole koji su, nastavno na marksističku i humanističku orijentaciju, govorili da „čim čovjek odbaci svijest da je on sam priroda, poništavaju se svi ciljevi zbog kojih se održava na životu – društveni napredak, jačanje ljudskih materijalnih i duhovnih snaga, pa i same svijesti. [...] Ustoličenje 'sredstava' na mjesto 'ciljeva', uočljivo već u prapovijesti subjektivnosti, u kasnom je kapitalizmu ravno otvorenom ludilu“.[54]

Od prve polovice 60-tih godina prošlog stoljeća, Fromm se misaono potpuno otvara za istočnjačku kulturu i njezinu ne-teističku filozofiju te ostvaruje suradnju s njezinim najistaknutijim promicateljima na Zapadu, Daisetsu Teitaro Suzukijem (1870.-1966.) i bivšim protestanskim pastorom i (kako je, premda je bio filozof, sam sebe prozvao) „kazivačem filozofskih priča“ Alanom Wattsom (1915.-1973.) Ovaj potonji će, u naslovu kojega smo gore spomenuli, reći da nam je prvenstveno potrebna misaona revolucija koja će „nadvladati osjećaj sebe kao zasebnog Ega zatvorenog u kožnoj vrećici [jer to je samo] halucinacija koja nije u skladu ni sa zapadnom znanošću ni s eksperimentalnim filozofskim religijama Istoka. [...] Ta je halucinacija temelj zlouporabe tehnologije za nasilno pokoravanje čovjekova prirodnog okoliša i, posljedično, njegovo konačno uništenje. Stoga nam je hitno potreban onaj doživljaj vlastitog postojanja koji je u skladu s fizičkim činjenicama i koji nadilazi naš osjećaj otuđenosti od svemira“ (Watts, 1973:7).

CODA

Uzmimo na koncu, umjesto zaključka, dva primjera koji nam pokazuju kako ova 'stara' *theoria* izgleda u 'suvremenom' *praxisu*. Prvi je jedan suvremeni 'mistični doživljaj' (doživljaj koji Fromm, u tradiciji Meister Eckhartove 'apofatike' ili sintagme iz koje i dolazi pojam 'ne-teizma' – 'negativne teologije', naziva 'x-experience'):

„Sve do tad sam mislio da sam ovo ja [govornik rukama pokazuje na svoje tijelo, op. D.K..] i da je sve drugo nešto drugo i netko drugi. I onda se dogodilo da prvi put u svom životu nisam mogao razlikovati što sam ja od onoga što nisam ja jer odjednom, ono što sam bio ja bilo je – posvuda. [...] Tako sam otkrio da je ono što određuje ono što sam ja i ono što nisam ja, u stvari, samo granica doživljaja.“⁵³

Doživljaj sebstva već imamo. 'Ja-sadržaj' i neprekidno (bili mi toga svjesni ili ne) i bezuvjetno (nema niti uzroka ni razloga) već jest 'objekt' naše vlastite ljubavi. Ostaje nam samo, poetski rečeno, „raširiti srce“ ili, psihoanalitički, *fromovski* rečeno, uvećati 'ja jesam' nauštrb 'ja imam'.

53 Prema vlastitim bilješkama s plenarnog izlaganja utemeljitelja i ravnatelja *Isha Foundation*, Jagadisha Vasudeva, konferencija „TED India“, Mumbai, Indija, 7.11.2009.

Kad u 'ja jesam', pomičući granicu i namjerno i 'besmisleno' (ne očekujući ništa zauzvrat, jer smo u *modusu biti*) počnemo uključivati 'ne-ja' – više nas nitko ne treba 'učiti' voljeti drugoga ili 'odgajati' za ljubav: „aktivna zauzetost za život i rast“ (Fromm 1947:219) 'ja-sadržaja', skrb za 'ja-sadržaj' je čovjeku 'već' [!] najprirodnije moguće stanje. Ovo je naša 'narav', ovo je naša 'esencija', ovo je naša 'priroda'. Na početku navedeni Frommov *Credo XIV.* odjednom – a radi 'besmislene' i jedine koja zaslužuje 'veliko slovo Ljubavi' – itekako ima smisla. Ili kako bi, nesvjesno se nastavlajući na temelj Frommove (1947:85) humanističke psihoanalize („*There is no meaning to life except the meaning man gives his life by the unfolding of his powers*“), rekla naša književnica Slobodanka Boba Đuderija:

„*Treba činiti dobro do iznemoglosti, treba užasnuti svemir dobrotom onako kako smo mi užasnuti količinom zla na svijetu. Treba činiti dobro do granice gluposti. I preko nje. I kada nema nikakvog razloga, treba činiti dobro. Treba namjerno, svaki dan, nekome stopliti dušu. Treba zbuniti svemir. Treba činiti dobro i kada se dobro dobrim ne vraća. Treba, usprkos svemu. Treba, jer je to jedino i jer ništa nema smisla. I jer je jedini udar na besmisao – to dobro. Treba činiti dobro i kada pomislimo da ni činjenje dobra nema smisla. Samo besmisleno dobro miriše na smisao. Savršeno, čisto dobro, bez ikakvog smisla*“.⁵⁴

Literatura:

- Bazala, A. (1906). *Povijest filozofije. Svezak III. Povijest filozofije najnovijega doba.* Zagreb: Matica hrvatska
- Berne, E. (2019). *Transakciona analiza u psihoterapiji : priručnik principa transakcione analize.* prevela Marija Stamenković. Beograd: Kosmos, Podgorica: Nova knjiga
- Feuerbach, L. (1974). *Predavanja o suštini religije.* Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod
- Freud, S. (1989). *The Freud Reader.* Peter Gay, Yale University (ed.). New York: W.W. Norton & Company
- Fromm, E. (1941). *Escape from Freedom.* Reprint. New York: Open Road Media, 2023
- Fromm, E. (1956). *The Art of Love.* Reprint. New York: Open Road Media, 2023
- Fromm, E. (1962). *Beyond the Chains of Illusion: My Encounter with Marx and Freud.* Reprint. New York: Open Road Media, 2023
- Fromm, E. (1976). *To Have or to Be?.* Reprint. New York: Open Road Media, 2023
- Glasser, W. (2004). *Teorija izbora: nova psihologija osobne slobode.* prevela Mirjana Zečirević. Zagreb: Alinea

⁵⁴ <https://radiogornjigrad.blog/2020/11/24/boba-duderija-tesla-i-ja/>; (acc.kolovoz, 2023)

- Hoffman, D. D. (2020). *The Case Against Reality: How Evolution Hid the Truth from Our Eyes*. Toronto: Penguin
- James, W. (1952). *The Principles of Psychology*. Chicago: William Benton, University of Chicago, Encyclopaedia Britannica Inc.
- Korzybski, A. (1933). *Science and Sanity. An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics*. Lakeville, CT: The International Non-Aristotelian Library Publishing Company
- Krishnamurti, J. (2007). *As One Is: To Free the Mind from All Conditioning*. Prescott, AZ: Hohm Press
- Kronenberg, L. (1959). *The Maxims of La Rochefoucauld*. New York: Random House
- Lipton, B. (2016) *The Biology of Belief*. London: Blackwell's
- Maslow, A.H. (1982). *Motivacija i ličnost*. prevela Ljiljana Miočinović. Beograd: Nolit
- Milivojević, Z. (1993). *Emocije. Psihoterapija i razumevanje emocija*. Reprint. Novi Sad: Prometej, 2000
- Richards, Paul (1974). "Kant's Geography and Mental Maps". *Transactions of the Institute of British Geographers* (61): 1–16. doi:10.2307/621596. ISSN 0020-2754. JSTOR 621596.
- Watts, A. (1966). *The Book: On the Taboo Against Knowing Who You Are*. Reprint. London: Sphere Books, 1973

Refraction of Religion in the Medium of Psychoanalysis (Hyphens with the *Credo* of Erich Fromm)

Abstract

When in philosophy, psychoanalytic theory or the Eastern wisdom tradition, one speaks of 'self-realization' (or 'self-actualization', Maslow 1982), the entity 'ego' (from where we usually derive 'egoism' and all its negative connotations) is considered as something that, if we want to progress in the „freedom from-freedom to“ dialectics (Fromm 1941), it is necessary to either, philosophically speaking, 'overcome' or, through the means of available 'spiritual practices', annihilate (in the sense of 'nirvana'; sanskr.: 'extinction'). In this way, due to the ambiguity of the term 'ego' and linguistic poverty caused synonymization with 'self', we inevitably end up in a mental contradiction and, as a result, we give up on praxis. In this paper (which is part of a wider research on philosophical anthropology of Erich Fromm), some of the possible exit directions from one of the 'aporias of the psyche', are sketched only.

Key words: *Erich Fromm, Credo, psychic topography, ego, individual self.*

This journal is open access and this work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Fulvio Šuran

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Hrvatska

fsuran@unipu.hr

Kazalište ega: između perspektivizma i relativizma

Sažetak

Često se smatra da postoje samo dva stajališta u vezi istine: jedno je uvjerenje u nešto apsolutno, dogmatski smatrajući to neosporivo istinitim (ova pozicija se ponekad pogrešno pripisuje filozofima visokog stajališta poput Platona i Aristotela). Drugi stav je umjesto toga prihvaćanje da su nečija mišljenja samo jedna od mnogih mogućnosti, što završava pridržavanjem relativističke perspektive, ponekad označene kao „slaba misao“. U ovoj perspektivi, istina se može smatrati najviše kao nešto što je povijesno uvjetovano (u smislu da bi istinito bilo ono što se povijesno pojavljuje kao takvo u određenom razdoblju) ili u svakom slučaju ograničeno (u smislu da bi istinito bilo ono što izgleda istinito iz određene perspektive ili za određenu skupinu ljudi). Zapravo, ako pažljivo razmislimo, obje ove perspektive pokazuju se problematičnima i nezadovoljavajućima. Osobito mislimo na one (kao što su neki vjernici u Boga ili, modernije, u znanstvenu istinu) koji svoja mišljenja smatraju neosporno istinitima, brkajući tako (nedokazane) hipoteze s (neosporivim) principima u platonskom smislu. Jednako problematičan je i stav onih koji na skromniji način priznaju da su njihova mišljenja jednako istinita kao bilo koje drugo mišljenje koje je argumentirano na isti način ili koje se može činiti istinito povijesno ili za određenu skupinu ljudi koja ima interes za to. Ovaj stav na kraju upada u klasične paradokse relativizma, na primjer, onaj tko tvrdi da je sam relativizam

lažan lako bi ga mogao pobiti. U ovom će se izlaganju pokazati da oba stajališta predstavljaju iluziju alternative, budući da je razumijevanje istine složeno i suptilno pitanje koje nadilazi ove dvije ekstremne perspektive.

Ključne riječi: *Platon, Kant, Nietzsche, perspektivizam, paradoksi relativizma, nepovredive norme, svijest.*

Uvod

U svijetu opasno bliskom našem, Stvorenje je zamijenilo svog Stvoritelja i zahvaljujući umjetnoj inteligenciji i genetskom inženjeringu izobličilo Prirodu u njezinom tradicionalnom poimanju. Vjera u znanost postala je apsolutni, fundamentalistički, fanatični credo, prema kojemu se danas i živi: sve se prodaje, sve se kupuje - identitet, seks, mladost. Ali po kojoj cijeni?

Možda, kažem možda, vrijeme je da se dublje promisli o Marlowovom i Goetheovom Faustu. O njegovim nedoumicama i, posebice, o njegovom kraju.

Alternativa

Uglavnom se misli, ili točnije, („dogmatski“) vjeruje:

- u nešto apsolutno, nepobitno istinito, kao što se smatra, i to pogrešno, da su mislili i filozofi poput Platona i Aristotela
- ili nasuprot tome, priznajući da je vlastito mišljenje samo jedno mišljenje među ostalima, završava se nekritičkim prihvaćanjem jedne od mogućih i javno prihvatljivih relativističkih perspektiva. Prema kojoj se „istina“ oblikuje unutar određenog vremenskog i prostornog okvira, što znači da ono što se povijesno pojavljuje kao istinito vrijedi unutar tog ograničenog konteksta. Drugim riječima, istinito je ono što na „lokalnoj“ razini postaje ili vrijedi u određenoj (opet dominantnoj) perspektivi ili za određenu skupinu ljudi i to u vidu političke ili kulturne ispravnosti (political and cultural correctness), itd.

Međutim, ako se bolje razmisli, primijetit će se da su obje perspektive radikalno aporetične i nezadovoljavajuće jer su u sebi nedostatne.

Naime:

- Tko bi - kao što to čini određena skupina „vjernika“ u Boga ili, što se suvremenosti tiče, u tako zvanu „znanstvenu istinu“ - vlastita mišljenja promislilo kao nedvojbeno istinita, u platonskom smislu riječi, tada bi zasigurno potajno zamijenio nedokazane hipoteze za neosporna načela;

- Nasuprot toj skupini pojedinaca, svatko tko bi, u svojoj skromnosti, priznao da njegovo mišljenje posjeduje iste osobine istinitosti kao bilo koje drugo mišljenje koje je moguće argumentirati na isti način (koje se kao takvo pojavljuje u svom povijesnom obrazloženju ili je takvo određenoj skupini ljudi koja ima neki povijesno-kulturološki i politički interes za njih), zapao bi u klasične paradokse relativizma. Naime, ne bi se mogao „obraniti“ od onih koji zastupaju mišljenje prema kojem je i takav relativizam lažan.⁵⁵

Ontološko pobijanje relativizma

Da bismo to shvatili, potrebno je postaviti si sljedeće pitanje:

- Kad bi sofisti bili u pravu, bi li ono što se svima čini (i to ne samo na etičkom planu, već u svim dimenzijama) također bilo onakvo kakvim se pojavljuje, izgleda, čini? Ili ne?

U stvari, da.

Naime, tada ne bi bilo moguće prevladati ograničenost pojavnosti, jer kada bi tako bilo, tada, na primjer, ne bi bilo moguće žaliti za nečim niti, općenito, tražiti istinu iza vela privida. Razlog treba potražiti u činjenici da, općenito, težimo razlikovati dva temeljna područja: ono o bitku i ono o bivanju (pojavljivanju), kojima je moguće pridodati i druge, ontološke i ne-ontološke, „sastojke“.

Na primjer:

Bitak	Bivanje
<i>objektivan</i>	<i>subjektivan</i>
istina	iluzija
znanost (kao <i>epistéme</i>)	mnijenje (kao <i>doxa</i>)
znati	vjerovati
spoznati	misлити/smatrati
shvatiti, razumjeti	Zamisliti, pretpostaviti

To znači da, uvijek na primjer, istraživanje, u našem slučaju znanstveno, ima smisla samo ako se ta dva područja, bitka i bivanja, ne poklapaju. Kada bi misliti nešto bilo jednako njegovom spoznavanju, odnosno da stvari jesu onakve kakve izgledaju, kako misle sofisti (i općenito relativisti svih vremena), potraga bi bila uzaludna. Kada bi se misliti nešto poklapalo sa spoznavanjem onoga što se misli, tj. kad bi stvari bile kako se nama pričinjava da jesu, odnosno onakve kakve nama izgledaju, kao što tvrde sofisti i, općenito, relativisti svih vremena, potraga bi bila uzaludna. Međutim, izgleda da to nije tako. U znanstvenom području, na primjer, možemo imati najrazličitija mišljenja o vrijednosti neke činjenice, ali samo odgovarajućim pokusima moguće je - barem se tako misli - dokazati (na više ili manje objektivni način) koje činjenice odgovaraju istinitosti, a koje ne.

⁵⁵ <https://www.platon.it/logica/la-ragione-della-nostra-speranza/conoscere-il-simile-attraverso-il-simile-lidentico-attraverso-lidentico/tutte-le-strade-portano-a-roma/>, pristupljeno 18. 10. 2023.

Što to znači?

Da bismo to shvatili, potrebno je ponajprije razmotriti sljedeće. Svatko tko ima bilo kakvo mišljenje ne misli da je njegovo mišljenje samo jedno od raznovrsnih mogućih mišljenja, već misli da ono odgovara nečemu što je istinito. Inače ne bi imao to određeno mišljenje.

Opet primjera radi, ako sam uvjerenja da su fosili dinosaurusu samo vražja šala, ne mogu prihvatiti mišljenje da istodobno i oni koji nisu suglasni s mojim mišljenjem mogu biti u pravu polazeći od vlastite točke razmatranja. U tom slučaju da su dinosaurusi i slični fosili stvarno postojali prije 6.000 godina, jer kad bih prihvatio da su drugačija uvjerenja istovjetna mojem, tada zasigurno ne bih imao baš tu određenu misao, već nešto slično ovoj: fosili mogu biti i ne biti vražje iskušenje⁵⁶. Što je znanstveno paradoksalno.

Iz te točke gledišta, razlika između „jednostavnog uvjerenja“ i „istine“ (koju, očito, pripisujem „svojim“ uvjerenjima, a ne i tuđim) implicitna je u samom pojmu „mišljenja“ i „vjerovanja“.

Sada možemo konkretnije istražiti kako zapadno dominantni lik filozofa, tu se misli na Platonovog Sokrata, pobija relativizam polazeći od proturječja u koja zapadaju i sami pristaše relativizma. I to počevši od sofista Protagore, koji je smatrao da je „čovjek mjera svih stvari, onih koje jesu da jesu, a onih koje nisu da nisu“⁵⁷; u smislu da su stvari takve ili onakve kakve se nama pričinjavaju, da jesu zavisno o perceptivnom oblikovanju dotičnog promatrača: to jest, one su onakve kakve se pojavljuju.

Sokrat, kakav se pojavljuje u Platonovom „Teetetu“, povezuje Protagorinu relativističku doktrinu s raznim predsokratskim doktrinama (i to počevši od Homera, Empedokla pa nadalje), ali prije svega s Heraklitovom filozofijom „panta rhei“, prema kojoj se „sve slijeva“, sve se neprestano kreće. Naime, sama činjenica da se stvari razlikuju ovisno o tome kako ih tko doživljava (je li zdrav ili bolestan, pametan ili glup itd.), kao što podrazumijeva sofistički relativizam, na neki način sugerira da, općenito, ništa ne ‘stoji’, po sebi nije stalno, već je sve u pokretu i svaka stvar može uvijek biti drugačija nego što jest, odnosno takva se prikazuje.

Na taj način relativizam se pooštruje poistovjećujući postojanje s postajanjem⁵⁸.

Sokrat koristi ovu poveznicu kako bi pokazao unutarnju proturječnost relativističkog stava. Ako je sve u stalnom mijenjanju i nema stalnih istina, tada relativistička tvrdnja da nema apsolutnih istina također ne može biti stalna istina. Ova samopobijajuća priroda relativizma otkriva njegovu unutarnju nedosljednost.

56 Sve do Hooka (1635–1703) i Stensena (1638–1687) vjerovalo se da su fosili samo neka vrsta šale ili trika đavla. Ondašnji prirodoslovci bili su uvjereni da su biljne ili životinjske forme sadržane u kamenju zapravo bizarni crteži nastali iz sumpornog pera vraga. Dakle, vjerovalo se da je vrag, za razliku od dobrog Boga, stvorio zastrašujuće mrtve organizme koji su se u očajničkoj sterilnosti stijena činili neuništivima.

57 <https://www.enciklopedija.hr/clanak/protagora>, pristupljeno 18. 10. 2023.

58 <https://www.platon.it/storia/il-relativismo-sofistico/la-confutazione-socratico-platonica-del-relativismo/>, pristupljeno 18. 10. 2023.

Relativizam tvrdi da su sva mišljenja jednako valjana jer istina ovisi o percepciji pojedinca. Međutim, ako je to istina, onda je i relativizam samo jedno od mnogih mišljenja, koje ne može polagati pravo na univerzalnu valjanost. Sokratova kritika relativizma pokazuje da, čak i ako prihvatimo da je percepcija subjekta promjenjiva i subjektivna, moramo priznati postojanje nečega stabilnog i trajnog što omogućava bilo kakvu usporedbu ili raspravu o istini.

Nešto o Heraklitovoj spoznaji

Heraklitu se pripisuje doktrina - koju su naročito naučavali njegovi adepti, poput Kratila - prema kojoj sve teče (pànta rhêi), na temelju koje se, dakle, kao i za Protagoru, ne bi moglo reći jednom zauvijek što su različite stvari (istinite ili lažne, dobre ili loše, itd.), budući da bi se njihov "bitak" mijenjao ovisno ne samo o tome tko ih promatra, već i o trenutku u kojem se one promatraju. Međutim, Heraklitovo „postajanje“ nije nešto posve „neodređeno“ i kaotično, tj. lišeno svake „objektivnosti“, već neka vrsta periodičnog i kružnog kretanja između dviju suprotnosti ili krajnosti: života i smrti, svjetla i tame itd., što se može primijetiti iz nekoliko njegovih fragmenata.⁵⁹

Sam „tok“ rijeke implicira, ako se bolje razmisli, suprotnosti „visoko“ i „nisko“ između kojih voda teče. Ova dijalektika suprotnosti pokazuje da, unatoč stalnim promjenama, postoje struktura i red koji upravljaju tim promjenama. Dakle, Heraklitovo postajanje nije potpuno lišeno objektivnosti; umjesto toga, ono predstavlja dinamičnu ravnotežu koja održava sklad između suprotnosti. Na taj način, Sokratova kritika relativizma, kao i Heraklitova filozofija postajanja, ukazuju na nužnost priznavanja određenih trajnih aspekata stvarnosti koji omogućuju razumijevanje i spoznaju unatoč neprekidnoj promjeni. Heraklitovo učenje, iako na prvi pogled može izgledati relativistički, zapravo nudi dublje razumijevanje postojanja kao procesa koji se odvija unutar određenih granica i uz prisutnost određenih konstanti.

Dakle, izgleda da ono što Heraklit želi prije svega istaknuti jest da se u prirodi sve odvija na temelju suprotnosti koje su takve na način da jedna ne bi mogla postojati bez druge. Jedinstvo svemira omogućeno je posredstvom sukoba, jer samo unutar njega moguće je postojanje ovih suprotnosti. Osim toga, kada govorimo o suprotnostima, čini se kao da jedna preuzima ulogu pozitivne krajnosti, kao što su, primjerice, dobro, svjetlo, sitost, budnost, zdravlje itd.; dok druga krajnost preuzima negativnu ulogu, poput zla, tame, gladi, sna, bolesti itd. U tom se pogledu stvarnosti pozitivno, da

⁵⁹ FRAGMENTI: (D 111) *Bolest učini zdravlje ugodnim i dobrim, glad - sitost, umor – odmor*; (D126) *Hladno se zagrijava, toplo se hladi, vlažno se suši, suho se ovlažuje*; (D10) *Veze: cjelina i necjelina, složno i nesložno, skladno i neskladno, i iz svega jedno i sve iz jednoga*; (D88) *Jedno isto je u nama: živo i mrtvo, budno i spavajuće, mlado i staro. Jer to, promijenivši se, jest ono, i ono opet promijenivši se, jest to*; (D8) *Suprotno se sjedinjuje i iz različitoga najljepša harmonija*; (D60) *Put prema gore i prema dolje jedan je i isti*; (D102) *Bogu je sve lijepo, dobro i pravedno, a ljudi jedno drže pravednim, a drugo nepravednim*; (D67) *Bog je: dan-noć, zima-ljeto, rat-mir, sitost-glad. Mijenja se baš kao što ulje kad se miješa s mirodijama dobiva ime po mirisu svake pojedinice*; (D23) *Ime Pravde ne bi poznavali kad ne bi bilo nepravde*; (D53) *Rat je otac svega i svega kralj, jedne je pokazao kao bogove, druge kao ljude, jedne je učinio robovima, a druge slobodnima*; (D80) *A treba znati da je rat sveopća pojava, da je pravda borba i da sve nastaje kroz borbu i po nuždi*. (D. Barbarić, *Grčka filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 39-65. Fragmenti Heraklitova djela, preveo Milivoj Sironić, str. 56-64.).

bi se potvrdilo, s jedne strane bori protiv negativnog, ali s druge strane, mora ga i pretpostaviti (implicirati) čak i samo da bi ono „bilo“ nešto. Na primjer, svjetlost ima značenje samo u odnosu na tamu; zdravlje se definira u kontrastu s bolešću. Ovaj dinamički odnos između suprotnosti nije samo sukob već i komplementarnost koja omogućuje postojanje i spoznaju.

Heraklitova filozofija time naglašava da suprotstavljene sile zajedno tvore cjelinu i da kroz njihov sukob dolazi do stvaranja i održavanja svemira. Ovo jedinstvo suprotnosti naglašava da bez negativnog ne bi bilo pozitivnog i obratno, a njihovo postojanje u suodnosu omogućuje razumijevanje i ravnotežu u svijetu. Stoga, prema Heraklitu, stvarnost nije kaotična već strukturirana kroz ovu neprekidnu igru suprotnosti koje se međusobno nadopunjuju i definiraju. To znači da, iako se stvari stalno mijenjaju, postoji temeljna harmonija i red koji omogućuju ovu promjenu i daju joj smisao.

Heraklit sugerira da, iako sve izgleda ili se pojavljuje drugačije u različitim trenucima i za različite promatrače, može se sa sigurnošću ustvrditi da sve uvijek teče i to nužno iz suprotnosti. Mišljenja mogu biti promjenjiva, kao i „stvari“ koje uvijek postaju različite, ali „zakon“ (Lògos) tog vječnog postajanja, obilježenog ritmičkim kretanjem između suprotnosti, ne mijenja se, kao što se ni same suprotnosti ne mijenjaju u svojoj suštini kao krajnosti kretanja.

Heraklitov Lògos, ili zakon, predstavlja dublju strukturu ili red koji stoji iza svih promjena i sukoba. To je zakon koji omogućuje suprotnostima da postoje i međusobno se nadopunjuju, čime se održava ravnoteža u svijetu. Dakle, unatoč stalnom mijenjanju i proturječjima koje opažamo, postoji nešto stalno i neizmjereno u tom procesu.

Ovaj Heraklitov pogled naglašava da je svijet organiziran kroz dinamički odnos suprotnosti koje zajedno čine cjelinu. Promjena i kretanje su neizbježni, ali unutar tog kretanja postoji neki dublji red koji se očituje kroz ritmičko kretanje između suprotnosti. To sugerira da je stvarnost uređena na način da je harmonija suprotnosti ključna za razumijevanje njenog funkcioniranja. Dakle, iako percepcija može varirati, Lògos kao zakon postajanja ostaje konstantan, osiguravajući kontinuitet i red unutar promjenljivosti svijeta.

Općenito, da bismo izmjerili nešto što se kreće, potrebno je imati nešto što je mirno ili stabilno kao referencu. Na primjer, ako bi se mjerne jedinice stalno mijenjale, ne bismo mogli biti sigurni da li je nešto zaista naraslo, ako ne postoji stabilna referenca. Prepoznavanje postojanja nečega zahtijeva pretpostavku da nešto ostaje nepromijenjeno. Heraklitova filozofija predlaže da ta nepromjenjiva referenca koju možemo spoznati jesu suprotnosti i zakon njihovog neprestanog mijenjanja.

U osnovi, ne bismo mogli čak ni znati kako bismo nazvali ili razumjeli nešto ako ne bi bilo sposobno da se suprotstavi ili razlikuje od drugih stvari. Kada razmišljamo o stvarima koje imenujemo, moramo uzeti u obzir da ta imena često uključuju ideju suprotnosti ili nečega što je različito od onoga što označavaju. Inače, ako ne bi bilo ničega što je suprotno ili različito, možda ne bismo bili u mogućnosti ni dati imena stvarima (ovo je slično krajnjem skepticizmu). Heraklit naglašava da je suština stvarnosti u njenom dinamičkom odnosu suprotnosti koje omogućuju razumijevanje i

postojanje. Njegov pristup podrazumijeva da je promjena i proturječnost univerzalna karakteristika stvarnosti, ali da postoji i dublji zakon ili red koji omogućuju ove suprotnosti da se manifestiraju i razvijaju. To nam omogućuje da razumijemo svijet kao strukturiranu cjelinu koja postoji kroz dinamiku i ravnotežu suprotnosti.

Vraćajući se na Platona

Dakle, ako Platon posredstvom svog Sokrata pobija teoriju po kojoj se sve kreće, sve teče, tumačenu u ontološkom smislu, prije svega svojom poznatom teorijom ideja – koja, s izuzetkom svog učitelja Parmenida, predstavlja prvi ozbiljniji pokušaj da se, barem načelno, razluče znanost i mnijenje – u „Teetetu“ također svjedočimo četverostrukom pobijanju relativizma. Evo, ukratko, o čemu se radi:

– Kao prvo, Protagora, mišljenja je Platon, zapada u pragmatično protuslovlje jer, unatoč tvrdnji da su sva mišljenja istinita, predstavljajući se kao učitelj, kao onaj tko zna nešto što drugi ne znaju, ponaša se kao prenositelj pravog znanja.

– Kao drugo, kontradiktorno je identificirati znanje i osjet kao što to čini relativizam, jer mi, smatra Platon, ‘poznajemo’ i stvari kojih se jednostavno sjećamo. To znači da se može desiti da se stvar koju promatramo pojavljuje u različitim perspektivama, neovisno o našem znanju o toj stvari. Tu Platon svoju kritiku zasniva na geometrijsko-matematičkoj perspektivi znanja, dakle na virtualnoj nepromjenjivosti geometrijskih oblika neovisno o tome u kojim se perspektivama oni pojavljuju, što zavisi prvenstveno o našem opažanju. Naime, unutar Platonove virtualne dimenzije, ono što znamo razlikuje se od onoga što opažamo (i kao takvo ‘vjerujemo’ da jest) i kao takvo ono je isto za sve, a ne različito za svakoga pojedinačno.

– Kao treće, Protagora zapada u teorijsko ili logičko proturječje kada, tvrdeći da su sva mišljenja istinita, mora priznati istinitost gledišta onih koji niječu sam sofistički relativizam.

– Kao četvrto, relativizam za Platona nikako ne objašnjava zašto su neka mišljenja o budućim događajima provjerena u vidu hipoteza koje ‘spašavaju fenomene’, dok su druge pobijene, što sugerira da nisu sva mišljenja jednaka i da je u tom pogledu moguće razlikovati tko ima znanje od onih koji ga nemaju.

To, prema virtualnom pogledu stvarnosti, realnost u svom pojavljivanju, pokazuje svu svoju obmanu. Dakle, to je neka vrsta iluzije o nekakvoj danoj alternativi.

Ako filozofija kao potraga za istinom s jedne strane ne smije zanemariti činjenicu da ‘predmet’ njezine potrage u vidu istine ili načela objašnjenja svega nepobitno postoji; s druge strane, budući da je njezina srž potraga za nepobitnom istinom, označuje također i nepobitnu činjenicu da tu istinu ne posjeduje. Zbog toga filozofija nije samo ‘prisiljena’ postaviti si različite hipoteze, već i argumentirati ih razložno, u većini slučajeva kao pretpostavke koje, posredstvom koherentnih teorija, opravdavaju fenomene na temelju načela koja se predstavljaju kao nepobitna.

Znači li to da je i ovo teoretiziranje samo jedna od mogućih hipoteza koja, kao i svaka druga, pripada relativizmu? Uvjeren sam da se tu ne radi o bilo kojoj hipotezi, već o onoj koja mi se trenutno čini uvjerljivijom, sposobnijom da objasni ono što doživljavamo i koja je, istovremeno dovoljno koherentna da ju je moguće razumjeti. To je hipoteza koja upotrebljava slike (zamisli) kao što su u krajnjoj liniji i riječi koje su prema mom shvaćanju izražajnije od drugih, da bi se shvatilo, primjerice, načelo svega i načine prema kojima svijet nastaje. Međutim, budući da se radi o zamislama ili slikama, one mogu biti krivo ili na različit način shvaćene. One drugima mogu izgledati manje uvjerljive od drugih perspektiva i to bez ikakve mogućnosti dokazivanja da su bolje ili lošije ili da su u proturječnosti s prikazanom hipotezom.

Da bismo to shvatili, učinit ćemo usporedbu s umjetničkim djelom, u ovom slučaju s filmom. Prema nekim filmskim kritičarima, jedan redatelj može bolje izraziti dramu rata nego drugi, ali to ne znači da drugi filmovi nemaju 'patosa'. Naposljetku, istina o ovoj temi izražena je, u kinu, posredstvom slika o čijim se vrijednostima može imati samo određeni „estetski“ sud ili, uporabom Kantove terminologije, „refleksivni“ sud, koji nije nikako „determinantan“. U tom se smislu ne radi o relativizmu, budući da je ovdje hipoteza da ono čemu se teži, iako posredstvom slika posjeduje neku istinitost, nešto što netko može i intuitivno dokučiti s ove strane prikazane slike. U vidu nečega što drugima nije moguće izraziti osim posredstvom slika.

Ovdje se dakle ne radi o relativizmu, već o perspektivizmu. Iako bi moglo izgledati da je i ova perspektiva svijeta 'pogođena' neizlječivom bolešću svake nerealistične perspektive, naime relativizmom, to nije slučaj. Naime, ako su stvari, kao što se ovdje tvrdi, uvijek dane samo u perspektivi, to ne znači da ne postoji objektivna stvarnost, već da je naša percepcija te stvarnosti uvijek uvjetovana različitim točkama gledišta.

Danas posredstvom medija postaje sve življa rasprava u vezi odnosa između perspektivizma i relativizma. Smatram da perspektivizam ni u kakvom slučaju nije ekvivalentan relativizmu, shvaćenom kao teorija prema kojoj je svatko, polazeći od vlastite točke gledišta, u pravu. Naizgled tvrdnja da je sve relativno u odnosu na svaku točku gledišta, iako posjeduje sve osobine relativnosti kao i Einsteinova relativnost, nikako nije relativistička u gore navedenom smislu. Različite teze o svijetu nisu sve jednakovrijedne, iako su sve, čak i najzastrašujuće, subjektivno opravdane, jer ako su poduprte, zasigurno postoji neki razlog.

Ove teorije nisu ekvivalentne, unatoč tomu što sve imaju svoj *raison d'être*. Naročito, pretpostavljajući da ne postoje teorije o svijetu koje se ne razrješuju u slike svijeta – što znači da ih nije moguće apsolutno provjeriti ili falsificirati – postoje bolje slike ili predodžbe, bliže takozvanoj istini od drugih. Ne zaboravljajući pritom da i je ovo razmišljanje o manjoj ili većoj bliskosti istini samo jedna slika. Međutim, polazeći od temeljnog postulata da postoji nešto poput istine, treba polaziti i od pretpostavke da istinu nije moguće dostići, osim mistično, sjedinjavajući se s Njom (*hènosis*⁶⁰). To

60 Prema Dionizije Areopagita samo u "potpunoj odsutnosti riječi i misli" postiže se sjedinjenje (*henosis*) ljudskog uma s Jednim. Da bi spoznao Boga, čovjek se mora sjediniti s Bogom, a da bi to bilo moguće mora izaći iz sebe i kroz ekstazu postati jedno s Bogom. Dakle, prema Dioniziju spoznaja Boga pretpostavlja, dakle, divinizaciju čovjeka.

čini da istina nema ničega subjektivnog, već je (čisto) objektivna iako, što je donekle i paradoksalno, ne može nikada postati predmetom znanja, već (samo) cilj ili regulatorno načelo.

Odjek istine je, dakle, ono što se nama pojavljuje i čini kao stvarnost povezujući nas s nepovredivim pravilima: ona koja nam onemogućuju ostvarenje svih naših želja. Unutar tog vidokruga stvarnosti, perspektivni prikaz istine u tehničkom (ili u Platonovom virtualnom) smislu jest onaj koji posjeduje sve osobine najboljeg prikaza filozofske spoznaje. Ako, naime, namjerava predstaviti neku geometrijsku figuru u perspektivi, bit će nužno poboljšati neke njezine konture skrivajući druge. Dakle, očito postoji onoliko različitih geometrijskih figura predmeta koliko ima i prikaza tog predmeta, jer je nemoguće pokazati geometrijsku figuru u cijelosti, tj. u njezinoj sveobuhvatnoj istini. Svatko može odabrati (ili to čini nesvjesno ili društveno-kulturološki uvjetovano) koje će dijelove poboljšati, a koje sakriti. Dakle, naizgled, različitost prikaza određene geometrijske figure ovisi o subjektima koji je promatraju prikazujući je kao istinitu. Njihovu istinu. No u stvarnosti postoji samo jedna takva geometrijska figura koja svakom prikazivanju nameće nefleksibilna pravila svoje proizvodnje, ako želi biti što vjerniji prikaz onoga što predstavlja.

Bivanje vs. Bitka

Možda ono što se čini da jest samo je privid, dok ono što izgleda da se samo pojavljuje stvarno jest. Nekima to može izgledati kao neka vrsta igre riječi. To je zato što smo u većini slučajeva nošeni (uvjetovani) da pomislimo da se iza površine fenomena, iza onoga što se čini da jest, a u stvari samo je privid, krije ono što zaista jest. Iako u određenom smislu istina je suprotna.

Nešto je točno onako kako se čini da jest, u okviru – promatranom u prospektivnom smislu – u kojem se stvari daju prikazati svijesti. Dakle, na jedini način na koji stvari bivaju, dolaze na vidjelo ovdje i sada. Naprotiv, bilo koje naknadno objašnjenje samo je način na koji je moguće protumačiti ono čemu svjedočimo, baš kao što je to bilo u drugim vremenima kao objašnjenje koje se pripisivalo bogovima, monoteističkom bogu ili njemu suprotstavljenom liku: vragu. Dok se nama danas “čini” da je jedino ono znanstveno točno, istinito objašnjenje. Na grčkom bismo rekli da se “dokèi” pojavljuje, čineći da je tako, ali u smislu da se radi o trenutnom mišljenju (dòxa) o tom događaju.

Dovoljno je pomisliti koliko je bilo teorija o suštini sunca: od božanstva, do neporecivog nebeskog tijela, pa sve do zvijezde, ne zaboravljajući pritom ni subjektivnu spoznajnu percepciju sunca koju nam daje Heraklit: „Sunce je široko jednu ljudsku stopu.”⁶¹ Radi se uvijek o istom identičnom fenomenu, ali različito tumačenom, a ne o nečemu što se krije iza fenomena; radi se o nečemu što je skriveno u očitosti (na vidjelu, u svjetlu) fenomena.

⁶¹ Fragment D3.

„Ja“ i nedosljednost „stvarnosti izvan mene“

Naizgled, prikaz takvog perspektivizma ima sve osobine idealističkog pogleda na stvarnost. Budući da tipično idealističko poricanje stvarnosti izvan subjekta koji razmišlja i osjeća može izgledati nevjerovatno, valja napomenuti da nitko neće osporiti tvrdnju da tamo „vani“ postoji stvarnost s kojom se, često i nevoljno, sudaramo.

Međutim, treba reći da ovaj tipično realistični prigovor prema onome što poznajemo kao idealizam – izraz koji je povijesno kompromitiran oblicima romantičnog „titanizma“, ako ne i „monizma“ ili „platonizma“ – zasigurno je motiviran vrlo snažnim doživljajem postojanja „nečega“ nesvodivog na vlastite snove i želje. No ipak, ovaj i slični prigovori u svojoj klasičnoj formulaciji donekle brkaju planove. „Unutra“ i „izvan“ su pokazatelji koji implicitno aludiraju na prostor sadržan u mom tijelu, ali i izvan njega. Ali kada se koriste u odnosu na subjekt, kao subjekt znanja ili na „svijest“, tada gube svoje implicitno značenje. Do toga dolazi jer pretpostavljaju ono što se njihovom upotrebom želi pokazati: da subjekt „nastanjuje“ tijelo, kao što ga nastanjuje mozak koji se u tom poimanju stvarnosti naivno smatra „sjedištem“ uma ako ne i sinonimom samog uma.

To znači da se svijest ne nalazi ni u kakvom prostoru. Naime, rašireno je uvjerenje da se svijest nalazi u nama, preciznije u našem umu. Međutim, to nije tako jer je svijest ta koja daje suštinu stvari; ona je sama pojava prostora i vremena. Onaj kojemu se prostor pojavljuje ne zauzima nikakav prostor. Ono za što se daje proširenje po definiciji je neprostrano.

Kao što tvrde teoretičari takozvane Princetonove Gnoze, oživljavajući dobro poznatu temu Georgea Berkeleya:

„Sva su bića svjesna, značajna – ili, točnije, puna smisla – obavještavajući i obaviještena. Ne samo da je njihovo ‘tijelo’ (njihovo naličje, vidljivo) površinski aspekt za vanjskog ‘promatrača’, već i oni sami nemaju tijelo, nisu tijela. Potpuno su u ravnini; imaju jedno ‘naličje’, jedno tijelo, samo za druge, jer se vide, i vidjevši se međusobno, pretvaraju se u viđene stvari. Univerzalni animizam je istinit u najjačem smislu. Postoje samo individualizirani duhovi, duše i svijesti, duše koje ne oživljavaju nikakvo tijelo, koje nisu smještene u tijelima. Tjelesno postojanje samo je iluzija, nusproizvod opažajnog znanja.“⁶²

Naime, sva su bića (za mene, u tom trenutku) nedvojbeno „označitelji“ i „informatori“. Kao što je vrlo vjerojatno da su i oni „svjesni“ i „informirani“, iako nisu baš ovdje i sada. Što se tiče njihovog kada-i-gdje, treba reći da su oni – upotrebljavajući terminologiju Princetonovih znanstvenika – ukoliko ‘viđeni’ na pogrešnoj strani (wrong side), tj. izokrenuti, obrnuti. Trebalo bi stoga primijetiti da su ta bića bila ili će biti ‘svjesna’ (u svom ovdje i sada). Za sada postoji samo „ja“, ne shvaćen kao zasebni pojedinac, već kao svijest koju ovdje i sada svemir preuzima o sebi samom, u mojoj perspektivi, koja me, između ostalog, zavarava da postojim kao zasebni pojedinac odijeljen od cjeline.⁶³

62 Ruyer, Raymond. „La Gnosi di Princeton“. Mimesis, Milano-Udine, 2011, str. 122.

63 <https://www.platon.it/teoria/la-coscienza-come-condizione-trascendentale-di-tutto/tutto-e-uno/inconsistenza-della-realta-fuori-di-me/>, pristupljeno 18. 10. 2024.

Dolazi se tako do upita: ako, dakle, vrijeme, prostor, sile i svojstva tvari ne bi bili ono što jesu kad ne bi bili svjesni, što ostaje od svemira u sebi, tj. od „noumena“?

Kao što primjećuje Donald Hoffman, polazeći od kritike postojanja prostora i vremena, temeljene na teoremi „fitness pobjeđuje istinu“:

„Fizički objekti nestaju iz objektivne stvarnosti u prostor-vremenu, uključujući one temeljne za biologiju: DNK, RNK, kromosome, organizme i resurse. To ne implicira solipsistički stav. U objektivnoj stvarnosti postoji nešto, a mi kao ljudska bića doživljavamo njegovu važnost za našu adaptivnu vrijednost u smislu DNK, RNK, kromosoma, organizama i resursa. Ali teza ‘prilagođenost pobjeđuje istinu’ nam kazuje da što god to nešto bilo, to gotovo sigurno nisu DNK, RNK, kromosomi, organizmi ili resursi. Kazuje nam da imamo dobar razlog vjerovati da stvari koje opažamo, poput DNK i RNK, ne postoje bez uma. A taj razlog je da se strukture adaptivnih koristi, čiji oblik opažamo, razlikuju od struktura objektivne stvarnosti. Opet, to ne podržava solipsizam: postoji objektivna stvarnost. Ali ta stvarnost nije ništa poput naše percepcije objekata u prostoru i vremenu.“⁶⁴

Iz svega toga moglo bi se, s Johnom Archibaldom Wheelerom, tvrditi da, na kraju krajeva, ostaju samo informacije. Naime,

„Prostor ne postoji. Vrijeme ne postoji. Nije nam Nebo dalo riječ ‘vrijeme’. Čovjek ga je izmislio. [...] Ako postoje problemi s konceptom vremena, mi smo ih stvorili [...] kao što je rekao Einstein: ‘vrijeme i prostor su načini razmišljanja, a ne uvjeti življenja’. [...] Što reći o kombinaciji prostora i vremena u prostor-vremenu koju je predložio Einstein 1915. godine, a koja i danas predstavlja standard klasične geometrijske dinamike? [...] Nijedno objašnjenje postojanja ne može se nadati da će postati temeljno ako ne prevede svu fiziku kontinuuma na jezik bitova.“⁶⁵

U tom bi se smislu moglo usvojiti i informacijski model svemira, poput onoga koji je razradio Stephen Wolfram, prema kojem, uporabom jezika Davida Bohma,⁶⁶ implicirani poredak suštinski bi bio program čiji bi eksplicitni nalog bio izvršenje. Naizgled, moglo bi se činiti da smo na taj način napokon pronašli takozvanu ‘stvar po sebi’, čije postojanje izgleda neovisno o postojanju svijesti!⁶⁷

64 Hoffman, Donald. „L’illusione della realtà: Come l’evoluzione ci inganna sul mondo che vediamo“. Boringhieri, Milano, 2022, str. 107.

65 Wheeler, John A. „cit.“ u Hoffman, Donald. „L’illusione della realtà: Come l’evoluzione ci inganna sul mondo che vediamo“. Boringhieri, Milano, 2022, str. 159.

66 David Joseph Bohm FRS (1917. – 1992), bio je američko-brazilsko-britanski znanstvenik koji je opisan kao jedan od najznačajnijih teorijskih fizičara 20. stoljeća i koji je doprinio neortodoksnim idejama kvantnoj teoriji, neuropsihologiji i filozofiji uma.

67 To vrijedi i za tzv. inteligentne strojeve, koje su sposobne donositi odluke umjesto ljudi. Međutim, ako mislimo da je to definicija umjetne inteligencije, griješimo. Čak i ako su sve sofisticiraniji, zapravo oni i dalje ostaju strojevi i kao takvi još uvijek su samo izvršitelji uputa koje čovjek daje u obliku brojeva i formula, a koje nemaju mnogo veze s tipično ljudskim sposobnostima kao što su emocije, hrabrost, odgovornost ili mašta. Analizirajući prirodu umjetne inteligencije i implikacije njezine kontinuirane i sve dublje interakcije sa čovjekom, dolazi se do zaključka da je tu više riječ o umjetnoj nesvijesti nego svijesti, jer se radi o odrazu uloge koju bi morali imati u svijetu koji dolazi. Naime, čovjek će i dalje biti taj koji će odlučiti, no postavlja se pitanje: hoćemo li se pokazati sposobnima upravljati ogromnim tehnološkim potencijalom koji imamo u svojim rukama, vodeći odabire umjetne inteligencije na svjestan način, hrabrošću i s potpuno ljudskim emocijama.

Međutim, da bi neki 'program' djelovao, on zahtijeva nešto vrlo slično vremenu, obilježenom u sadašnjosti, prošlosti i budućnosti. 'Mjesta' na kojima se informacije međusobno očituju ili ostaju u 'memoriji'. To na kraju krajeva znači da, ako vrijeme podrazumijeva svijest, tada ju i ovaj program, ukoliko zahtijeva vrijeme za izvršenje, također podrazumijeva. To nikako ne podrazumijeva da vrijeme mora 'teći' da bi se program pokrenuo. Izvršenje može imati i 'logične' osobine. Dovoljno je da se program 'logički' zaustavi prema Chaitinovoj konstanti⁶⁸ u jednom trenutku koji je a priori neodrediv, pretpostavimo, baš u trenutku u kojem nastaje upravo svijest. Ovaj Chaitinianov program mogao bi predstavljati algoritamski kostur čisto virtualnog vremena, u liku 'okruženja' unutar kojeg (primjera radi) živi organizmi evoluiraju sve do pojave svijesti. Dakle, u formalnom vremenu koje, iako različito od vremena kakvog ga mi poznajemo jer je određeno interakcijom između svijesti i noumena, ono i dalje jest i ostaje 'logično' vrijeme.

Da bismo shvatili što je to formalno ili logično vrijeme, možemo pretpostaviti situaciju u kojoj ubrzavamo vrijeme do beskonačne brzine, čime eliminiramo subjektivni doživljaj vremena dok zadržavamo odnose među događajima. Ovakav pristup omogućava nam da promatramo evoluciju i interakcije živih bića bez uobičajenog protoka vremena. Na taj način, evolucija živih bića odvijala bi se istim putem kao i sada, pod uvjetom da se odnosi među njima ne mijenjaju.

Možemo zamisliti algoritamski definiran program koji simulira odnose između vrsta gdje jedni služe kao plijen, a drugi kao grabežljivci. Pokretanjem programa možemo promatrati ishod interakcija bez mogućnosti predviđanja konačnog rezultata. Na primjer, pretpostavimo da u jednom trenutku prežive samo grabežljivci, dok plijen izumre. Iako se ovaj ishod nije mogao predvidjeti, možemo tvrditi da je on bio implicitno sadržan u programu i da je neovisan o vremenu izvršenja programa.

Ovaj model može objasniti koncept virtualnog vremena koji se odnosi na „nesvjesnu“ evoluciju živih bića u svemiru. Evolucija se može zamisliti kao trenutačno izvršenje programa koji osigurava različite, prethodno nedokučive rezultate. Što se tiče nastanka svijesti unutar ovog modela, možemo pretpostaviti da se program u noumenu zaustavlja u trenutku pojavljivanja svijesti, što odgovara Chaitinovoj konstanti ili omega točki.

Postavlja se pitanje - tko ili što izvršava program. Možemo spekulirati da su program napisali

Bog ili vanzemaljska bića, a njegovo izvršenje ima učinak na pojavljivanje svijesti. To znači da program, kao i vrijeme, promatramo cirkularno, pretpostavljajući svijest koja bi trebala biti rezultat programa. Takvo shvaćanje vremena i svijesti može biti shvaćeno kao pokušaj da se poveže svijet fizičkih fenomena s područjem svijesti kroz formalni ili logični okvir. Kroz ovaj pristup možemo objasniti složenost evolucijskih procesa i pojavu svijesti kao inherentnih svojstava univerzalnog programa.

68 U okviru računalnih znanosti i algoritamskih teorija informacija, Chaitinova konstanta je stvarni broj koji predstavlja vjerojatnost da će se slučajno odabrani Turingov stroj zaustaviti. Ovaj pojam je razvio argentinsko-američki matematičar i informatičar Gregory Chaitin. Chaitinova konstanta, iako nije izračunljiva, dokazano je transcendentna i normalna. Nije univerzalna, već u velikoj mjeri ovisi o numeričkom kodiranju korištenom za Turingove strojeve; međutim, njezina zanimljiva svojstva neovisna su o kodiranju. Izvor: Cristian S. Calude, Michael J. Dinneen, i Chi-Kou Shu, „Computing a Glimpse of Randomness“, 2000.

U zaključku, razmatranje strukture svemira izvan vremena dovodi nas do neizbježnog uključivanja svijesti, čak i ako se „pokretanje“ sastoji od trenutne obrade informacija. Ključno je pitanje što podrazumijevamo pod informacijom. Informacija nije samo niz različitih i diskretnih entiteta poput 0 i 1 koji su nasumično nastali i prirodno odabrani kroz natjecanje, već predstavlja tragove ili znakove koje netko ili nešto može dekodirati ili protumačiti. Informacija ima smisla samo ako postoji netko tko je sposoban protumačiti je, dajući joj značenje.

Kao što je naglašeno:

„Kada razumijemo poruku, čitamo slovo, često ga tumačeći ‘između redaka’, shvaćajući značenje kroz znakove, izražavanje kroz estetske oblike. U tome nema znanja izvan znanja, koje bi zahtijevalo transcendentne i čudesne darove; radi se o znanju koje se ne zaustavlja na prethodnom opažanju i ne zamišlja promatrana bića kao neku vrstu čistih opažaja, odnosno kao tijela bez duše koja bi postojala samo u stanju tijela.“⁶⁹

Čak i ako model informacijskog svemira podrazumijeva svijest, taj se model ne može shvatiti doslovno, već samo kao metafora. Svijest je nešto što je kontingentno i neodređeno, nedokučivo, i nesvodivo na trivijalno informacijsko objašnjenje. Svijest ne može doslovno biti rezultat obrade informacija, jer, kao što smo prethodno naveli, izlaz obrade je a priori nepredvidiv kada ga se shvati kao ekvivalent Chaitinovej konstanti te mehanički proizlazi iz algoritama i početnih uvjeta bez slučajnih komponenti.

Analogno tomu, znamenke π slijede jedna za drugom na neizreciv način, ali su sve unaprijed dane. Nije moguće da su drugačije od onoga što jesu: u njihovom razvoju nema mogućih bifurkacija. Slično, radikalno kontingentni događaji poput prekida simetrije, podrijetla života, ishoda prirodne selekcije i porasta svijesti su intrinzički neodređeni. Stoga, ne mogu proizaći iz lanca algoritama, koliko god dug i nepredvidiv bio u svojim ishodima.

Ova razmatranja vode nas do zaključka da svijest, kao i radikalno kontingentni događaji, nadilazi čisto algoritamske i informacijske modele. Oni zahtijevaju dublje razumijevanje koje uključuje nepredvidive i kontingentne aspekte stvarnosti, koji ne mogu biti potpuno obuhvaćeni formalnim ili logičkim objašnjenjima.

Kazalište ega

Prema Carlu Rovelliju, svaki pojedinac poistovjećuje se s određenim gledištem na svijet,⁷⁰ a to vodi do shvaćanja jedinstva svega, gdje živčani sustav živog bića, preciznije cijeli organizam, posreduje to jedinstvo. Organizam, kao konfiguracija svemira, omogućuje svemiru da sebe promatra. To ukazuje na identitet „Jedno-Sve“, gdje se svemir pojavljuje kao svijet posredovan od samoga sebe.

⁶⁹ Ruyer, Raymond. „La Gnosi di Princeton“ (1977). Mimesis, Milano-Udine, 2011, str. 61–62.

⁷⁰ Rovelli, Carlo. „L’ordine del tempo“. Adelphi, Milano, 2017, str. 149.

(Neka vrsta Mebijusove trake⁷¹). Na taj način, postojanje se manifestira kroz perspektivu, što znači da svemir nema nikakve veze s individualnim identitetom pojedinca.

Raymond Ruyer u svojoj knjizi „La gnose de Princeton: Des savants à la recherche d'une religion“ piše da se može reći „misli se u svemiru“, slično kao što se kaže „pada kiša na obali Atlantika“. Razmišljanje je općenitije iskustvo, a tvrdnja „misli se u svemiru“ je validna jer „ja mislim“. To znači da postojanje misli negdje u svemiru ne može biti negirano, jer uvijek postoji primjer „ja“ koji misli.⁷²

Ruyer također objašnjava da „ja“ kao individua može misliti samo „ovdje i sada“. Misao uvijek postoji u sadašnjem trenutku i na određenom mjestu, što znači da su misli i sadašnjost nerazdvojivi. „Ja“ se pojavljuje sekundarno iz prisutnosti u sadašnjem trenutku. Prisutnost stvara „ja“, a ne obrnuto.⁷³ Radi se o razmišljanju koji nas neminovno vodi do iskustva „paralakse kretanja“⁷⁴, koje djeluje kao iluzija slobodnog kretanja u prostoru i predstavlja jednu perspektivu u kojoj se biće pojavljuje kao svijet. Rovelli ističe da se svatko poistovjećuje s određenim gledištem na svijet,⁷⁵ što možemo povezati s Lacanovim „stadijem zrcala“. Jezična kodifikacija „ja“ kroz diskurse okoline progresivno stvara iluziju da postoji točka gledišta od koje i u koju se stvari pojavljuju.

U konačnici, postojanje je način na koji svijet postaje svjestan sebe, odnosno način na koji se svemir samopromatra. To je način na koji Bog, prema ovom razmišljanju, svjedoči o bitku. Organizirajući

71 Möbiusova ploha [mø:ˈbius~] je geometrijska ploha koja ima samo jednu stranu i jedan rub. Nastaje spajanjem dviju suprotnih stranica pravokutnika tako da se spoje suprotni vrhovi. Nazvana je po Augustu Ferdinandu Möbiusu, koji ju je prvi opisao 1858. Može se napraviti od vrpce tako da joj se jedan kraj torzijski zakrene za 180°, vrpca se svine u krug i krajevi spoje. Na primjer, pravokutni list papira prije oblikovanja u Möbiusovu plohu ima dvije strane, a nakon uvijanja, svijanja i spajanja krajeva, ima samo jednu stranu i jedan rub. Uzdužnim rezanjem Möbiusove plohe na dva dijela dobije se uža i dva puta dulja vrpca koja ima dvije strane i dva ruba. U trodimenzionalnom pravokutnom Kartezijevom koordinatnom sustavu Möbiusova ploha može se prikazati parametarskim jednadžbama:

$$x = [R + s \cos(t/2)] \cos t,$$

$$y = [R + s \cos(t/2)] \sin t,$$

$$z = s \sin(t/2),$$

gdje je R polumjer kruga u koji je vrpca svijena, $z = 0$ debljina vrpce, $2p$ širina vrpce, $s \in [p, p]$ $t \in [0, 2\pi)$.

U praktičnoj primjeni spajanje poput Möbiusove plohe udvostručuje kapacitet snimanja magnetnim vrpčama za beskonačno snimanje podataka, a pokretnim vrpčama u tvornicama omogućuje ravnomjerno trošenje i dulji radni vijek.

Citiranje: Möbiusova ploha. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 21. 10. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=69990>>.

72 „Može se reći ‘misli se u svemiru’, neutralno, u potpuno istom smislu u kojem vremenska prognoza kaže ‘Pada kiša na obali Atlantika.’ Razmišljanje, ‘it thinks’, uzeto je u općenitijem smislu ‘onoga što se neposredno proba’. [...] Ovaj antiparadoks (ne-kontroverzna istina) očito je čvršći od stijene: ‘Misli se u svemiru’ jer ‘ja mislim’. Ne može se reći: ‘Nigdje u svemiru nema misli’, a da se ne proturječi protuprimjeru konstituiranom od ‘ja’.“ (Ruyer, Raymond, „op. cit.“, str. 64.)

73 ‘Ja’, kao individua, mogu samo misliti ovdje i sada. Svaka misao, u vidu prisutnosti samom sebi – jedno je ‘ovdje-sada’. ‘Moje misli’ i ‘ovdje-sada’ su konvertibilni. Ne može se misliti negdje drugdje, ili u dogledno vrijeme, ili sutra. Uvijek se misli sad-ovdje, jer ako postoji misao ono postoji kao ‘ovdje i sada’. Kao i obrnuto. Znak je to da je razlika između moje misli i sadašnjosti umjetna: ona se zapravo nikada ne može stvarno napraviti niti se ikada može ostvariti. [...] Svaka misao ne kaže ‘ja’. Reći ‘ja’ pretpostavlja teške psihološke, socijalne i jezične konstrukcije. ‘Ja’ se pojavljuje sekundarno, iz samoprisutnosti, iz domene sadašnjeg ovdje-sada. ‘Prisutnost’ čini ‘ja’ prisutnim. Nije ‘ja’ koji čini ‘prisutnost’.” (Ibidem, str. 65.)

74 Usp. Maraffa, M., & Paternoster, A. “Sentirsi esistere: Inconscio, coscienza, autocoscienza”. Roma-Bari, Laterza, 2013, str. 101.

75 Rovelli, Carlo. “op. cit.”, str. 149.

svijet kroz naše misli, stvaramo entitete i percipiramo sebe kao odvojene individue, dok je u stvarnosti naše „ja“ samo odraz ideje o sebi koju vidimo u drugima.⁷⁶

Daljnji, progresivni razvoj sve koherentnijeg ili, navodno, koherentnog pamćenja dovodi do toga da se u Humeovom kazalištu empirijske svijesti progresivno određuje jedno 'ja', kojemu se postupno pripisuju sve bogatije i složenije nezgode i svojstva. Ovom 'ja' pripisuju se i djela za koja se smatra da je odgovoran, te stoga on sam sebe smatra odgovornim, ako ne i krivim.⁷⁷

Između Nietzscheovog 'duha ega' i bivanja, odnosno načina na koji nam se bitak pokazuje, postoji bitna razlika, slična onoj između interpretativne hipoteze i fenomena. Radi se o razlici koju se može obilježiti kao jezičnu reverzibilnost subjekt-objekt. Razlika između aktivne i pasivne dijateze glagola - između „Vidim kuću“ i „Kuća je (od mene) viđena“ - dijateza koje su notorno reverzibilne jedna u drugu, izražava istu razliku gledišta (Stari Zavjet je pun tih dijateza⁷⁸). Na primjer, u rečenici 'Vidim kuću', hipoteza je da postoji netko, subjekt, ja, koji izvodi radnju nad objektom. Međutim, paradoksalno je da, dok je 'kuća', kao objekt, rekonstruirana na temelju ideje, polazeći od danog fenomena, opažajući ego je samo pretpostavljen.

U rečenici „Jedna kuća je viđena“ pokazuje se nedvojbeni sadržaj svijesti. Ovoj tvrdnji može se čak dodati i „s moje strane“ ili „od mene“, čime se integrira taj perceptivni podatak s hipotezom koja se odnosi na opažajući ego i na taj način omogućava potpunu lingvističku reverzibilnost.

Kao što sugeriraju jezici karakterizirani „ergativnim“ strukturama, pasivna dijateza glagola čini se izvornijom od aktivne, iako jezično ekvivalentnom njoj, jer je uže povezana sa stvarnim iskustvom. Kao što Raymond Ruyer sugerira, izričito evocirajući budističku doktrinu o ne-supstancijalnosti „ja“ (an-atman):

„‘Ja gledam’ je zgodan izraz koji, međutim, izvrće pravi poredak, koji bi bio sljedeći: vidno polje → subjektivna egzistencija → informirana svijest → ja (osim ako 'ja' nisam rastresen) → (lažni) dojam da 'ja usmjeravam svoj pogled na...' [...]. Nije 'ja' ono što povezuje [viđene objekte] (to stablo i to stablo), već neposredno jedinstvo viđenih stabala koja postoje ovdje kao viđena šuma, koja kasnije omogućuje dominaciju da kaže 'ja' [...]. U tom smislu, 'ja' ne postoji. Apsolutna prisutnost jedne dominacije ovdje-sada ono je zbog čega postojim. Bez sadašnje dominacije 'ja', nisam ništa.“⁷⁹

U konačnici se može reći da „jest“ samo ono što je „opaženo“ (Berkeley) i, prema tome, „zamišljeno“ ili „mišljeno“ (Parmenid), prije nego što nadolaze bilo koja razmatranja o opažajućem subjektu. Nije slučajno da je subjekt danas, više nego ikada, središnji „faktor“ ljudske egzistencije. Stoljećima se smatralo da je moguće promišljati svijet bez eksplicitnog tematiziranja uloge opažajućeg subjekta. U vezi s tim, zanimljivo je da je pojam „ja“, shvaćen na individualan način, dakle, kao individualna svijest, potpuno odsutan u grčkom jeziku. Takvom se, zapravo, ne može smatrati duša, koja ispunjava

76 Ibidem, str. 151.

77 Ibidem, 152 i dalje.

78 Mauro Biglino, „Biblija nije sveta knjiga“, Teledisk, Zagreb 2013.

79 Ruyer, Raymond. "op. cit.", str. 71.

temeljnu funkciju načela kretanja. Nije stoga čudno što je grčka misao produbila pojmove koji su samo naizgled slični. Tu se ironično misli na pojmove poput *noûs*, *epistéme*, *psyché*, *àisthesis*, *antilepsis* i druge, bez da se pronade točan korespondent modernom shvaćanju svijesti.

Moguće je u tom smislu pretpostaviti da, polazeći od radikalnog identiteta bitka i spoznaje u Parmenidovom značenju, tj. u smislu da ono što vrhunski jest (*òn*) je i vrhunski spoznatljivo (*gnostòn*), ono što se naziva svijest do krajnosti preklapa na način na koji se stvari pojavljuju i/ili jesu, da nije potrebno ni imenovati je.

U stvari, refleksija o 'ja', svijesti i percepciji svodi se na istraživanje kako se subjektivnost i objektivnost međusobno odražavaju i utječu jedno na drugo.

Da bi to bolje shvatili svodit ćemo gore navedeno u četiri ključne točke:

1) Subjekt i Objekt u Percepciji

Prema toj tezi, postojanje subjektivnog 'ja' nije samo presudno za razumijevanje svijeta, već je također proizvod jezične konstrukcije i percepcije. U aktima percepcije, kao što su "Vidim kuću" i "Kuća je viđena", razlikujemo između aktivne i pasivne dijateze glagola, pri čemu aktivna dijateza implicira da postoji subjekt koji djeluje na objekt, dok pasivna dijateza više ukazuje na samo opažanje objekta. U ovoj perspektivi, 'ja' je samo pretpostavljeni entitet koji dolazi u igru kako bi povezivao i interpretirao opažene objekte. Kroz ovu ideju, subjektivno 'ja' može se smatrati sekundarnim ili izvedenim iz same percepcije i ne mora biti osnovni entitet za razumijevanje svijeta.

2) Jezična Reverzibilnost i Subjektivnost

Očito je kako jezici s ergativnim strukturama sugeriraju da je pasivna dijateza izvorna i povezana s stvarnim iskustvom, dok aktivna dijateza može biti izvedena iz nje. Raymond Ruyer koristi budističku doktrinu ne-supstancijalnosti „ja“ (*an-atman*) kako bi istaknuo da 'ja' nije ono što povezuje viđene objekte. Umjesto toga, jedinstvo viđenih objekata omogućuje nam da kasnije atribuiramo te objekte i aktivnosti subjektivnom 'ja'.

3) Razlika između Pojmova u Različitim Filozofijama

Usporedba između Humeovog i Nietzscheovog pristupa subjektu pokazuje kako se 'ja' može interpretirati kao interpretativna hipoteza ili kao dio fenomena. Dok Hume analizira 'ja' kao rezultat koherentnog pamćenja i osobnih svojstava, Nietzsche istražuje razliku između 'duha ega' i načina na koji nam se bitak pokazuje. Prema grčkoj filozofiji, pojmovi poput *noûs* (um), *psyché* (duša), i *àisthesis* (percepcija) ne korespondiraju izravno s modernim shvaćanjem svijesti. U grčkom jeziku, ideja o individualnom 'ja' nije bila eksplicitno izražena kao što je to u modernim jezicima, što ukazuje na razliku u razumijevanju svijesti i subjektivnosti kroz povijest.

4) Radikalni Identitet Bitka i Spoznaje

Ako se prihvati radikalni identitet između bitka i spoznaje, kako je sugerirano kroz Parmenidovo učenje, možemo pretpostaviti da ono što jest (*òn*) je i ono što je spoznajno (*gnostòn*). U tom

kontekstu, svijest ne mora biti zaseban entitet koji treba imenovati, jer se ona do kraja preklapa s načinom na koji se stvari pojavljuju i/ili postoje.

To zaključno implicira da su 'ja' i svijest povezani s načinom na koji se percepcija i interpretacija odvijaju. Uključivanje subjektivnog 'ja' u razumijevanje svijeta može biti više povezano s jezičnim i filozofskim konstrukcijama nego s nekom inherentnom suštinom. Koncepti iz različitih filozofskih tradicija nude uvid u to kako se 'ja' i svijest mogu shvatiti kao dio dinamičnih i često neuhvatljivih odnosa između percepcije, jezika i bitka.

Tako na primjer:

Za Grke je bilo apsurdno zamisliti da nešto ostaje od onoga što jest, ako nijedno živo biće ili bog nisu toga svjesni. Svijest je jedini način na koji se bitak očituje: i to uvijek u nekoj perspektivi, popraćen s ovom ili onom nezgodom itd. Nema jednog subjekta svijesti; samo svijest egzistira u vidu davanja bitka. To znači da bez svijesti nema ni bitka. U čovjeka koji sanja, bitak se pojavljuje na nesavršen i nejasan način, posredstvom osjetila. Međutim, u grčkom jeziku nema bitnih razlika između pojave i misli, u smislu razmišljanja (*dóxe*). Naime, u grčkom jeziku između „ovo izgleda lijepo“ i „mislim da je ovo lijepo“ nema razlike. „Ja“ ovdje nije ekvivalent duši, jer, dok spavam, vegetativna duša može nastaviti probavljati hranu bez mog saznanja o tome, pa čak i bez mog saznanja da 'ja' postojim. Na primjer, ako sam 'ja' poput Euripidove Medeje opsjednut⁸⁰ razdražljivom dušom, tada ona racionalna prelazi u nesvjesno. U tom slučaju, 'ja' postojim samo kao razdražljiva duša. To znači da se i ovdje postojanje, bitisanje nečega, usklađuje sa svijesti o nečemu. Ono što nedostaje je 'osoba', još jedan ne-grčki pojam, osobni identitet koji je više društveno konstruiran nego supstancijalan.

Zanimljivo je primijetiti da Humeov teatar ega više odgovara grčkoj viziji stvarnosti koja teži univerzalnom, nego kartezijski subjekt, smatran apsolutnim i zatvorenim u sebe samoga. To znači da, iako 'ono što jest' uvijek dolazi u perspektivi, taj način bitisanja ne obvezuje nas da smatramo „istinitim“ rodni identitet koji je nešto što je društveno izgrađeno oko nas.

80 Medeja (grč. Μήδεια, Médeia) u grčkoj mitologiji je čarobnica, kći kolhidskoga kralja Ejeta. Zaljubila se u Jazona, vođu Argonautâ, i pomogla mu svojim čarobnim moćima da izvrši junačko djelo i domogne se zlatnoga runa. Vraćajući se s Argonautima, ubila je brata Apsirta kako bi spasila sebe i njih od očeva progona. Kada ih je na otoku Kerkiri (Krf) sustigla Ejetova vojska tražeći od tamošnjega kralja Alkinoja da preda Medeju, ovaj je odgovorio da će ju predati samo ako je djevice, pa se Medeja potajno vjenčala s Jazonom te su napustili otok. U Jolku se okrutno osvetila Jazonovu stricu Peliji, zbog čega su oboje morali pobjeći. Stigavši u Korint, živjeli su sretno deset godina. U Korintu je iz ljubomore otrovala Jazonovu zaručnicu Kreuzu (Glauku) i ubila svoju djecu te pobjegla u Atenu, gdje je živjela s tamošnjim kraljem Egejom. Prema drugim verzijama mita, nije Medeja ubila svoju djecu, nego su to učinili Korinćani. Najzad, prognana i od Egeja jer je htjela ubiti njegovu sina Tezeja, vratila se na Kolhidu, gdje je zauzela očevo prijestolje. U antičkoj književnosti, Medeja je glavni lik istoimene Euripidove, Ovidijeve i Senekine tragedije; spominje se i u drugim tragedijama, a njezinom su se sudbinom nadahnjivali u svojim djelima i kasniji pisci (P. Corneille, F. Grillparzer), glazbenici (L. Cherubini) i likovni umjetnici (P. Veronese, N. Poussin, E. Delacroix). Velike su proturječnosti u shvaćanju njezina značaja u različitim umjetničkim verzijama: katkad je prikazana kao okrutna ubojica, drugdje kao prevarena, razočarana žena koja sve čini iz očaja (Christa Wolf, 1996). Citiranje: Medeja. 'Hrvatska enciklopedija', mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 21. 10. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39734>>.

Na kraju, to nikako ne znači da postoji jasno razdvajanje između svakog od nas i drugih pojedinaca, kao ni između nas i ostalih živih bića, gdje god se ona nalazila. Mi, pojedinačno i skupno, živimo u svemiru koji postaje svjestan sebe u svakome i u svima, kroz različite perspektive, vremena i prostore te različite intenzitete. Svijest koju svemir ima o sebi ovdje i sada je svijest o cijelom svemiru, o svemu što jest, bilo da je to samo percipirano ili mišljeno, i to kroz različite intenzitete. Na primjer, kod nižih vrsta živih bića svijest koju svemir ima o sebi toliko je slaba da vrijeme kod njih ima trenutačni karakter, slično kao kod čovjeka tijekom REM faze spavanja.⁸¹

Dakle, što je svijest intenzivnija, vrijeme prolazi sporije; dok što je svijest manje intenzivna, vrijeme prolazi brže. Svijet se, čini se, pojavljuje kao da je opažen iz imaginarne točke gledišta. Iako se svijet čini da se pojavljuje svemiru, u stvarnosti je svemir taj koji se pojavljuje samom sebi. To se događa na dva načina: kao transcendentni subjekt, jer se svemir samome sebi uvijek pojavljuje kao svijet i kao empirijski subjekt, jer se svijest o svemu čini stalna u vremenu, u obliku sjećanja. Imaginacija i misli koherentni su s određenom perspektivom i kretanjem u prostoru, slično paralaksi gibanja.

Empirijski subjekt je pojedinac ili 'ja' koji je uvjeren da je svemir, misli da jest, u kojem se svemir pojavljuje samome sebi (dóxē). Budući da se njegovo jedinstvo oslanja na sjećanje koje ima o sebi i koje je podložno perturbacijama, pa čak i brisanju, smrti ili amneziji, to jedinstvo ostaje prividno, krhko i nesavršeno. Stoga, jedini pravi simbol jedinstva svega je Humeov 'teatar ega'.⁸²

Literatura:

Barbarić, Damir. "Grčka filozofija". Školska knjiga, Zagreb, 1995.

Calude, Cristian S., Dinneen, Michael J., i Shu, Chi-Kou. "Computing a Glimpse of Randomness".

Dostupno na: <https://dblp.org/pid/c/CSCalude.html>. Preuzeto 21. 10. 2023.

Dawkins, Richard. "The Blind Watchmaker: Why the Evidence of Evolution Reveals a Universe Without Design". Norton, New York & London, 1986.

Foucault, Michel. "L'archeologia del sapere" (1969). Rizzoli, Milano, 1999.

Foucault, Michel. "Discorso e verità nella Grecia antica" (1983). Donzelli, Roma, 2005.

⁸¹ <https://www.platon.it/teoria/lesperienza-interiore/il-teatro-dellio/>, pristupljeno 18. 10. 2023.

⁸² Analizirajući odnos između misli i materijalne stvarnosti, Hume navodi da u umu postoje dva oblika predstavljanja fenomena: "dojam" (neposredan i intenzivan osjećaj koji osjećamo kada smo suočeni s fenomenom) i "ideja" (sjećanje, mnogo blaži i razrađeniji prikaz istog fenomena). I dojmovi i ideje mogu biti jednostavni ili složeni: "jednostavan dojam" odnosi se na individualne kvalitete predmeta (npr. dojam limuna koji proizlazi od njegove boje, mirisa, oblika), dok je "složeni dojam" neposredan dojam kojeg dobivamo pogledom na predmet kao cjelinu (npr. limun u svojoj ukupnosti svojstava). Prema tome, "jednostavne ideje" su prikazi koji se tiču jednostavnog i neposredno uočljivog aspekta stvarnosti (npr. oblik, boja limuna), dok su "složene ideje" prikazi koji razrađuju i ujedinjuju nekoliko jednostavnih prikaza (npr. ideja o limunu kao skupu njegovih osobina, oblika, boja). Budući da svaka ideja proizlazi iz nekog dojma, za procjenu realnosti ideje potrebno je vratiti se dojmovima koji su je stvorili. Hume svodi Ego na snop percepcija koje slijede jedna za drugom kontinuirano i vrlo brzo, bez prekida, dok ljudski um nije ništa drugo nego veliko kazalište u kojem se taj proces odvija.

- Hoffman, Donald. "L'illusione della realtà: Come l'evoluzione ci inganna sul mondo che vediamo". Boringhieri, Milano, 2022.
- Lacan, Jacques. "Scritti" (1966). Einaudi, Torino, 1974.
- Maraffa, M., i Paternoster, A. "Sentirsi esistere: Inconscio, coscienza, autocoscienza". Laterza, Roma-Bari, 2013.
- Marinoff, Lou. "Platone è meglio del Prozac". Piemme, Casale Monferrato, 2001.
- Penrose, Roger. "The Emperor's New Mind". Oxford University Press, Oxford, 1989.
- Rovelli, Carlo. "L'ordine del tempo". Adelphi, Milano, 2017.
- Ruyer, Raymond. "La Gnosi di Princeton". Mimesis, Milano-Udine, 2011.
- Sheldrake, Rupert. "A New Science of Life: The Hypothesis of Formative Causation". J.P. Tarcher, Los Angeles, 2009.
- Sheldrake, Rupert. "La Presenza del Passato: La Risonanza Morfica e le Abitudini della Natura". Crisalide, Spigno Saturnia, 2011.
- Sober, Elliot. "The Nature of Selection: Evolutionary Theory in Philosophical Focus". University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- Wolfram, Stephen. "A New Kind of Science". Wolfram Media, 2022.

The Theater of the Self: Between Perspectivism and Relativism

Abstract

Often, it is believed that there are only two attitudes towards truth. One is to dogmatically believe in something as absolute, considering it unquestionably true (this position is sometimes mistakenly attributed to philosophers of the stature of Plato and Aristotle).

The other attitude is to accept that one's opinions are just one among many possibilities, leading to adherence to a relativistic perspective, sometimes labelled as "weak thought." From this perspective, truth can at most be considered as historically influenced (meaning that what emerges historically as true for a certain period would be deemed so), or otherwise limited (meaning that it would be true as it appears from a certain perspective or for a certain group of people). In reality, upon careful reflection, both of these perspectives prove to be problematic and unsatisfactory. Specifically, we refer to those (like certain believers in God or, in a more modern way, in scientific truth) who consider their opinions indisputably true, thus confusing hypotheses (unproven) with principles (uncontested) in Platonic terms. Equally problematic is the attitude of those who, more modestly, admit that their opinions are as true as any other opinion argued in the same way, or that may seem historically true or true for a certain group of people with an interest in it. This attitude ultimately falls into the classic paradoxes of relativism; for instance, one who holds the opinion that relativism itself is false could easily refute it.

In this paper, we will demonstrate that both attitudes represent an illusion of choice, as understanding the truth is a complex and subtle topic that goes beyond these two extreme perspectives.

Key words: *Plato, Kant, Nietzsche, perspectivism, paradoxes of relativism, inviolable norms, consciousness.*

This journal is open access and this work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Suzana Marjanić

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Hrvatska
suzana@ief.hr

Handelmanovi modeli i zrcala javnih događaja ili Sinjska alka kao primjer zrcala- prezentacije; Malbašin *modo epico*

Sažetak

*Polazeći od teorijskoga koncepta modela i zrcala javnih događaja, kako ih je usustavio Don Handelman, tekst pozicionira navedene koncepte na odabrane društveno-političke i kulturne primjere u Hrvatskoj, pri čemu Sinjsku alku promatram kao primjer zrcala-prezentacije. Naime, na primjeru Malbašina spjeva (**modo epico**) pokazujemo na koji način Sinjska alka djeluje kao zrcalo-prezentacija, javni događaj koji radi na didaktičnoj i historicističkoj intenciji moderne države i zajednice.*

Ključne riječi: Don Handelman, javna događanja, Sinjska alka.

„Kako Zagreb iz Sinja gledat“.

Branko Brezovec, u povodu režije Krležine drame *U agoniji* 2008. godine

S obzirom na naslovni koncept, tekst je dvostruko koncipiran. Prvo ću se zadržati na Handelmanovoj antropologiji javnih događaja u okviru čega tvrdi da se tradicionalna proučavanja „rituala“ uglavnom usredotočuju na objašnjenje kako ritualizirane prakse *stoje* za druge strukture u kulturi, to jest, kako se značenje tih kulturnih elemenata pretvara u metaforu u ritualu. Kao reakciju na to, Handelman želi da istraživači pristupe javnim događajima sofisticiranijim metodama, svjesni moguće prisutnosti simboličkih i transformativnih učinaka javnog događaja. Pritom polazi npr. od istraživanja Catherine Bell (1992), Caroline Humphrey i Jamesa Laidlawa (1994.)⁸³ te Brucea Kapferera (1997.).⁸⁴

Don Handelman se u okviru svoje antropologije javnih događaja umjesto termina *sekularni rituali* zalaže za termin *javni događaji* (engl. *public events*) i pritom razlikuje javne događaje kao modele - događaje koji su oblikovani tako da transformiraju i javne događaje kao zrcala – događaje koji su napravljeni kao prezentacije (npr. politički rituali) ili pak kao subverzivne reprezentacije. Dakle, modeli se, primjerice, pronalaze u tradicijskim plemenskim zajednicama; oni su kao modeli prisutni u mikrokozmosu, življenom ili “stvarnom” svijetu, kao što su ceremonije-inicijacije koje služe uključivanju mladih u društvo i pomoći u pomlađivanju tog društva u tom procesu (Handelman 1998: 27–29). Nadalje, slijede zrcala – događaji koji prezentiraju i birokratskim državama služe kao instrumenti propagande i legitimacije (Handelman 1998: 49)⁸⁵, a događaji koji reprezentiraju obično u hijerarhijskim strukturama, pomažu stabilizirati društvo kreativnim pružanjem usluga iskrivljene, izvrnute ili satirične verzije tog društva kao ogledala samome sebi, tako da predstavljaju i prijetnju stabilnosti (Handelman 1998: 236). Navedene ćemo „dizajne“ primijeniti na domaća javna događanja.

Javni događaji modeli

U Handelmanovom interpretativnom okviru o javnim događajima, “modeli” (*the events-that-model*) su događaji koji su oblikovani tako da transformiraju odnose na utvrđene obrasce ili prikaze koje društva koriste za strukturiranje i davanje značenja javnim događajima. Modeli mogu uključivati kulturne norme, rituale, simbole i naracije. Oni služe kao predlošci koji vode organizaciju i interpretaciju javnih događaja.⁸⁶ Dakle, događaji kao modeli, nastoje biti anticipatorni: indeksiraju

83 Što se tiče Catherine Bell te Caroline Humphrey i Jamesa Laidlawa, Don Handelman polazi od njihova određenja ritualizacije, koji tvrde da bi ritualizacija trebala činiti temelj za proučavanje rituala. Ritualizacija može biti posebno korisna u raspravi o pomaku od onoga što se može nazvati *ne-ritualnim* u *ritualnom* (Handelman 1998: XXVII).

84 Npr. Handelman polazi od pojma virtualnosti (engl. *virtuality*) za koji Bruce Kapferer (1997: 326–327) navodi da je modeliranje zarobljeno u reprezentaciji, dok virtualnost nema nikakve veze s virtualnošću. Virtualnost je svijet otvoren za resetiranje, a potom i za resinkronizaciju (Handelman 1998: XXVII).

85 Oni drže ogledalo društvenom poretku, selektivno reflektiraju verzije potonjeg (Handelman 1998: 49).

86 Od tri meta-dizajna o kojima Handelman raspravlja, samo modeliranje (događaj koji modelira) potiče kontroliranu

ili unaprijed vide hipotetski budući uvjet koji će se ostvariti. Kao primjer javnih događaja-modela možemo uzeti akcije nevladinih udruga. Npr. Zelena akcija se od početka bavi temom klimatskih promjena, od zagovaračkih kampanja protiv energetskih projekata štetnih za klimu i ljude, rada na nacionalnim i međunarodnim klimatskim politikama do projekata i edukativnih aktivnosti usmjerenih na klimatsku znanost. Na svojoj web-stranici navode neke od najvećih rezultata rada na ovoj temi, npr. sprječavanje realizacije velikih i štetnih infrastrukturnih projekata na fosilna goriva (od 1990-ih do danas); aktivno sudjelovanje na više od deset UN-ovih klimatskih konferencija diljem svijeta; sudjelovanje u inicijativi za donošenje Zakona o zaštiti od svjetlosnog onečišćenja (2012.); edukacije građana i građanki, lokalnih zajednica i donositelja/ica odluka o klimatskim promjenama i klimatskoj krizi (od 1990-ih do danas).⁸⁷

Navedene su akcije s onu stranu nevidljive, frustrirajuće, pa i prezrene strane aktivizma – projektne administracije. Zoran Oštrić u jednom tekstu o ekološkim projektima u Hrvatskoj podsjeća kako se pojavio termin *projektitis* (također i *projektokracija*), “za pojavu koja u to doba pogađa i druge nevladine organizacije, čiji su aktivisti ‘u hodu’ učili što je to projekt, što su donatori, kako treba pisati projektne prijedloge i izvještaje i voditi knjigovodstvo” (usp. Hromadžić 2019).

Javni događaji-zrcala

Zadržimo se na sada na javnim događajima-zrcalima, događajima koji su napravljeni kao prezentacije (npr. politički rituali) ili pak reprezentacije koji streme društvenoj inverziji. Kao primjer događaja-zrcala, Handelman određuje ceremonije nacionalnih država, upravo zbog toga što ne oblikuju nove postojeće odnose. Kao primjer prezentacija moći na vlasti Handelman uzima realnost 6. kongresa njemačke Nationalsocijalističke stranke održanog u Nürnbergu 4–10. IX. 1934. koje je dokumentiralo jedinstvo mase (psihologija mase) i kult vođe s ritualizacijom ponašanja masa koji funkcionira kao zrcalo-prezentacija moći na vlasti (Handelman 1998: 41).

Kao zrcalo prezentacije političke moći na vlasti, što se tiče naše političke scene, jednom sam prigodom pisala o središnjoj proslavi ulaska Hrvatske u Europsku uniju (Zagreb, Trg bana Josipa Jelačića, 1. srpnja 2013.), gdje sam stavila naglasak na trenutak kada je recitirana *Himna slobodi* Ivana Gundulića na glazbu Jakova Gotovca. Zamjetno je da je navedena numera izrazito pažljivo režirana jer se tijekom izvedbe zbora neprestano uvlačila snimka spomenika bana Josipa Jelačića. Time se realizirala svojevrsna ideologijska dijada koju je Krleža vrlo žestoko kritizirao: naime, u *podne/epicentru* ilirskoga preporoda Hrvati su *igrali* kontrarevolucionarnu ulogu – pomoću bana Josipa Jelačića Bečki dvor obračunao se s mađarskim revolucionarima (mađarski

---

transformaciju društvenih pojava (Handelman 1998: XXI)

87 U kontekstu suvremenih događanja npr. rata u Ukrajini, koji neki uzimaju kao početak novoga, globalnoga rata, možemo primijeniti ovaj koncept ispitivanjem kulturnih i povijesnih naracija, simbola i rituala koji su oblikovali ukrajinsku perspektivu o sukobu i naracija koje propagiraju druge uključene strane.

nacionalni pokret, 1848/49). *Nagrada* Hrvatima i kazna Mađarima bila je “ista” – apsolutizam; međutim, apsolutizam s naknadom Mađarima koji su uspjeli isposlovati da Bečki dvor oduzme Jelačiću banski naslov (Krlježa 1977a: 274). Krlježa je često isticao kako se Ante Starčević usprotivio da se na Harmici podigne spomenik Jelačiću koga je smatrao narodnom sramotom, mizerijom i sažaljenja dostojnom kreaturom, što nikako ne ističu one stranke koje polaze od Starčevićeva učenja, a samom je Gunduliću Krlježa spočitavao njegovu “kontrareformacionu perspektivu” pa tako i njegovoj “himni Slobodi”, pridodajući kako takvih himni u evropskim književnostima onoga doba mnogo i nema (usp. Marjanić 2015).⁸⁸

Politički antropolog David I. Kertzer u knjizi *Ritual, Politics and Power* demonstrira zbog čega je ritual dio političkoga života, i uspjeh svih političkih grupacija, bilo tzv. lijevih, desnih ili tzv. centra, počiva u načinu na koje rabe (političke) rituale i njegove simbole. Kertzer pritom ističe da ljudi teže apsolutnoj sakralizaciji društvenoga i političkoga okoliša i da se ne osjećaju ugodno bez ritualne konstrukcije političke stvarnosti (Kertzer 1988: 81), ako vlastito društvo prepoznaju samo kao puki produkt povijesti, prilagodbe na okolinu i političke borbe. Zbog toga rado pridaju kozmologijsko značenje političkom poretku i pritom vjeruju da je društvo dio *božanske* zapovijedi ili plana koji je u službi nekih viših ciljeva.⁸⁹ Upravo to svojevrsno kozmologijsko značenje u sekularnom obliku, u službi ideologije moći na vlasti, bilo je vidljivo na spomenutoj političkoj ceremoniji ulaska HR u EU.

Studija slučaja: Sinjska alka kao primjer zrcala-prezentacija ili Malbašin *modo epico*

Na primjeru Malbašina spjeva možemo dokumentirati na koji način Sinjska alka djeluje kao zrcalo-prezentacija, javni događaj koji radi na didaktičnoj i historicističkoj intenciji moderne države i zajednice (Handleman 1998: XXXVIII).

U uvodniku svome spjevu, prigodnoj knjižici *Sinjska alka: pjesma o igri alke i junaštvu sinjskih vitezova: (sa slikama)* (Sinj, Štamparija Merkur, 1932.) pučki pjesnik Šimun Malbaša (Brnaze, oko 1880. – Brnaze, 1943.) navodi kako ova *pjesma* (smatra je cjelinom) donosi nekoliko slika (dokumentarnih fotografija Sinjske alke), no ističe kako ih nije mogao sve dobiti zbog nepovoljnih okolnosti te poziva na živo viđenje slika „pri igri Alke, (...) u prvom nedjeljnom blagdanu iza 16. augusta svake godine“. Na početku knjige, u okviru prve epske pjesme, nalazi se fotografija „staroga arambaše alkarskih momaka“ Ante Delića Firala i alajčauša Marka Buljana koje, primjerice, vidimo i na fotografiji na sprovodu Stjepana Radića u Zagrebu u knjizi Ivana Kozlice *Alka u politici i politika u Alki* (2014., fotografija četveročlanoga alkarskoga izaslanstva na str. 70). Kako doznajem u Muzeju Sinjske alke, najstarije fotografije datiraju iz 1875. godine i nastale su pri posjetu Sinju cara Franje

88 Dakako, da u navedenoj negaciji Gundulićeva *maglena slavenstva* Krlježa unosi i jednostrane fakte (usp. članak o Ivanu Gunduliću u *Krlježijani*).

89 Kertzer pritom ističe kako je u izgradnji sovjetske države Trocki bio prilično uznemiren što je Crkva još uvijek imala monopol nad svakodnevnim ritualima i pritom je inzistirao da vladajuća garnitura prepozna ljudsku/narodnu želju za teatralnim, potrebu za vanjskom manifestacijom emocija (Kertzer 1988: 81).

Josipa I. Djelo je fotografskoga studija „Andrović – Goldstein“ iz Zadra.⁹⁰

Pjesme-cjeline navedene prigodne knjižice o igri Alke i junaštvu sinjskih vitezova strukturirane su kao svojevrsna epska pentalogija: *Razgovor vile i guslara, Postanak Alke, Alka u Kraljevim svatovima, Imena alkara iz 1932. godine* i posljednja pjesma-cjelina *Na dan Alke*.

Prva pjesma *Razgovor vile i guslara* otvara Malbašin *modo epico* u deseteračkim stihovima (nesimetrični deseterac, 4+6, kao najpopularniji južnoslavenski narodni stih), za koji *Leksikon Sinjske alke* navodi kako je sastavljen u maniri pučkonjiževnog postupka na tragu Kačića (2015: 175–178). Tragom određenja epske pjesme Stipe Botice kao svjedoka povijesti, ova prigodna knjižica pet epskih pjesma nastaje kao sjećanje na sinjsku pobjedu 1715. godine, a 217 godina nakon što su „potukli Turčina / Baš na polju ispod Sinja ravna“, gdje ih pobiše „ametom/ Predvođeni Majkom Božjom svetom“. Kao što i naslov pjesme sugerira, riječ je o razgovoru – prostorno kodiranom – vile „s Prologa planine“, svojevrsne muze i epskog pjesnika guslara „iz ravne Cetine“ Šimuna Malbaše. Ta slika rapsoda, guslara, pripovjedača koji pripovijeda slušaocima što se dogodilo, shvaća se kao epska prasinuacija, osnovna epska situacija, kako to navodi Wolfgang Kayser ili pak Jovan Deretić (usp. Botica 2013).

Druga pjesma *Postanak Alke* dokumentira povijesne uzroke koji su doveli do Alke, u okviru čega opisuje alkarsku nošnju-uniformu, pa tako i *j/edeka* za kojega pjesma ističe da je konj turskog paše – „Pa u ruke dopanuo naše“. Šimun Malbaša dokumentira i fotografijom *j/edeka*, zatim arambašu alkarskih *momaka*, *momka* štitonošu, buzdovanare i *momke* koji vode *j/edeka*. Kao što navodi *Leksikon Sinjske alke* pod leksikonskom natuknicom *j/edek* (tur. *yedek*) – jedini je konj u alkarskoj povorci kojega nitko ne jaše već ga za uzde vode dva alkarska *momka*; to je rezervni konj koji se od ostalih razlikuje bogatstvom ukrasa. Kao što nadalje navodi etnologinja Anamarija Vukušić u leksikonskom zapisu, figura konja bez jahača u Alki se obredno veže za slavljenje pobjede Sinjana nad Osmanlijama 1715. godine. U kontekstu toga *j/edek*, zajedno s bogatom opremom konja koju nosi, simbolizira zarobljenoga konja neprijateljskog vojskovođe koji je vodio glavni napad na Sinj, što pojačava simboliku toga konja bez jahača. Među ostalim *j/edekovim* bogatim uresima Malbaša navodi i *abajliju* (tur. *baja*, *abajija*), pokrivač izrađen od *abe* – grubog sukna, bogato ukrašen vezom i resama, koji se prebacuje preko konjskog sedla kojim konje pokrivaju.⁹¹

Treći segment pjesme *Alka u Kraljevim svatovima*, a riječ je o Aleksandru Karađorđeviću i Alki u Beogradu na njegovim svatovima 1922. godine, može se kontekstualizirati suodnosom Alke prema aktualnim vlastima. Tako prije predsjednikā (a prvi je bio J. B. Tito) Alku su gledali, kako navodi portal o Alki (www.alka.hr) dva cara i četiri kralja: Franjo I., austrijski car – 1818. godine; Franjo Josip, austrougarski car – 1875. godine; Friedrich August, saksonski kralj – 1838. godine; Petar

90 Naime, te godine zadarski fotografski studio „Andrović – Goldstein“ objavljuje *Album svjetlopisni s' opisivanjem putovanja nj. vel. cesara kralja Franje Josipa I. kroz Dalmaciju godine 1875. (Sinjska alka. Kronika... 2021: 59)*.

91 Dinka Alaupović Gjeldum u *Leksikonu Sinjske alke* donosi detaljan opis alkarskoga konja gdje, među ostalim, ističe kako se bogati konjski nakit zove *raht* (*raft*, *rat*) te da je pod utjecajem Turaka „naš narod usvojio orijentalnu terminologiju koja se odnosi na konje“ (*Leksikon Sinjske alke* 2015: 159).

Karađorđević, kralj Hrvata, Srba i Slovenaca – 1919. godine; Aleksandar Karađorđević – 1922. godine (u Beogradu) i Ferdinand, rumunjski kralj (otac princeze Marije, supruge Aleksandra Karađorđevića) – 1922. godine (u Beogradu). Zamjetno je da je pjesma *Alka u Kraljevim svatovima* strukturno najkraća, njena udvorna naracija navodi da je Kralj „narodni“, te da je kralj Aleksandar zaželio da Alka dođe na njegovo vjenčanje u Beograd na što su se sinjski alkari rado odazvali. Često se u kontekstu alkarske odanosti dinastiji Karađorđević – dakle, u doba kada je Krleža s Cesarcem u anarhističkom *Plamenu* (1919.) pisao protiv unitarizma pod karađorđevićevskim „Vidovdanom“ – ističe kako je Viteško alkarsko društvo (VAD) odanost dinastiji Karađorđević iskazalo dolaskom na pogreb kralja Petra I. Karađorđevića, koji je preminuo 16. kolovoza 1921., u Beograd, a odanost dinastiji alkari su iskazali i sljedeće godine, 1922., na vjenčanju Aleksandra Karađorđevića s rumunjskom princezom Marijom. Alkari su pritom održali i trčanje Alke na trkalištu Dunavskog kola u Beogradu. Slavodobitnikom je postao Josip Tomašević, a kraljica je pobjednika darovala zlatnom kutijom za cigarete. Nažalost, pjesma ne dokumentira navedeno izmještanje izvedbe Alke u Beograd,⁹² ali zato detaljno opisuje i popisuje kraljevske poklone, ritualizaciju poklona koji se može interpretirati iz konteksta Maussova istraživanja sustava darivanja kao kompleksnoga sustava razmjene – ako se dobije poklon, poklon treba uzvratiti. Za Maussa darivanje ima karakter prestacije, što znači da ono mora biti nadoknađeno jednakim uzdarjem. Navedeni segment pjesme možemo povezati s djelom Julija Bajamontija *U čast Alke 1784.* koji je, kako bilježi Josip Vučković u *Leksikonu Sinjske alke*, o Sinjskoj alki pisao u tri prigodna talijanska soneta i jednoj odi koje je posvetio generalnom providuru Dalmacije Francescu Falieru.

„Iz Brnaza Tomašević Jozi

Kralj darova, Bože Ga pomози,

Jednu krasnu kutiju od zlata

Vr'jednu mnogo tisuća dukata

Ukrašenu dragim kamenovim

I vladarskim imenom Njegovim (...)“.

Šimun Malbaša: *Alka u Kraljevim svatovima*

Za razliku od Malbašina rojalističkoga unitarizma,⁹³ detektirajući opasnost od jugorojalističke države u nastajanju, njezine jugoreligije i jugoprороka, Krleža u doba Prvog svjetskog rata demitologizira dva osnovna i politički produktivna rekvizitarija jugomitologije – *mitsko-povijesnu matricu* koja

⁹² Kako je putovanje trajalo tri dana, alkari sa sobom nosi vodili konje već su ih odabrali u beogradskoj vojarni (*Sinjska alka. Kronika...* 2021: 114).

⁹³ Dalmacija se toga doba više pronalazila u savezu sa (slavenskom) Srbijom nego pod Austrijom.

se hrani mitskim *revivalom* bitke na Kosovu polju (Vidovdan, 1389) i oživotvorenom metaforom *Carstva Nebeskog cara Lazara*, te *folklornu matricu* s Kraljevićem Markom kao onodobnim *Superstarom*. Tako npr. u *Pijanoj novembarskoj noći 1918*. Krleža sarkastično zapisuje glasove političkoga *ričeta* koji vjeruje u *novu* dinastiju (s mitotvorbenim binomom – kralj Petar Karađorđević i princ regent Aleksandar), jer „naša nova narodna Dinastija’ je republikanska, ona ‘prevodi Stuarta Milla’, ‘naš kralj je Bakunjinov prijatelj’, pak je tako i ‘naš mladi Regent’, neka vrsta slobodoumnog bakunjinovca: revolucionaran, idealan, Sveslaven i jugoslovenski demokrat! Hercig! Za pusiti! Za cvikipusiti!“

Vraćam se na drugu pjesmu u kojoj je Šimun Malbaša jednako tako udvorno opisao ložu u kojoj se nalazi k/Kraljeva slika, „vladara svoga/prvog kralja Jugoslovenskoga“, gdje možemo primijeniti interpretaciju Ernsta H. Kantorowicza iz njegove studije *Dva kraljeva tijela: studija o srednjovjekovnoj političkoj teologiji* (1957.) gdje istražuje složene intelektualne procese u kojima se kraljevo političko (besmrtno) tijelo odvaja od prirodnog (grešnog, smrtnog) tijela, analogno misteriju Kristova utjelovljenja.⁹⁴ Sintagma se odnosila na dvojstvo organskog, pojedinačnog tijela s jedne i političkog, kolektivnog tijela nacije s druge strane, gdje to kolektivno tijelo, u Malbašinu kontekstu, reprezentira kraljeva slika u loži. Ivan Kozlica u knjizi *Alka u politici i politika u Alki* (2014.) navodi zapis alkara i učitelja Josipa Boke *Alkari na kraljevskoj svadbi* (Split, Jugoslavenska štamparija 1922) za kojega ističe da je najbolje opisao političko i ideološko raspoloženje alkarskoga vodstva i većine članova Viteškoga alkarskoga društva (VAD), kao što je, možemo pridodati, svojom „pentalogijom“ učinio i Šimun Malbaša. Anamarija Vukušić u knjizi *U sridu: sjećanje, pamćenje i život Alke* (2018) ističe za navedenu publikaciju Josipa Boke da je važna

„jer, u usporedbi s većinom ranije spomenutih radova o Alki, na nešto drugačiji način naglašava njezinu pozicioniranost spram aktualne vlasti. Naime, dok se iz nekih ranije spomenutih dokumenata o Alki, primjerice pisama-zamolbi vladajućima da odobre njezino financiranje, isticanje privrženosti alkara aktualnoj vlasti dade razumjeti kao jedan od mehanizama za dobivanje potrebnih sredstava za izvođenje igre, Bokino djelo ocrtava uspostavu jedne nove dimenzije povezanosti Alke s vlašću. (...) isticanje odanosti aktualnoj vlasti uistinu možemo razumjeti kao način održavanja životnosti Alke. Možemo u tim i sličnim situacijama prepoznati i začetke nastanka tradicije i danas evidentnog pokroviteljstva Alke na najvišoj državnoj razini“ (Vukušić 2018: 48).

Četvrta pjesma *Imena alkara iz godine 1932*. poimence enumirira sve alkare iz te godine pa tako za Jozu Šuića dokumentira kako je pao s konja, „gdje je junak rane zadobio, pa za Alku nesposoban bio“. Sljedeća i posljednja pjesma *Na dan Alke* dokumentira kako je najveći strah alkara pad s konja, kao i moguća smrt. Posljednja pjesma, naime, opisuje hodogram Alke od početka kada se družina okuplja pred dvorom alajčauša da bi sve završilo zajedničkom večerom. Ta se posljednja

94 Povodom Kantorowiczewa termina „politička teologija“ Clifford Geertz ističe kako još uvijek nije napisana politička teologija 20. (i 21.) stoljeća. „Izvanredno nije izašlo iz moderne politike, bez obzira na to koliko toga banalnog u nju ušlo; moć ne samo da i dalje truje nego i uzvisuje“ (Geertz 2010: 179).

epaska pjesma posebno zadržava na dvojici *pripetavača* – Lucijanu Lovriću i Nikoli Jelinčiću. Šimun Malbaša dokumentira *pripetavanje*, ukupno pet, 20. kolovoza 1932. godine kada Varošanin Lucijan Lovrić i Glavičanin Nikola Jelinčić Bečo odmjeravaju svoje junaštvo. Nakon treće trke imali su isti broj *punata* (bodova) – sedam te je alkarski vođa Vicko Grabovac „zapovidio pripetavanje do kraja“. Tek je u petom *pripetavanju* pobjednik Nikola Jelinčić pogodio u jedan, a Lucijan Lovrić ostao bez pogotka. Prema Malbašinu spjevu Stjepan Bekavac u svojoj knjizi o Sinjskoj alki ističe da je Jelinčić, zbog svoje težine, morao tijekom trke mijenjati konja, dok je Lucijanu Lovriću navedeno zabranjivao vlasnik konja. Naime, pjesma dokumentira kako se Lucijan Lovrić nadmeće u Alki na *bijesnoj bedeviji* (kobilica arapske pasmine) Lasti, s detaljnim opisom i *bedevije* – „Lasta digla glavu ponosito / Sva joj glava srebrom zakovana / A na vratu griva potšišana / Po prsima srebro joj trepeće / Pa sve sjaje kuda se okreće / Na njoj sedlo s dva jaka kolana / S l'jeve strane sablja okovana / Povr' sedla baja izvezena / Odveć krasna, a čoja crvena...“. Šimun Malbaša pritom otvara usporedbu Lucijana Lovrića i *bedevije* Laste s epskim junacima Ljuticom Bogdanom (epski junak pjesama starijih vremena, usp. *Marko Kraljević i Ljutica Bogdan*, Vuk, II, 38) i Toplicom Milanom (epski junak pjesmama o kosovskom boju), kao i Momčilom vojvodom, ujakom Marka Kraljevića, na svome *čilašu* (*tur.* konj sive dlake) iz epske pjesme *Ženidba kralja Vukašina*. Riječ je o njegovu krilašu (krilati konj) Jabučilu, konju natprirodnih svojstava. U tome smislu zamjetna je svojevrsna epska dobrohotnost prema Lucijanu Lovriću koji je plemenitaškoga podrijetla za razliku od Nike Jelinčića iz Glavica – „Od koljena on je seljačkoga“ – gdje se koriste grublje atribucije, npr. kondicionalno u odnosu na *bedeviju* Zoru – „Kad bi konja šakom udario / S crnom zemljom bi ga zemljom sastavio“. Istina, za njega Malbaša otvara prispodobu s Kraljevićem Markom, onodobnim Superstarom, kako ga određuje Ivo Žanić. Možda je potrebno naglasiti da se epska pjesma *Marko Kraljević i Ljutica Bogdan* (Vuk, II, 38), kako navodi Radmila Pešić u monografiji *Narodna književnost* (Beograd, 1984), u sižejno-tematskom smislu izdvaja iz epskih pjesama u Vukovim zbirkama s obzirom na poniranje u psihologiju pojave straha i kod velikih junaka. Koliko je uloga alkarskih konja bitna pokazuje i Julije Bajamonti koji ističe u svome djelu *U čast Alke 1784.* da čak i alkarski konji žele steći čast pobjednika.

Lucijan Lovrić je, kako piše Ivan Kozlica u spomenutoj knjizi, trčao Alku do 1940. godine, a pritom je novinar Nedjeljko Muslin u njegovom nekrologu izostavio (s obzirom na kontekst Titove Jugoslavije) da je bio član Časnog suda na Alki 1944. godine u doba NDH.

Za opis megdana, *pripetavanja*, Ivan Kramarić ističe kako se dobiva dojam „kako pjesnik neuspjeh alkara Lovrića u posljednjoj trci opravdava neregularnim vremenskim uvjetima, slabom vidljivošću koja se sa svih strana uhvatila“. Što se tiče konja, koji s alkarom čini nedjeljivu cjelinu, kentaursku snagu, možemo reći da se u novije doba javljaju glasovi veterinarara/veterinarki koji istražuju stres alkarskih konja, njihova rada na povišenim ljetnim temperaturama, ponekad neprilagođenim cestama kojima prolazi alkarska povorka kao i očekivanja u pobjedi. Kao što navode Dinka Alaupović-Gjeldum i Stjepan Batarelo, arapski konj svojim finim plemenitim i skladnim tjelesnim oblikom, mekanom grivom svilastog sjaja, stalno je prisutan u Alki (Gjeldum, Batarelo 1987: 101). Što se tiče

upućivanja na epsku poeziju, značajno je da Malbaša proširuje Kačićev krug s epskim pjesmama iz Karadžićeva ciklusa. Marko Grčić ističe da su tekstovi Julija Bajamontija (*U čast Alke 1784.*), kao najstariji, i Leonarda Dudana (na talijanskom jeziku napisao je poemu pod naslovom *Sinjska alka, na rođendan njegova Veličanstva cara i kralja Franje I.*, Venecija, 1827), kao nešto mlađi, o Sinjskoj alki lišeni folklornih elemenata, kao i tolike druge marcijalne igre na području Mletačke Republike i da ju je u prvoj polovici 20. stoljeća u svome *Alkaru* (*Savremenik*, 1908) prožeo Dinko Šimunović. Možemo pridodati da je metatekstualno Sinjsku alku povezo u onodobnom jugoslavenskom, karadorđevićevskom unitarizmu, kao što je to u svojim spomenicima činio Ivan Meštrović ili pak u maketi *Vidovdanskoga hrama* (1912.), isto tako i Šimun Malbaša u svome *epskom modu*. Završno posljednjom pjesmom-cjelinom *Na dan Alke*, u epskom i alkarskom duhu, Malbašin *modo epico* poziva na vjernost Kralju i Bogu, dvostrukom tijelu ideosfere nadzora i kazne.

Zaključno možemo reći, Sinj je alternativni glavni grad u Hrvatskoj i danas, jer kao što navodi Branko Brezovec u svojoj režiji 2008. godine Krležine drame *U agoniji* (1928.) koju ju postavio prema principu „Kako Zagreb iz Sinja gledat“ – „Sinj je alternativni glavni grad ove države, jer alkari i njihovo mišljenje o bitnim pitanjima hrvatske politike i društva imaju gotovo jednaku težinu kao i Sabor“ i nastavlja: „Sinj je za nekoliko predgrađa manji Zagreb ili je Zagreb za nekoliko predgrađa veći Sinj, ali duhovna im je konzistencija ista.“ Na tome tragu istaknula bih riječi Marka Grčića iz predgovora „Mit koji se obnavlja“ monografiji *Sinjska alka* (Beograd, 1987.) o svojevrsnom paradoksu Sinjske alke – o tome kako u najstrožem smislu riječi Alka nije izvedena iz lokalne etnografske baštine s obzirom na toda je utemeljena na zapadnoeuropskim i orijentalnim viteškim igrama, no ona je domaća narodna igra. Sve navedeno demonstrira Malbašin *modo epico*.⁹⁵

Zaključno prema kontroliranim hepeninzima

„Premda bi se moglo reći da je tema odnosa umjetnosti i ideologije vječita, postoje razdoblja kad su i tema i odnos ‘ohlađeni’ i kada postaju ponovno ‘vrući’“, zapisuje Želimir Košćević 1998. godine na tragu Althusserove definicije ideologije kao zamišljene predodžbe stvarnog svijeta (Košćević 1998: 12). O kontroliranom hepeningu Željka Zorice Šiša, koji je priredio povodom ulaska RH u EU istoga dana/večeri kada se odvijala oficijelna, državna proslava na glavnom zagrebačkom trgu, jednom sam prigodom pisala kao primjeru zrcala-reprezentacije. Naime, Željko Zorica Šiš svojim posljednjim projektom – audio-video jestivom instalacijom uz kontrolirani hepening pod nazivom *KroatTisch-EU Freundschaft* (Trg Francuske Republike, odnosno kako je stajalo u Šišovu mail pozivu: *Trg Francuske revolucije, vrijeme: 30. lipnja – 1. srpnja 2013., od 22 h do 1 h ujutro*) – dao je svoj umjetnički odgovor na ulazak Hrvatske u EU. Prije toga izveo je još nekoliko kontroliranih hepeninga o politikama prijateljstva kao subverzivim zrcalima-

⁹⁵ Maja Bošković-Stulli navodi da je legenda o Gospi Sinjskoj, koja je sačuvala Sinj 1715. pred turskom opsadom, crkvenog postanja te se odatle proširila među narod; „sačuvala je karakter crkvene vjerske tradicije, ali je poprimila i pučka obilježja“ (Bošković-Stulli 1967–1968: 313).

reprezentacijama (usp. Marjanić 2017: 72–74, 370–375). Ovom prigodom završno podsjećam na kontrolirani hepening, jestivu instalaciju *KroaTisch-amerikanische Freundschaft – Simulacija demokracije ili nije vrijeme za paniku/ Simulacrum of Democracy or it is not time to panic* (2010).⁹⁶

Napomena: Ovaj članak nastaje u sklopu projekta „Bestijarij hrvatske etnokulture. Interdisciplinarna polazišta“ (BESTIA).

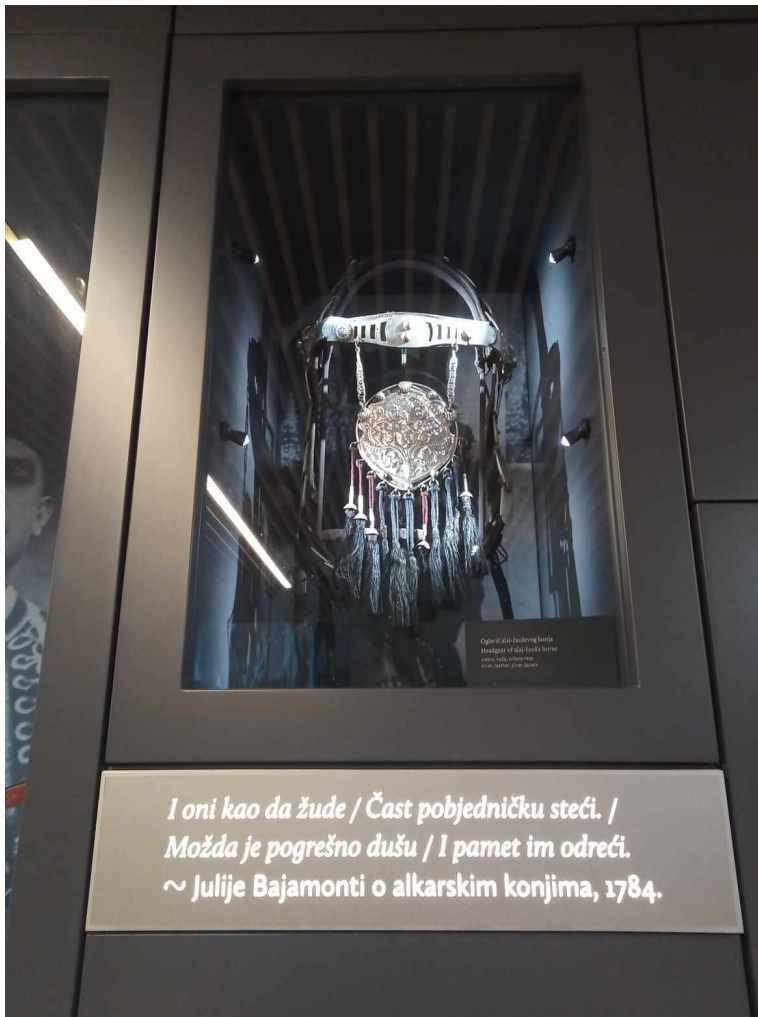

Foto: O alkarskim konjima, detalj, u Muzeju Sinjske alke, Sinj, 2024.

⁹⁶ Možemo reći da u okviru zrcala-prezentacije Alka i „alkarski momci“ „uzveličali su otvorenje Svjetskih vojnih igara u Zagrebu 1998. godine“ (usp. *Sinjska alka. Kronika*, 2021: 549), dok s druge strane zrcala-reprezentacije, mlade alternativne snage ATTACK!-a izvodile su ulične akcije protiv svjetskih vojnih centara moći (usp. Marjanić 2014) Jednako tako spomenuta monografija o Sinjskoj alki dokumentira kako su se 2000. godine, nakon smrti Franje Tuđmana, političke i ukupne društvene prilike u Hrvatskoj promijenile te je tadašnji predsjednik Stipe Mesić obavijestio Viteško alkarsko društvo u Sinju da je kao predsjednik RH prihvatio pokroviteljstvo nad Sinjskom alkam, ali da „Ured Predsjednika Republike Hrvatske ne raspolaže materijalnim sredstvima“ pa sinjskim alkarima „financijski, nažalost, ne može pomoći!“ (2021: 549).

Literatura:

- Alaupović Gjeldum, Dinka i Stjepan Batarelo. 1987. "Alkarski konji i konjska oprema" U: *Sinjska alka*. Miša Špiljević, ur. Beograd: Jugoslavenska revija, 99–109.
- Bajamonti, Julije. 2011. *U čast Alke 1784.*, priredio i preveo Tonko Maroević. Sinj: Matica hrvatska Sinj.
- Bell, Catherine. 2009 (1997). *Ritual. Perspectives and Dimensions*. New York: Oxford University Press.
- Bošković-Stulli, Maja. 1967–1968. "Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine". *Narodna umjetnost* 5–6: 303–432.
- Botica, Stipe. 2013. "Značajna alka iz 1932. koju je opjevao pučki pjesnik Šimun Malbaša". *Cetinska vrila* 21, 42: 37–43.
- Geertz, Clifford. 2010. *Lokalno znanje. Eseji iz interpretativne antropologije*. Zagreb: AGM.
- Grčić, Marko. 1987. "Mit koji se obnavlja". U: *Sinjska alka*. Miša Špiljević, ur. Beograd: Jugoslavenska revija, 15–18.
- Handelman, Don. 1998. *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Hromadžić, Hajrudin. 2019. „Leksikon tranzicije: Projekt“. *Novosti 18. travnja 2019*. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/leksikon-tranzicije-projekt>
- Humphrey, Caroline i Laidlaw, James. 1994. *The Archetypal Actions of Ritual. A Theory of Ritual Illustrated by the Jain Rite of Worship*. New York: Oxford University Press.
- Kapferer, Bruce. 1997. *The Feast of the Sorcerer: Practices of Consciousness and Power*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kertzer, David. 1988. *Ritual, Politics and Power*. New Haven nad London: Yale University Press.
- Košćević, Želimir. 1998. „Umjetnost i ideologija“, *Vjesnik*, rubrika *Panorama subotom*, 28. 1. 1998., str. 12.
- Kozlica, Ivan. 2014. *Alka u politici i politika u Alki: Sinjska alka i ratovi dvadesetog stoljeća*. Trilj : Kulturno društvo Trilj ; Zagreb : Hrvatski centar za ratne žrtve.
- Krleža, Miroslav. 1977. *Dnevnik 1914–17: Davni dani I*. Sarajevo: NIŠP Oslobođenje.
- Krleža, Miroslav. 1977a. *Dnevnik 1918–22: Davni dani II*. Sarajevo: NIŠP Oslobođenje.
- Malbaša, Šimun. 1932. *Sinjska alka: pjesma o igri alke i junaštvu sinjskih vitezova: (sa slikama)*. Sinj: Štamparija Merkur.
- Marjanić, Suzana. 2014. *Kronotop hrvatskoga performansa: od Travelera do danas*. Zagreb: Bijeli val, Školska knjiga, Institut za etnologiju i folkloristiku.

- Marjanić, Suzana. 2015. „Krežina demaskiranja mentaliteta ili “i mjesečina može biti pogled na svijet””. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*. 2, 52: 85-103.
- Marjanić, Suzana. 2017. *Topoi umjetnosti performansa: lokalna vizura*. Zagreb: Durieux, HS AICA.
- Mauss, Marcel. 2018. *Ogled o daru: oblik i smisao razmene u arhaičnim društvima*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Leksikon Sinjske alke*. 2015. ur. Romana Horvat. Zagreb: Viteško alkarsko društvo Sinj, Matica hrvatska, Biblioteka Izdanja u suradnji.
- Sinjska alka. Kronika od 1715. do 2000.* 2021. Ivo Dalbello – Dugi, prir. Sinj: Viteško alkarsko društvo.
- Vukušić, Anamarija. 2013. *U sridu: sjećanje, pamćenje i život Alke*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Handelman's Models and Mirrors of Public events or Sinjska Alka as an example of a Mirror-presentation; Malbaša's *Modo Epico*

Abstract

*Starting from the theoretical concept of models and mirrors of public events, as established by Don Handelman, the above-mentioned text positions these concepts within selected socio-political and cultural examples in Croatia. Here, Sinjska alka serves as an example of a mirror-presentation. Specifically, through the example of Malbaša's **modo epico**, the article illustrates how Sinjska alka functions as a mirror-presentation—an event that operates with didactic and historicist intentions within the modern state and community.*

Key words: Don Handelman, public events, Sinjska alka.

This journal is open access and this work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ivana Marasović Šušnjara, Maja Vejić i Julija Vejić

Nastavni zavod za javno zdravstvo Splitsko-dalmatinske županije,

Vukovarska 46, Split, Hrvatska

Sveučilišni odjel zdravstvenih studija, Sveučilište u Splitu,

Ruđera Boškovića 35, Split, Hrvatska

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Osnovna škola Petra Zrinskog, Zagreb, Hrvatska

Očuvanje zdravlja – „interferencija“ konstruktivna ili destruktivna

Sažetak

Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji zdravlje je jedno od temeljnih prava svakog čovjeka, bez obzira na rasu, vjeru, politička uvjerenja, ekonomsko i socijalno stanje. Iako smo to skloni vjerovati, zdravlje se ipak ne podrazumijeva samo po sebi i uvjetovano je i čimbenicima koji ne ovise o nama samima. Danas globalno dijelimo mnoge vodeće javnozdravstvene probleme. U njihovom rješavanju i sprječavanju provode se razne intervencije, nerijetko uz izostanak ciljanih rezultata. Unaprijediti i očuvati zdravlje je veliki izazov te je odgovornost pojedinca, zdravstvenog sustava i drugih sudionika, a rezultat ovisi o uspješnosti njihovog međudjelovanja. No je li djelovanje tih sudionika koherentno? Je li njihovo međudjelovanje konstruktivno? Što učiniti kako bi spriječili destrukciju? Ovo su samo neka od pitanja na koja bi trebalo odgovoriti kako bi intervencije odgovorile postavljenim izazovima.

Ključne riječi: zdravlje, javnozdravstvene intervencije, interferencija.

Interferencija

Interferencija je pojam koji može imati različita značenja. U fizici interferenciju definiramo kao pojavu koja nastaje zbrajanjem valova iz dvaju ili više koherentnih izvora. Pri tome se valovi mogu međusobno pojačati (konstruktivna interferencija), oslabiti ili sasvim poništiti (destruktivna interferencija).⁹⁷ No u ovom se radu neće raspravljati o interferenciji kao pojmu iz fizike, nego će pojam biti misao vodilja postupaka koji se provode u promicanju zdravlja i prevenciji bolesti.

Zdravlje

Zdravlje je stanje potpunog tjelesnog, duševnog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsutnost bolesti i nemoći.⁹⁸ Navedenu definiciju Svjetske zdravstvene organizacije često koristimo, posebice u javnozdravstvenim raspravama, ako zbog ničeg drugog onda s povijesnog gledišta. Mnogi ovu definiciju smatraju preambicioznom, ako ne i idealistički nedostižnom. Poseban problem predstavlja ubrzano starenje stanovništva s posljedično visokim udjelom kroničnih bolesti pa bi zahtjev za potpunim zdravljem „mnoge od nas ostavio nezdravima većinu vremena“.⁹⁹ Naravno, o zdravlju možemo naširoko raspravljati. Ostvarivanje najvećeg mogućeg nivoa zdravlja je, kako smo već naveli, jedno od osnovnih ljudskih prava svakog čovjeka.² Zdravlje je bit produktivnog življenja, sastavni dio života i ključno za njegovu kvalitetu. Uključuje odgovornost pojedinca, države i međunarodne zajednice. Zdravlje i njegovo održavanje je velika društvena investicija, a postizanje najviše razine zdravlja predstavlja svjetski društveni cilj.

Nakon ovog kratkog razmatranja, složili bi se, zdravlje je pojam koji nas se tiče na brojnim razinama. Na individualnoj razini zdravlje postaje imperativ posebice u trenutku kada imamo neki zdravstveni problem.

Nažalost, zdravlje se ipak ne podrazumijeva samo po sebi i uvjetovano je čimbenicima koji ne ovise o nama samima.

Odrednice zdravlja

Mnogo je čimbenika koji utječu na zdravlje pojedinca, a time i zdravstveno stanje zajednice. Jesu li ljudi zdravi ili ne određuju njihove okolnosti i okruženje. Na zdravlje će utjecati mjesto gdje živimo, stanje okoliša, genetika, prihod i razina obrazovanja, odnosi s prijateljima i obitelji, kao i pristup i korištenje zdravstvenih usluga. Odrednice zdravlja uključuju društveno i ekonomsko okruženje, fizičko okruženje, individualne osobine i ponašanja osobe. Kontekst života ljudi određuje njihovo zdravlje pa je okrivljavanje pojedinaca za loše zdravlje ili pripisivanje zasluga za dobro zdravlje

97 Hrvatska enciklopedija. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27621>. Pristup: 01.kolovoza 2023.

98 WHO. <https://www.who.int/about/accountability/governance/constitution>. Pristup: 01.kolovoza 2023

99 Smith, Richard. The end of disease and the beginning of health. BMJ Group Blogs 2008. <http://blogs.bmj.com/bmj/2008/07/08/richard-smith-the-end-of-disease-and-the-beginning-of-health/> Pristup: 17. kolovoza 2023.

neprikladno. Malo je vjerojatno da će pojedinci moći izravno kontrolirati mnoge odrednice zdravlja.¹⁰⁰

Danas globalno dijelimo mnoge vodeće javnozdravstvene probleme. U njihovom rješavanju provode se razne intervencije, nerijetko uz izostanak ciljanih rezultata. Brojna istraživanja su potvrdila da je većina kroničnih bolesti rezultat četiri problematična ponašanja - korištenja duhanskih proizvoda, tjelesne neaktivnosti, nezdrave prehrane te štetne uporabe alkohola. Ta ponašanja dovode do četiri ključne metaboličke/fiziološke promjene, a to su povišeni krvni tlak, prekomjerna tjelesna težina/pretilost, povišena razina glukoze u krvi te povišena razina kolesterola koje same po sebi ili udruženo dovode do neželjenih posljedica.

Nećemo razmatrati sva četiri ponašanja koja dovode do neželjenih zdravstvenih posljedica, nego ćemo se osvrnuti samo na lošu/nezdravu prehranu. Svjetski priznata grupa istraživača objavila je rad u časopisu *Lancet* 2019. godine te ustvrdila kako je u većini zemalja obuhvaćenih istraživanjem, njih 195 diljem svijeta, na svim kontinentima, loša prehrana vodeći čimbenik rizika za smrt od bolesti povezanih s načinom života.¹⁰¹

Što utječe na naše prehrambene navike?

Ponašanja u ishrani su raznovrsna i prema ekološkom modelu rezultati su međudjelovanja višestrukih utjecaja u različitim kontekstima. Možemo razmotriti utjecaje na pojedinca ili na njegov okoliš. Tako će individualni čimbenici koji se odnose na odabir hrane i prehrambena ponašanja uključiti kogniciju, ponašanje, biološke i demografske faktore. Ovi čimbenici mogu utjecati na odabir hrane kroz karakteristike kao što su motivacija, samo-učinkovitost, očekivani ishod i sposobnost ponašanja.

Okolišni konteksti koji se odnose na prehrambena ponašanja uključuju društvena, fizička i okruženja na makro razini. Društveno okruženje obuhvaća interakcije s obitelji, prijateljima, vršnjacima i drugima u zajednici te može utjecati na odabir hrane putem mehanizama kao što su modeliranje, socijalna podrška i socijalne norme. Fizičko okruženje može se odnositi na više okruženja u kojima ljudi jedu ili nabavljaju hranu kao što su dom, radna mjesta, škole, restorani ili supermarketi. Fizičke postavke unutar zajednice utječu na to koja je hrana dostupna za jelo kao i na prepreke i prilike koje olakšavaju ili ometaju zdrave prehrambene navike. Čimbenici na makro razini igraju udaljeniju i neizravnu ulogu, ali imaju značajan i snažan učinak na ono što ljudi jedu, a mogu uključivati marketing hrane, društvene norme, sustave proizvodnje i distribucije hrane, poljoprivredne politike i ekonomske strukture cijena. Sve navedeno međusobno je isprepletено izravno i neizravno te utječe na ponašanje u ishrani.¹⁰²

100 WHO. Determinants of health. <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/determinants-of-health>. Pristup: 17. kolovoza 2023.

101 Health Effects of Dietary Risks in 195 Countries, 1990-2017, a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study, 2017. *Lancet* 2019; 393: 1958–72

102 Story M, Kaphingst KM, Robinson-O'Brien R, Glanz K. Creating Healthy Food and Eating Environments: Policy and Environmental Approaches. *Annual Review of Public Health* 2008;29(1): 253-272.

Unaprjeđenje zdravlja

Unaprijediti i očuvati zdravlje veliki je izazov te je odgovornost pojedinca, zdravstvenog sustava, drugih sudionika i rezultat ovisi o njihovom međudjelovanju. No je li djelovanje tih sudionika koherentno? Je li njihovo međudjelovanje konstruktivno?

Obrasci pravilne prehrane su znanstveno utemeljeni. Ipak, često susrećemo da javnozdravstvene mjere nisu jednoznačno usklađene između vlade, industrije, medija, raznih zajednica, vjerskih interesnih grupa i ostalih sudionika koji utječu na prehrambene navike zajednice. Interesi vlada u podržavanju proizvodnje određenih kultura često nisu interesi koji bi podržali i interese zdravih izbora.

Hipotetski, kada bi se svi ljudi diljem svijeta u ovom trenutku odlučili hraniti zdravo, puneći tri četvrtine svojih tanjura voćem, povrćem i cjelovitim žitaricama, to nažalost ne bi mogli ostvariti. Jednostavno, u okviru trenutnog globalnog poljoprivrednoga sustava ne možemo svi usvojiti zdravu prehranu.¹⁰³ Na svjetskoj razini imamo neusklađenost između onoga što bismo trebali jesti i onoga što proizvodimo. Poljoprivredne politike određuju koje će kulture vlada podržati. Tako će državne potpore utjecati na to koje će usjeve poljoprivrednici proizvoditi, na cijene tih usjeva i naknadno, koje proizvode proizvođači hrane, distributeri i trgovci na malo stavljaju na raspolaganje potrošačima i po kojoj tržišnoj cijeni.⁶

Oprečnost nalazimo i u području medija. Mediji bi svojim djelovanjem trebali razviti, oblikovati i uokviriti vijesti na način da podupiru javnozdravstvene politike i konačno utječu na one koji imaju utjecaj u mijenjaju/donošenju zakona, politika i financiranju intervencija koju mogu utjecati na cijele populacije. No je li doista tako?

Industrije se u cilju postizanja prihvatljivosti svojih ponašanja putem financiranja određenih zdravstvenih i/ili sveučilišnih projekata (primjer duhanske industrije) nerijetko prikazuju društveno odgovornima. Tu je i neizostavni marketing hrane, posebice usmjeren prema djeci i mladima koji danas provode mnogo vremena u virtualnom okruženju gdje dobivaju većinu informacija. Nerijetko mediji postaju poligon agresivnih oblika prakse marketinga i oglašavanja hrane, iako mogu i jesu idealno područje javnozdravstvenih intervencija.

Nekoherentnost javnozdravstvene intervencije možemo pratiti i na jednom nedavnom primjeru u hrvatskom okruženju. Temeljem istraživanja kojim je ustanovljeno da čak 45 posto djece u Hrvatskoj u školi ne pojede ništa,¹⁰⁴ u siječnju 2023. godine pokrenut je „Projekt besplatne prehrane“ Ministarstva znanosti i obrazovanja. Već u startu je nastao problem u provedbi projekta vezan za manjak školskih kuhinja, prostora za blagovaonice, a od Ministarstva znanosti veliki

103 KC KB, Dias GM, Veeramani A, Swanton CJ, Fraser D, Steinke D, et al. When too much isn't enough: Does current food production meet global nutritional needs? PLoS ONE 2018;13(10):e0205683.

104 Kletečki Radović M, Zrnić T. Uloga prava na besplatni školski obrok. Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja 2022;108(56):60-101.

broj škola zatražio je i dodatna zapošljavanja kuhara.¹⁰⁵ Projekt školske prehrane privukao je medijsku pozornost i u svibnju iste godine, jer su se školske „marende“ pronašle na ogradama i u kontejnerima,¹⁰⁶ otvorila se Pandorina kutija stigme i drugih problema povezanih s provedbom navedenog projekta.

Što učiniti kako bi spriječili destrukciju?

Navedeni primjeri negativnih interferencija stvaraju potrebu za „protunapadom“ – pozitivnom interferencijom. Prvo je potrebno locirati uzroke negativnih interferencija koje su dovele do lošeg stanja. Mogući čimbenici bili bi loša komunikacija zdravstvenih institucija s javnošću, izostanak razvoja dobrih navika i razvijanja svijesti o zdravlju kroz osnovno i srednjoškolsko obrazovanje, negativan utjecaj neposredne okoline.

Očuvanje i unaprjeđenje zdravstvenog stanja zajednice nije samo „tehnički“ problem liječnika, nego dužnost i odgovornost cjelokupne zajednice. Stoga je ozbiljan rad na razvoju svijesti o važnosti zdravih životnih navika i preventivnih praksi u zdravstvu moralni imperativ.

Glavnu ulogu u razvoju svijesti o zdravlju, uz liječnike i druge znanstvenike srodnih disciplina, nose učitelji i odgajatelji. Dužnost svih navedenih je da, s dobrobiti pojedinca i zajednice u cijelosti kao glavnim ciljem, prilagođenim metodama i pristupima približe različitim dobnim i društvenim skupinama teme važnosti očuvanja zdravlja i otvorenog razgovora o opasnostima/benefitima.

Neke metode pozitivne interferencije obuhvatile bi radionice za djecu u sklopu vrtićkih programa, radionice za djecu školske dobi s gostovanjem zdravstvenih djelatnika, obrazovanje djece o odgovornom ponašanju i pozitivnim/negativnim posljedicama određenih aktivnosti na zdravlje, radionice u prirodi (kombiniranje fizičke aktivnosti s teoretskim obrazovanjem), javne tribine i ciljane edukacije prilagođene različitim socijalnim skupinama, pozitivni poticaji (nagradne igre, pub kvizovi, „nagrade“ za sudjelovanje).

Primjer dobre prakse

Radionica o razvoju svijesti o važnosti zdravih navika tinejdžera, Osnovna škola „Petar Zrinski“ Zagreb

S obzirom da su učenici danas više nego ikad izloženi snažnom utjecaju medija, vrlo je složeno i teško osvijestiti ih da jasno razlučuju što je u medijima stvarno, a što ne. Vrlo često su izloženi

¹⁰⁵ Osnovnoškolci od danas imaju besplatan obrok u školama: “Marenda mi se u školama sviđa jer mama ne mora doma pripremati” . Dnevnik.hr, 09. siječnja. 2023., <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/krenuo-projekt-besplatnih-obroka-u-skolama---760369.html> . Pristup: 10. kolovoza 2023.

¹⁰⁶ Pivčević Ana. Zazivaju se drastične mjere za one koji su bacili marende oko splitske škole. <https://slobodnadalmacija.hr/split/zazivaju-se-drasticne-mjere-za-one-koji-su-bacili-marende-oko-splitske-skole-ali-dio-roditelja-kaze-to-je-njestivo-1300132>. Pristup: 10. kolovoza 2023.

lažnim profilima koji šalju iskrivljene percepcije „idealnih“ lica i tijela. U najranijem razdoblju odrastanja, dobu puberteta, učenici postaju vrlo osjetljivi na promjene koje im se događaju u izgledu. U tom razdoblju vrlo su podložni različitim oblicima izbjegavanja određenih namirnica, nepravilnom uzimanju obroka, ponekad je to izbjegavanje hrane, a ponekad kod manjeg broja učenika i prejedanja, često jedenje raznih grickalica i slatkiša. Kao odgovor na zamijećene pojavnosti s učenicima provedena je radionica na kojoj su učenici šestih razreda iskreno progovorili o svojim prehranbenim navikama, naučili više o uravnoteženoj prehrani i namirnicama koje pozitivno utječu na njihovo zdravlje, a samim tim i na izgled te namirnicama koje bi trebali izbjegavati. Radionica je bila izazovna i u organizacijskom dijelu jer je provedena u doba COVID-19 pandemije kad su učenici često bili u izolaciji i online okruženju, što je također utjecalo na njihove prehranbene navike. U razgovoru su iznijeli podatke kako vrlo često jedu razne grickalice dok uče ili gledaju TV, dosta sjede jer ne smiju ići van i da rado jedu tzv. brzu hranu: sendviče, pizze i „burgere“. Također, veći broj učenika rekao je da ne vole jesti variva i povrće.

Radionica je pripremljena u suradnji s nutricionistkinjom dr. sc. Tinom Milavić, prof. biologije i kemije, koja je učenicima primjerenim rječnikom objasnila što je nutricionizam i što proučava. Govorila je o pravilnom odabiru namirnica i općenito o prehranbenim navikama. Naglasak je bio na ravnoteži, umjerenosti i raznovrsnosti namirnica uz primjerenu tjelesnu aktivnost. Objasnila im je koje namirnice i na koji način utječu na zdravlje i zdrav izgled kože. Učenici su tijekom radionice osvijestili važnost redovitog jedenja jer je hrana nužna, ona je „pogon“ rasta i razvoja.

Učenici su upoznati s pravilnim unosom bjelanjčevina, proteina, ugljikohidrata, šećera i masti u organizam. Pravilan odnos mesa, ribe, povrća i voća na „svakodnevnom tanjuru“ bitan je u njihovu odrastanju, a i u stvaranju zdravih prehranbenih navika što u konačnosti dovodi do prevencije i čuvanja zdravlja u cijelosti, kako mentalnog tako i općeg. U sklopu radionice, učenici su popunili anketni upitnik o svojim prehranbenim navikama; u upitniku su im postavljena pitanja o: učestalosti obroka, tj. eventualnom preskakanju nekog, o tome što najčešće jedu za doručak ili ručak te koliko često jedu neke namirnice. Iz upitnika je zanimljivo izdvojiti kako tek 9 od 22 ispitana učenika ne preskače doručak (40.9%) dok povrće na jelovniku stalno ima 6 (27.3%) učenika, povremeno ima 11 (50%) učenika, a gotovo nikako 5 (22.7%) učenika.

Nakon analiza prikupljenih podataka iz upitnika, razvila se diskusija i izvedeni zaključci što je to poželjno, a što nepoželjno ponašanje u stvaranju prehranbenih navika. Učenici su nakon toga, primjenjujući znanja o zastupljenosti namirnica na tanjuru, napisali svoje primjere jelovnika uravnotežene prehrane. Važno je bilo osvijestiti da prekomjerni unos slatkiša, slanih grickalica, energetskih pića i gotovih pekarskih proizvoda nikako nije dobar i da to treba izbjegavati.

Preservation of Health - constructive or destructive „Interference“

Abstract

According to the World Health Organization, health is one of the fundamental rights of every human being, regardless of race, religion, political beliefs, economic and social status. Although we tend to believe it, health is not self-evident and is also conditioned by the factors beyond our control. Today, we share many leading public health problems globally. In solving them, various interventions are carried out, often with the absence of targeted results. Improving and preserving health is a big challenge and is the responsibility of the individual, the health system and other participants and is the result of their interaction. But, is the action of these participants coherent? Is their interaction constructive? What to do to prevent destruction? These are just some of the questions that should be answered in order for interventions to adequately respond to the challenges.

Key words: health, public health interventions, interference.

This journal is open access and this work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Krešimir Katušić

Slobodni umjetnik, Hrvatska

Inteligentno prevladavanje stanja / Svijest o jedinstvu

Sažetak

Tekst propituje mogućnost jedinstvenog puta filozofije, religije, umjetnosti i znanosti u okvirima žive kulture. Jezik i pismo mediji su koji usmjeravaju duhovna nastojanja. S jedne strane je tehnoznanstveni svijet koji traži operativnost, dok je s druge strane traganje za jezikom kojim se može prodrijeti do istinskog ljudskog postojanja. U tom procesu iskustvo se pokazuje ključnim rezultatom suradnje ruke i mozga.

Tehnoznanstvenom svijetu informacija i pokušaja zadržavanja postojećih odnosa u društvima suprotstavlja se utopijska ideja ljudske zajednice. Takovu pravednu, humanu zajednicu može ostvariti samo biće kojemu je dano da je sanja, misli, nastoji manifestirati. Inteligencija i intuicija te dobra volja kao slobodna volja, alati su kojima je moguće ostvariti idealno, tj. ono moguće, pravedno.

Biti otvoren je proces povratne veze, eliptične izmjene energija, stalnog vrtloženja. Živjeti u idealnoj zajednici jest slobodna izmjena energije i vibracija s težnjom k ravnoteži. Utopija je ideja koja čeka ostvarenje, a filozofski koncept ideje Jedinstva vrijedan je vježbanja, suživota.

Ključne riječi: Heidegger, metafizika, utopija, bitak, kultura, slobodna volja, tehnoznanstveni svijet.

U Kozmosu već od početka vremena događa težnja k ravnoteži između pokrenutih energija. Nastankom sunčevog sustava isto se zbiva u razvoju planeta, potom u prirodi Planeta Zemlje. Kao što nastaje pokret vjetra miješanjem hladnog i toplog zraka, raznolike pokrenutosti događaju se pri spajanju raznih energija. Energije se stvaraju i pokreću djelovanjem bića i pojava koje su nam poznate, ali i onih nepoznatih, a bića su po razlici i biće po jednoti. U čovjekovom svijetu ravnoteži se teži u svakom trenutku njegove Povijesti. Oživljene energije kroz forme koje čovjek stvara pojavljuju se, plešu/miješaju, polako razgrađuju i prelaze u nove forme kao i sve u Univerzumu.¹⁰⁷ Oživljene energije mogu se silom zadržavati i tako narušavati ravnotežu zakona života, njegovu dinamiku. Dinamika pokreta omogućuje ravnotežu kretanja. Kada forme koje je čovjek načinio više ne služe svrsi, one se razgrađuju.

Ako se filozofija, religija, politika, umjetnost, znanost/tehnologija ne kreću zajedno i svrsishodno u živoj Kulturi, tada se one razjedinjuju i sukobljavaju kako bi se ponovno uravnotežile. Čovjek mišljenjem traži i stvara koncepte kao buduće događaje, kako to tumače Deleuze i Guattari u svojoj knjizi Što je filozofija.¹⁰⁸ Koncepti se razvijaju i nadopunjuju, živo se razvijaju jer podliježu provjeri povijesnog vremena. Ipak, koncepti nastaju kao posljedica ideja koje bi isto mogle biti koncepti. One ideje koje se opetovano ponavljaju i razvijaju zbog svoje korisnosti za individuu i zajednicu, potvrđuju svoje iskonsko, smisleno postojanje. Tako svaka ideja kao i koncept stoje u potencijalu i upravo zato jer su u potencijalu oni su ovdje da ih se dohvati. Ako intuitivno, inteligentno slutimo, a tako nam je jer promatramo veće koncepte koje nismo mi stvorili već smo dio istih, istog šireg koncepta, Univerzuma, dolazimo do logičkih, analognih zaključaka. Ako smo jednom postojali manje svjesni sebe, ali jedinstveni po konceptu, sada nam je omogućeno da drugim sredstvima, a slobodnom nam danom voljom, uvidimo postojanje jedinstva.

Avantura Povijesti

Što, između ostalog, zasigurno određuje čovjeka kao biće u iskonskom postavu? Njegovo mjesto bivanja, Planet Zemlja, vrtnjom oko svoje osi oko Sunca omogućuje dan pod sunčevom svjetlošću i noć. Biće koje smo nazvali čovjekom, kao i neka druga bića na planetu Zemlji spava kako bi nadoknadilo izgublenu energiju i to većinom čini tokom noći. Dani koje je ljudsko biće proživjelo odlaze u memoriju koja blijedi. Iskustvo svoga svjesnog bivanja on usmeno i pismeno prenosi kroz naraštaje. To znanje je ono o stanju i smislu bivanja u otvorenosti prema bitku i u bitku. Takovo znanje lako se gubi ako se ne živi i obnavlja kroz autentično iskustvo. Iskonski bitak bića izvorno ne može biti izgubljen, već samo nedoživljen zbog postava, tubitka koji čovjek stvara u vremenu,

¹⁰⁷ Empedoklo kaže da ne postoji rođenje ničega, nego miješanje elemenata i njihovo rastavljanje; ovako naime piše u prvoj knjizi O prirodi: "Nešto ću drugo ti reći: od svega što smrtno postoji nit se što rađa, a nit se u pogubnoj svršava smrti, već se to samo miješa i smiješano rastavlja opet. Jedino to se kod ljudi označava riječju rođenje." Diels, H. *Predsokratovci I. dio*, Naprijed, Zagreb, 1983.

¹⁰⁸ „Koncept je kontura, konfiguracija, konstelacija budućeg događaja. Zbog toga koncepti punopravno pripadaju filozofiji, jer ona ih kreira i nikad ih ne prestaje kreirati.“, Deleuze i Guattari, *Što je filozofija?*, Sandorf & Mizantrop, Zagreb, 2017. , str. 29.

a u otklonu je od iskonskog bitka. Vrijeme čovjekove avanture vraćanja k otvorenosti je njegova Povijest. Osim simbola kojim usmjerava duhovna nastojanja, za komunikaciju kao prijenos znanja on koristi jezik i pismo.

Jezik kazivanja

Korisnost jezika kao medija komunikacije očituje se u bilo kojem postavu čovjekova svijeta. Kao medij otvoren čovjekovom inteligencijom u njegovoj mogućnosti kazivanja o bivanju kao življenom bitku u smislu stjecanja duhovnog iskustva, on postaje živo tijelo, prijenosnik. Gubitkom čovjekove uronjenosti u bitak, izgovorene riječi gube snagu onoga o čemu bi trebale svjedočiti, a govor postaje glasanje bez komunikacije o bitnome u bitnome, komunikacija kao brzi prijenos informacija u trenutnom postavu interesa, izmjene moći, čovjekove egzistencije u povijesno vremenskoj danoj zajednici.

Ovisno o postavu svijeta mijenja se i jezik.

U tehnoznanstvenom postavu u jezik ulaze riječi koje označuju proces razvoja stroja te njegovo povezivanje sa čovjekom.¹⁰⁹

Dakle, predstoji nam naučiti kako jezik koristiti za kazivanje o bitku. Takovo znanje nigdje ne možemo steći do u potrazi za samim sobom.

Moguće je misliti o onome što nije iskustveno zadobiveno na temelju usporedbe informacija, ali misliti na temelju iskustva je mišljenje o biti stvari. Mišljenje je moguće na temelju logičkog slijeda, izgradnje mišljenja usporedbom onoga što već postoji, stvaranjem koncepata. Stvari, pojmovi, bića koja postoje, samo su varijante manifestacija ideja. Ideja kao princip i mogućnost je sama bit koja varira formom u manifestaciji. Kada govorimo o principima koji se očituju te ih vidimo ili naslućujemo kao logične, vrijeme i povijesni trenutak za nas nije misterij. Misterij je moći nešto napraviti, bit kao ideju ostvariti u formi. Utoliko je rad omogućio i postav tehnoznanstvenog svijeta te je tehničke procese stroja kao i psihičke procese čovjeka potrebno poznavati kako bi postali svjesni stvarne moći, uloge tog postava i čovjeka u njemu. Jer stroj koji pomaže čovjeku nije isto što i čovjek koji služi razvoju stroja i spaja se s njime. Takav složeni proces zahtijeva više koncentracije i pažnje na bitno.

No vratimo se na rad kao kreativan proces kroz koji se zrcalimo, ogledamo, rastemo, osvještavamo. Bazični kreativni proces koji nam je dan rođenjem je povratna razvojna veza između ruke i mozga koja omogućuje učenje i stjecanje iskustva.¹¹⁰

109 Žarko Paić u svojoj knjizi Tehnosfera i, objašnjava pojavljivanje jezika u svoja dva načina bitka; kao mitopoetskog kazivanja i komunikacije informacijama o tehničkom procesu povezivanja čovjeka i stroja. Žarko Paić, Tehnosfera I, Sandorf & Mizantrop, Zagreb, 2018. Str.32.

110 „Kreacija se događa u vremenu/prostoru, a komunikacija između ruku i mozga je konkretna i direktna. Danas, posredstvom tehničkih aparata, računala, koristimo aplikacije i programe kao alatne posrednike koji nam pomažu kod bržeg rješavanja određenog tipa problema ili zadatka te omogućavaju prenošenje zapisane informacije elektronskim

Nastojanje oko manifestiranja ideje neće ostati na mišljenju i možebitno dovesti do frustracije, već će dovesti do mogućnosti kazivanja o procesu. Kazivanje o tom procesu kroz jezik zvoniti će autentično istinito. Takav govor kao korisno svjedočenje biti će inicijacija za onoga koji sluša i ima volju da ponovi proces. Ponavljanje procesa dovesti će do iskustva samo ako se djeluje iskreno i autentično. Ako rezultat nije uspješan u smislu da učinjeno ne odgovara onome što se željelo postići, imati ćemo iskustvo pogreške. Znati ćemo bar kako pokušati na drugi način jer naše biće još nije bilo otvoreno/spremno kako bi iznjedrilo bit ideje. I nema tu ničega nepoznatoga u hodu pokušaj/pogreška/ostvarenje jer smisao je koračati ka otvaranju individualnog bića bitku koji nije kratkotrajan proces. To je evolucija, ples bića kroz ideje i formu, ples energija i vibracija. Živjeti utopljen kao biće u bitak nije imati volju za moć kao vrijednost. Moć kao otvorenost i sposobnost za manifestiranje ideja, bitak bića, dolazi neposredno. Nema žudnje niti duhovne karijere. Moć se kao utopljenost u bitak diše u ritmovima, energija vibrira kao dio velikog događanja. I to bi tada moglo biti Dobro.¹¹¹ Utoliko je to Misterij Dobra.

Nadosjetilno kao odmaknuto ili bitak bića kao prisutnost

Ono nadosjetilno je ideja u potencijalu. Varijacije u obliku/formi manifestacije ideje ne utječu na varijacije u biti ideje. Bit ideje ostaje nepromijenjena. Formu osjećamo, bit ideje naslućujemo logički, intuitivnim umom. Forma/oblik pripada materijalnom, vidljivom svijetu te stoga svijetu koji doživljavamo osjetilima. Intuitivni Um može dohvatiti ono nadosjetilno. No intuitivni um će zapaženo tumačiti jednostavno, simbolički, dok će racionalni um željeti dovesti prepoznavanje do najsitnijih detalja, mjerenja i imenovanja.

U raščlanjivanu, imenovanju i objašnjavanju svijeta kojega racionalni um želi pojmiti, kako bi ga definirao i zavladao njime, moguće je razlomiti svaki segment onoga što nazivamo Jedno.¹¹²

---

putem, posredstvom aparata. Kao prvo, programi i aplikacije nalaze se u virtualnom prostoru mreže elektroničkih aparata. Aplikacija ima svoje alate, podatke, znanje i algoritme o određenom području. Ako uzmemo za primjer 3D modeliranje u nekom programu, u trenutku kada se postavte točke na ekran, algoritam sam dalje crta. Povratna razvojna veza između ruke i mozga u ovom slučaju nestaje, a svaki sljedeći korak raditi će se s manjom pažnjom negoli da se sve crta na papiru, griješi, ispravlja greška, a završni rad biva kraj procesa stjecanja iskustva građenja prostora na dvodimenzionalnom formatu. Iskustvo procesa ruka/mozak lakše će prepoznati odnose u prostoru tog projekta kada bude realiziran kao realni trodimenzionalni objekt, recimo, kuća.“, Katusić K. „Prostor aktivne imaginacije/intuicije“, In Medias Res, 2023, Str. 3753 - 3766.

111 „Sam Platon osvjetljuje bivstvo „ideje“, iz najviše ideje, ideje „Dobrog“. Za Grke je pak dobro ono što čini valjanim za nešto. Ideje kao bitak čine biće valjanim za to da bude ono što je vidljivo, dakle prisutno, a to znači grčki: neko biće. Ono biti ima od tada u svoj metafizici karakter „uvjeta mogućnosti“. Tom je karakteru bitka Kant transcendentalnom odredbom bitka kao predmetnosti (objektnosti) dao jedno „subjektno“ iztumačenje. Nietzsche je te „uvjete mogućnosti“ iz subjektnosti volje za moći pojmiio kao „vrijednosti“. Samo, Platonov pojam „Dobrog“ ne sadrži vrijednosnu misao. „Ideje“ Platonove nijesu vrijednosti; jer, bitak bića nije još nabačen kao volja za moći. Međutim, Nietzsche iz svoje metafizičke temeljne pozicije može platoničko izlaganje bića, ideje, a time ono Nadosjetilno, tumačiti kao „vrijednosti“. Martin Heidegger, Nietzscheova metafizika, Visovac, Zagreb, 1994., str. 35.

112 „Jer, mnoštvo ne može postojati a da ne postoji Jedno od koga (mnoštvo potiče) i u kome (jeste), ili uopšte neko jedno koje je po broju ispred svega ostalog“, Plotin, Eneade V, Biblioteka Kristali, Niro, Književne novine, Beograd, 1984., str. 68.

Racionalni um je jedan od alata spoznaje čovjeka. Onaj koji racionalni um koristi kao jedini i primarni alat želi biti siguran, no ipak pada u nesigurnost upravo zbog stalne želje za sigurnošću. Tada upadamo u vrtloženje;

Nesigurna pozicija teži ka sigurnosti. U nesigurnu poziciju lako se uvlači strah. Strah traži obranu/napad iz opreza. Strah donosi predostrožna rasuđivanja. Strah želi opravdati motiv svoga djelovanje i označiti razlog djelovanja. Strah će racionalno dokazati svaku pojedinost. Strah zaustavlja disanje, ubrzava ritmove i zaustavlja otvorenost. Strah je Smrt za bitak bića. Strah je odmaknutost. Nadosjetilno kao odmaknuto može potaknuti djelovanje iz straha. Djelovanje iz straha je nesvjesno djelovanje koje stvara nesvjesne posljedice. Nesvjesne posljedice se šire kao val memorije zapisane u psihi i tijelu. Negativna memorija koči otvorenost bića i vrti se ciklično kao i sve drugo.

Ipak; negativna memorija suočena s bićem u stanju otvorenosti gubi svoju snagu jer se ne prenosi. Subjekt u strahu nalazi se u prijelomnom trenutku da zauzme čvrsti stav u svojoj lažnoj sigurnosti/strahu ili da se počne pitati i polako otvarati vlastitoj promjeni. Tada se strah polako transformira i nestaje. Strah tada više nije hrana koja pokreće biće, a racionalni um se može stišati. Intuitivni um naslućuje i prepoznaje bit procesa koji se prošao. Smisao se budi i započinje proces otvaranja bića. Proces dolaženja ka sve većoj Prisutnosti.

Toj mogućnosti spasonosnog obrata dovela je vlastita iskra/potencijal otvaranja koje individua krije u sebi i dar/blagoslov drugoga u stanju otvorenosti.

Mislimo u potrazi za onime što je izgubljeno/nadolazeće/oduvijek prisutno

Učenje o bitku i biću kao prvim pitanjima metafizike nasljeđujemo od starih Grka, napose Parmenida i Platona koje Heidegger kroz svoju filozofiju u 20.st nastoji raščistiti i dovesti do bitnog i prvotnog tumačenja.

Kod Parmenida kao i kod ostalih predsokratovaca nailazimo na, po današnjem stavu, dogmatsko neznanstveno tumačenje, dok je ono u svojoj biti aksiomatsko (grč. aksioma) te stoga dostojno, evidentno. Ono što je evidentno takvo je jer se kao takovo prikazuje i zamjećuje. Zamjećuje se ono što je sviješću zahvaćeno i umom dohvaćeno, a kod predsokratovaca simbolički, pjesnički kazivano. Utoliko kao takovo kazivanje ne sužuje i zarobljava egzaktnim racionaliziranjem, već otvara prostor za dubinsku simboličku spoznaju, mogućnost analognog povezivanja, prisutnost. Takovo kazivanje upućuje na veću uronjenost u bitak te veću otvorenost bivanja individue.

Pitanje naroda Zemlje

Kako je moguće u svakom povijesnom trenutku, bez obzira na trenutni postav i ispoljavanja čovjekovih moći u odnosima unutar zajednice, otvoriti i biti otvoren za iskonski postav u kojemu čovjek sebe nalazi kao jednim od mnogih bića u velikom organizmu života? Kao što su nekada narodi

s razvijenom kulturom imali svijest o važnosti vlastitog puta te se osjećali pozvanima i odabranima, utoliko su imali primat za iznjedrili pojedince povijesnog trenutka, buduće kretanje ili navješćivanje nadolazećeg. Povijesni narod je onaj koji ima svoje nastojanje i svijest o tome. Povijesni narod svojim ozbiljenjem i kulturom daje mogućnost rasta individui. Miješanje kultura danas veće je nego ikada, kao i dostupnost znanja/teorije/simbolike kao baštine svih kultura.¹¹³ Stoga ne možemo više misliti o važnosti jednog naroda ili pojedinca zbog omalovažavanja ili nepoznavanja tuđih kultura, nepoznavanja njihovog simboličkog jezika unutar njihovog kulturnog postava. Pitanje otvorenosti bića za bitak je pitanje čovječjeg naroda planete Zemlje.

Spasonosno mišljenje kao aktivirana memorija iskustva

Ako se poslužimo novovjekovnim Nietzscheovim nabačajem da je bitak bića besciljna volja za moć bez beskonačnog napredovanja te bivanje pokreće volja za moć, a volja za moć je vječni povratak jednakoga radi održavanja bića, tada je trenutni postav tehnologije samo jedna mogućnost ispoljene moći.¹¹⁴ Jedan postav, kako Heidegger naziva takvo ispoljeno stanje, postav je koji omogućuje održavanje volje za moći.¹¹⁵

Iako se svojim postavom tehnologija ispoljava kao jedna oživotvorena moć kojom još nismo ovladali, upravo mrežna povezanost otvara mogućnost onog spasonosnog, neposrednog djelovanja mišljenja.¹¹⁶ Mišljenje u kriznim situacijama može potaknuti na djelovanje/istraživanje. No nije potreba ovladati tehnologijom kao jednom od manifestiranih moći u ovome svijetu, već ovladati samim sobom u smislu osvještavanja. Ovladavanje/osvještavanje nije stavljanje u psihičke granice i lance već proces spoznaje kroz prepoznavanje vlastitih aktualnih energija i potencijala, put ispuštanja, prepoznavanja i napuštanja onoga što smo iskustveno nadišli kao biće koje ima povijest. Takav proces transformacije nesvjesnih u svjesne energije mogao bi rezultirati neposrednim ovladavanjem tehnologijom. Umjetna inteligencija kao aktualno pitanje početkom 21. stoljeća ne bi

113 Terry Eagleton u svojoj knjizi „Ideja kulture“, iščitava uloge modernih i postmodernih ideologija na kulturu, „Ako je postmodernizam univerzalizirani partikularizam, težnja socijalizma jest partikularizirani univerzalizam. Kapitalistički univerzalizam je obavio svoj posao povezavši mnoštvo različitih kultura, premošćujući razlike među njima. Socijalizmu je preostalo da iskoristi prednost te činjenice i uspostavi univerzalnu kulturu upravo na tim razlikama.“, Terry Eagleton, *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002. Str. 97.

114 „Ako je biće kao takovo volja za moći a time vječito bivanje, volja za moći pak zahtijeva bezciljnost i izključuje beskonačno napredovanje k jednom cilju po sebi, ako je ujednako vječito bivanje volje za moći u njezinim mogućim likovima i vladavinskim tvorevinama ograničeno, jer ono ne može biti novo do u beskraj, tad mora biće kao volja za moći u cjelini dopustiti da se ono Jednako vraća, a povratak jednakog mora biti vječit. Taj „Kružni tok“ sadrži „prazakon“ bića u cjelini, ako biće kao takovo jest volja za moći.“, Martin Heidegger, *Nietzscheova metafizika*, Visovac, Zagreb, 1994., str. 47.

115 „Machinaliziranje omogućuje jedno snage-štedeće, tj. ujedino snage-prikupljajuće, svakad svakamo sagledivo svladavanje bića. U njegovo okružje pripadaju i „znanstva“. Ona ne samo zadržavaju svoju „vrijednost“, ne samo dobivaju također jednu novu „vrijednost“. Štoviše, ona su sad po prvi puta sama jedna „vrijednost“. Kao pogonu primjereno i upravljivo iztraživanje sveg bića, ona ovo ustanovljuju i svojim „ustanovljavanjima“ uvjetuju osiguranje obstoja volje za moći.“, Martin Heidegger, *Nietzscheova metafizika*, Visovac, Zagreb, 1994., str. 68.

116 „Čovjek je postavljen, prinuđen i izazvan od jedne moći koja se objavljuje u bistvu tehnike i kojom on sam ne gospodari.“, Razgovor vođen 23.9.1966.u Heideggerovoj kolibi u Todtaubergu, Schwarzwald. Martin Heidegger, *Nietzscheova metafizika*, Visovac, Zagreb, 1994., str.113.

stvarala fantaziju i strah, već bi se koristila kao tehnička pohrana informacija o čovjeku i njegovom svijetu. Funkciju umjetne inteligencije gledalo bi se kao vrstu memorije, a ne kao nadomjestak za voljno iskustveno učenje, razvoj individue. Ta memorija informacija, posredstvom tehničkog aparata, digitalna je knjiga koncepata koja može dati informaciju i potaknuti mišljenje, ali ne može ostvariti formaciju humanog bića. Memorija čovječanstva je golema, a krije se u svijesti i savjesti individua. Ona dolazi iz budućnosti u smislu da postoji kao potencijal i ideja prema kojoj se krećemo.

Istina je da nas spaja mrežni postav komunikacije tehničkim aparatom zbog brzog protoka informacija, moći/novca, no mi odlučujemo koje ćemo informacije potraživati. Bitne informacije mogu biti prepoznate kao logične te potaknuti otvaranje kolektivne memorije i početak procesa formacije individue. Utoliko će mnoge individue vlastitim voljnim naporom ostvariti postojanje zajednice koja će posljedično davati uvjete za potencijalni rast drugih. Stoga, spasonosno mišljenje je ono o smislu pojedinog i cjelini, ljudskom biću, Planeti Zemlji sa svim bićima, suživotu, jedinstvu. Neka to bude put spoznaje, čisti koncept filozofije koja bi imala opravdanje.¹¹⁷

Kultura koja održava otvorenost bića u svijetu

Iako je biće rođenjem krhko, dugo nesposobno za samostalni život, ako kao odrastao čovjek nije dobro pozicionirano, podložno je frustraciji. Pozicioniranost za čovjeka u prvom redu znači da posjeduje njemu jasan smisao postojanja. Ono što Plessner naziva ekscentričnom pozicioniranostu je svijest o sebi i svom središtu, sagledavanju samoga sebe iznutra i izvana, promatranje i zaključivanje, refleksija.¹¹⁸ Životinja ima svoju nišu određenu prirodom i djeluje na planu osjećaja pa utoliko posjeduje praktičnu imaginaciju i inteligenciju, no ne može imati mišljenje o sebi. Čovjek posjeduje racionalni um koji ga dispozicionira te on sebi stvara svijet unutar danog svijeta prirode. Taj svijet je kultura koju čovjek izgrađuje simboličkom imaginacijom i inteligencijom, a svojstvena je samo njemu.¹¹⁹ Ako se kroz kulturu ostvaruje individualni i kolektivni potencijal koji omogućuje dolaženje k otvorenosti bića u bitku, tada je to idealno stanje, humani potencijal. Utoliko racionalni um služi kao jedan od alata spoznavanja, a ne kao primarni, tada simbol zajedno sa riječju upućuje na značenje/stanje. Čovjek vlastitom otvorenostu omogućuje otvorenost za proces u kojemu se nalazi, proces spoznaje sebe i svijeta. Ono što je simptomatično jest da upravo racionalnim umom koji čovjeka dispozicionira iz bitka, nužno moramo uočiti da racionalna spoznaja nije isto što i bivanje u stanju otvorenosti. Bivanje u otvorenosti jest stajanje u istini.¹²⁰ Spoznaja samo otvara mogućnost iskoraka u odlučnost otvaranja.

117 U svojoj knjizi „Što je filozofija?“, Deleuze i Guattari govore o bitnom određenju filozofije u smislu stvaranju čistih koncepata, Deleuze i Guattari, *Što je filozofija?*, Sandorf & Mizantrop, Zagreb, 2017.

118 „Umjetni od prirode, mi živimo samo u onoj mjeri u kojoj provodimo život, činimo sebe onim i kušamo sebe imati kao ono što jesmo“, Helmuth Plessner, *Conditio humana*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1994., str. 107.

119 Cassirer u svojoj knjizi „Ogled o čovjeku“ zaključuje da životinja ima praktičku imaginaciju i inteligenciju, dok je samo čovjek razvio jedan novi oblik – simboličku imaginaciju i inteligenciju.“ Ernst Cassirer, *Ogled o čovjeku*, Naprijed, Zagreb, 1978., str. 51.

120 „Znati znači moći stajati u istini. Istina je očitovaost bića. Prema tomu, znati je moći stajati u očitovanosti istine, ustrajavati u njoj. Imati puka poznavanja, pa bila ona još kako obuhvatna, nje znanje.“, Martin Heidegger, *Uvođenje u metafiziku*, AGM, Zahreb, 2012., str. 31.

Smisao postojanja kao dolazak u stanje otvorenosti

Misliti život kao proces koji neprestano traje karakteristično je za drevne narode koji su nastojali kroz kulturu održavati stanje otvorenosti bića u bitku. Filozofija, religija, umjetnost i znanost simbolički su manifestirali ideje koje su prepoznali kao one koje se očituju kroz život. Pozicija čovjeka promatrana je iz tradicije od trenutka njegovog odvajanja kao nesvjesnog bića podložnog cikličkom procesu u prirodi. Sviješću o sebi kao odvojenoj jedinci čovjek racionalnim umom uspoređuje, zamjećuje i zaključuje. Dok stvara prve svjesne zajednice da bi održavao zajednički smisao i usmjerenje, on kroz ceremonijalnu simboličku igru ponavlja ono što prepoznaje kao opetovani ciklički proces u prirodi. Zajednica koja želi egzistirati suočena je sa mnogim izazovima, od strane individue u zajednici, drugih zajednica te same prirode. Voljom za egzistencijom on razvija razne vještine koje mu koriste za život, razvija svoje moći. Kao povijesno biće koje uči o sebi i svijetu čineći pogreške, stvara posljedice, ali i mogućnosti rasta kroz neponavljanje istih.¹²¹ Posljedice kao energije žive i nastavljaju svoj život dok se ne transformiraju u zajedničke korisne energije.

Previranja

Jedna od ostvarenih moći je tehnoznanstveni postav svijeta. U potrazi za uzrokom, onime što naslućuje, a ne može dokraja spoznati i živjeti, čovjek misli o onome što je malo iznad onoga što jest, misli i uspostavlja metafiziku. Kroz stalna previranja sa samim sobom u odnosu bivati bez straha i planirati te stjecati vještine/moći kako bi se osigurala stabilna budućnost, čovjek je u stalnom previranju, smisao i utjehu traži u filozofiji i religiji, ali u biti razvija moći/vještine, upoznaje zakonitosti bivanja kako bi zagospodario Zemljom i Univerzumom. Kada se moć ispolji do samih granica samouništenja, tek tada čovjek uviđa da bi mogao uništiti nišu o kojoj ovisi njegov život. Tako uči te pokušava popraviti učinjeno, vratiti harmoniju odnosa bića i stvari. To je njegov usud napuštanja moći moćenjem do krajnjih granica opstojnosti života. Tehnologiju koju smo razvili kao posljedicu potrebe za nadmoćnošću, ovladavanju životom, potrebno je staviti na pravu mjeru, ispravan odnos sa bićima i stvarima.¹²² Metafizika koju je preuzela znanost ne može biti opravdanje, već odgovornost.

121 „Skrivenost čovjeka sebi samome kao i njegovim suljudima - homo abscondinus - jest noćna strana njegove otvorenosti prema svijetu. On se nikada ne može posve spoznati u svojim činima - on spoznaje samo svoju sjenu, koja trči pred njim i iza njega zaostaje, otisak, uput na sebe samog. Zbog toga on ima povijest. On je čini i ona čini njega.“, Plessner, *Conditio humana*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1994. , str. 206.

122 „Ustvari tehnika je prastara. Ona i nije nikakva povijesna posebnost, nego nešto beskrajno općenito jer seže preko čovjeka daleko unatrag u život životinja, i to svih životinja. Tipu života životinja, za razliku od tipa života biljaka, pripadaju slobodna pokretljivost u prostoru, relativna samovolja i neovisnost o svojoj ostaloj prirodi, a s tim i potreba da se pred njom obrani, da vlastitom postojanju dade neki smisao, sadržaj i nadmoćnost. Tehnika je taktika čitavoga života. Ona je unutarnji oblik postupanja u borbi koji je istoznačan sa samim životom.“ Oswald Spengler, *Čovjek i tehnika*, AGM, Zagreb, 2019. Str. 15.

Moć kao otvorenost, ništenje volje za moći

Živjeti u istini je stajati nag u Svijetu, a to je moć nad sobom, a ne nad svijetom. To je moć koja uspostavlja ravnotežu između danog i željenog. To je moć koja ništi volju za moć i uspostavlja stanje otvorenosti bića u iskonskom postavu bitka. To je moć koja postavlja biće u njegovu stvarnu poziciju/potencijal, bivanje u svrhovitom procesu. Građanin svijeta koji je ujedno širok i skroman može djelovati kao humana jedinka nadilazeći vlastita ograničenja. Strasti koje bi štetile drugome mogu se kvalitetno transformirati u korisne energije koje su dobre za individuu i zajednicu. Naći vlastito mjesto u svijetu pozicija je koja omogućuje balans i harmonizira pojedinca i zajednicu. Utoliko takovo idealno stanje jest utopijsko i vazda može biti sanjano ukoliko nije ostvareno. Idealna zajednica jest harmonizirana zajednica gdje uravnoteženo stanje ne stvara potrebu za individualnim moćenjem.

Idealna zajednica ili ostvareno mjesto ideje Utopije kao ne- mjesta

Frederic Jameson u svom eseju *Politika utopije* lucidno zaključuje - potreba za utopijom se javlja kod suspenzije političkoga.¹²³ Kada se u političkim institucijama predugo održava nepromijenjeno stanje s negativnim posljedicama po zajednicu, javljaju se utopističke ideje. Pravi utopista eliminira ne-mjesto u značenju riječi utopija i opominje - okrenimo se realizaciji.¹²⁴ Zajednica u kojoj svatko ima svoje mjesto omogućava rast individue kroz razvoj njezinih potencijala. Potencijal omogućuje proširenje bića do vlastitih granica. Pravda je u utopijskoj zajednici posljedica harmonične uređenosti cjeline. Pojedinaac ne nalazi sebe subjektom odvojenim od zajednice koja živi kao pulsirajući organizam. Ritam zajednice omogućuje očaranost životom.¹²⁵ Smislenost je nešto što se ne propitkuje u Utopijskoj zajednici već sluti, osjeća i živi. Stanje entuzijazma omogućuje radosnu žrtvu koja nije posljedica samokažnjavanja, duhovne igre ili karijerizma, već sloboda djelovanja s radosnom voljom i svrsishodnim smislom, sudjelovanje, doprinos onim najboljim od sebe. Svaka individua u utopijskoj zajednici je autentična jer živi u istini i za istinu u iskonskom postavu bitka.

123 Frederic Jameson, *Politika Utopije*, Utopije: politike i strategije ne – mjesta, uredili Leonardo Kovačević i Ozren Pupovac, Udruga Bijeli val, Zagreb, svibanj 2023.

124 Jacques Ranciere, *Smisao i upotrebe utopije*, Utopije: politike i strategije ne – mjesta, uredili Leonardo Kovačević i Ozren Pupovac, Udruga Bijeli val, Zagreb, svibanj 2023., str.112/113.

125 Jacques Ranciere, *Smisao i upotrebe utopije*, Utopije: politike i strategije ne – mjesta, uredili Leonardo Kovačević i Ozren Pupovac, Udruga Bijeli val, Zagreb, svibanj 2023., str.118.

Vježbanje idealne zajednice

Pisanje kao prostor slobode uhodana je i osviještena praksa suvremenih mislilaca, no i tu je potrebna vježba. Misli je potrebno posložiti sa smislom i staviti u kontekst, ostvariti koncept, biti suvremen, a arhaičan, doticati bitno u povijesnom trenutku.¹²⁶ Bitno mišljenje može potaknuti ideje i djelovanje. Ipak, da bi se dobilo iskustvo, nužno je djelovati, ostvarivati, nastojati.

U današnjem tehno-znanstvenom premreženom svijetu informacije putuju i dijele se trenutačno. Misao kao informacija otvara prostor razvoju ideje koja ipak, da bi se mogla ostvariti, a biti kvaliteta za individuu i zajednicu, može biti jedino arhaična, tj. dirati u bit bitka. Za razvoj ideje potreban je napor i inteligencija koja je dana humanom biću te ono kao tako pozicionirano može ostvarivati vlastiti potencijal, humani potencijal.

Stoga, utopijsko mišljenje nije ništa doli naslućivanje mogućeg, pravednog odnosa među bićima i stvarima koji omogućuje rast humanom biću. Takovu pravednu, humanu zajednicu može ostvariti samo biće kojemu je dano da je sanja, misli, nastoji manifestirati. Inteligencija i intuicija te dobra volja kao slobodna volja, alati su kojima je moguće ostvariti idealno, tj. ono moguće, pravedno.

Kao i smisljeno pisanje, pravedno disanje zajednice moguće je ostvariti jedino vježbom.

Zaborav jedinstva i inteligentno prisjećanje

Svaka vrsta živih bića u prirodi odlikuje se nekom vrstom zajedničke biti, nečim što sve pripadnike vrste objedinjuje. To mogu biti fizičke sposobnosti, egzistencijalne potrebe, potencijali koji su ugrađeni kao mogućnosti razvoja. Čovjek ima svoju kulturu koja može formom varirati, ali u samoj biti je ista. Misli koje se ostvaruju riječju, pismom, arhitekturom i umjetnošću nastoje smisljeno oblikovati geometriju čovjekovog kretanja, podariti mu mjesto i svrhu. Takve ideje se prepoznaju kao moguće i korisne za čovjeka kao individuu i zajednicu ljudi. Alati koji su nam dani rođenjem i razvojem u zajednici - živo tijelo, emocije, racionalni um, inteligencija, zajednički su svima na Planeti Zemlji. Mogućnost razvoja humanog bića koje je ovdje i brine za svoje podarena je svima.¹²⁷ Svjesnost o zajedničkom bratskom putu i svrsi briše sve nebitne razlike nastale egocentričnim poimanjem života kroz povijest. Svjesnost o Jedinstvu može otvoriti prostor za promjenu, a racionalni um koji je napravio razliku i razjedinio da bi objasnio treba biti podvrgnut inteligentnom sabiranju ka bitnome, zajedničkom, pravednom bivanju, objektivnijem mišljenju i životu.

Težnja ka mirnom suživotu težnja je svakog građanina svijeta svjesnog mogućeg humanog jedinstva. Takovo jedinstvo moguće je misliti jedino kao pravednu zajednicu. Misao o mogućem ostvariti će se vježbom, suživotom s drugim i drugačijim. To je početak stvaranja mjesta, Utopiji kao ne-mjestu.

¹²⁶ „Suvremenost se zapravo, upisuje u sadašnjost tako da je označava prije svega kao arhaičnu i jedino onaj koji u najmodernijem i najrecentnijem percipira indekse i signature arhaičnog može biti suvremen...“ Giorgio Agamben, Goloća, Meandarmedia, Zagreb, 2003., str.28.

¹²⁷ Bitak doživljavao kao Prisutnost za Grke je biti ovdje i brinuti kako to izvodi Heidegger u svom dijelu, Bitak vrijeme, Martin Heidegger, Bitak i Vrijeme, Naprijed, Zagreb, 1985.

Čovjek kao povijesno biće na putu otvorenosti i svijesti o jedinstvu

Ako stoji da je povijest određena iz budućnosti, a bitak kao manifestiranje ideja to omogućuje, nužno je biti otvoren za bitak.¹²⁸

U sebi uspravljeno stajanje, održavanje tog stajanja, Grci razumiju kao bitak. Mogli bismo reći da se radi o nastojanju, Heidegger upućuje da je bitak za Grke ustvari Prisutnost. Držanje sebe, obuzdavanje, imanje sebe u stalnom držanju sebe polazeći od granice, bitak je bića. Platon Bitak tumači kao Ideju. Dakle, imati ideju o sebi kao biću određenog potencijala, a dijelom svekolikog bića, držanje je sebe u granicama humanog djelovanja. Smisao povijesti je dolazak k otvorenosti bića i bitka .

Biti otvoren je proces povratne veze, eliptične izmjene energija, stalnog vrtloženja. Živjeti u idealnoj zajednici jest slobodna izmjena energije i vibracija s težnjom k ravnoteži. Utopija je ideja koja čeka ostvarenje, a filozofski koncept ideje Jedinstva vrijedan je vježbanja, suživota.

Literatura:

Agamben, Giorgio, *Goloća*, Meandarmedia, Zagreb, 2003.

Cassirer, Ernst, *Ogled o čovjeku*, Naprijed, Zagreb, 1978.

Deleuze i Guattari, *Što je filozofija?*, Sandorf & Mizantrop, Zagreb, 2017.

Diels, H. *Predsokratovci I. dio*, Naprijed, Zagreb, 1983.

Eagleton, Terry, *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2002.

Heidegger, Martin, *Bitak i Vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1985.

Heidegger, Martin, *Nietzscheova metafizika*, Visovac, Zagreb 1994.

Heidegger, Martin, *Uvođenje u metafiziku*, AGM, Zahreb, 2012.

Jameson, Frederic, *Politika Utopije u Utopije: politike i strategije ne – mjesta*, uredili Leonardo Kovačević i Ozren Pupovac, Udruga Bijeli val, Zagreb, svibanj 2023.

Katušić Krešimir, „Prostor aktivne imaginacije/intuicije“, *In Medias Res*, 2023, str. 3753 - 3766

Paić, Žarko, *Tehnosfera I*, Sandorf & Mizantrop, Zagreb 2018.

Plessner, Helmuth, *Conditio humana*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1994.

Plotin, *Eneade V*, Biblioteka Kristali, Niro, Književne novine, Beograd 1984.

¹²⁸ „Ali povijest nije, i pogotovo nije, ono puko današnje, što se također nikada ne zbiva, već uvijek samo „prolazi“ nastupa i odlazi. Povijest kao zbivanje je iz budućnosti određeno djelovanje i trpljenje, koja preuzima ono bilo i prodire u sadašnjost“, Martin Heidegger, *Uvođenje u metafiziku*, AGM, Zahreb, 2012., str. 55.

Ranciere, Jacques, *Smisao i upotrebe utopije u Utopije: politike i strategije ne – mjesta*, uredili Leonardo Kovačević i Ozren Pupovac, Udruga Bijeli val, Zagreb 2023.
Spengler, Oswald, *Čovjek i tehnika*, AGM, Zagreb 2019.

Intelligent Overcoming Conditions / Unity Awareness

Abstract

The text questions the possibility of a unique path of philosophy, religion, art and science within the framework of living culture. Language and writing are media that direct spiritual efforts. On one side is the techno-scientific world that seeks operability, while on the other side is the search for a language that can penetrate to true human existence. In this process, experience turns out to be the key result of the cooperation of hand and brain.

The technoscientific world of information and attempts to maintain existing relationships in societies is opposed by the utopian idea of human community. Such a just, humane community can only be realized by a being who is given the power to dream, think, and strive to manifest it. Intelligence and intuition, and good will as free will, are tools with which it is possible to achieve the ideal, i.e. what is possible, just.

Being open is a process of feedback, elliptical exchange of energies, constant swirling. Living in an ideal community is a free exchange of energy and vibrations with a tendency towards balance. Utopia is an idea waiting to be realized, and the philosophical concept of the idea of Unity is worth practicing, living together.

Key words: *Heidegger, metaphysics, utopia, being, culture, free will, technoscientific world.*

This journal is open access and this work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Livia Pavletić

Sveučilište Sjever – Sveučilišni centar Koprivnica, Hrvatska
lpavletic@unin.hr

Gesamtkunstwerk i multimedija – između auratskog i tehničkog

Sažetak

Ideja teksta je propitivanje sličnosti i razlika između sadržaja pojmova gesamtkunstwerk i multimedija. Riječ je o pojmovima koji pretpostavljaju traganje za novim oblikom ujedinjenja umjetničkih oblika, u različitim vremenima i na različite načine. Ključni mislilac (i umjetnik) gesamtkuntwerka, odnosno te orijentacije je kompozitor Richard Wagner.

Teoretičar koji je bio na prijelomu sujeta tradicionalne umjetnosti i suvremene tehničke sfere bio je Walter Benjamin. On započinje s novom trasom pisanja o umjetnosti na koju se naslanjaju teoretičari kao što su Marshall MacLuhan, Vilem Flusser, Friedrich Kittler, Jean Baudrillard, Dona Harway, Lev Manovich i Maurizio Lazarato. Tekst će predstaviti ideju gesamtkunstwerka i usporediti je sa nekim od stavova teoretičara koji su tu ideju prihvatili ili odbili.

Ključne riječi: *multimedija, novi mediji, televizija, aura, umjetnost, gesamtkunstwerk.*

1. *Gesamtkunstwerk*

Središnja osobnost koja je zagovarala *gesamtkunstwerk* bio je Richard Wagner. On se pitao o mogućnosti sinteze različitih umjetnosti u jednu, odnosno elemenata i različitih tehnika u jedno umjetničko djelo. Svoju ideju sinteze pokušao je ostvariti ponajviše u operi *Prsten Nibelunga*. Treba međutim imati na umu da je tu prvenstveno riječ o ujedinenju umjetnosti i tehnika u umjetnosti opere. Opera je naime ta koja sama po sebi, svojim oblikom, povezivanjem kazališnih i glazbenih elemenata – gradi sintetičko umjetničko djelo koje ujedinjuje scenografiju, dramu, glazbu, glumu, ples, svjetlosne efekte i druge tehničke i artistske dimenzije.

Bauhaus škola je bila primjer *gesamtkunstwerka*. Škola je to koja je, upravo zato što se ponajprije bavila dizajnom, proširila na artistsko stvaranje koje ujedinjuje slikarstvo, arhitekturu, dizajniranje, pa sve do oblikovanja namještaja za svakodnevnu uporabu.

Jedan od (istina još uvijek nedovršenih) primjera *gesamtkunstwerka* jest i Sagrada Familia u Barceloni, Antonia Gaudíja. Veličanstvena je to crkva kojom je Gaudi pokušao (na način zacrtan pokretom Art Nouveau) izgraditi crkvu kao umjetničko djelo, kao svojevrsnu skulpturu - netradicionalnim pristupom arhitekturi. Nedovršenost tog djela svjedoči i danas o grandioznosti ideje.

O totalnoj umjetnosti pa i umjetnosti koja bi trebala imati snagu religijskog poziva Wagner je pisao u svom spisu *Umjetnost i revolucija*.

Wagner započinje s kritikom kazališta u njegovo vrijeme, odnosno scenske javne umjetnosti. Ne vidi da se u njoj ogleda duh vremena. U drami se ne prepoznaje drama. Ona je smatra Wagner, nešto poput izložbe robe koja ima umjetničku oznaku. Ne uzdiže se na razinu poezije. Pada u područje intrige.

Wagner kritizira spuštanje umjetničkog na razinu potrebe publike da se razveseli na kraju radnoga dana. Smatra da to ne smije biti uloga umjetnosti. Suprotstavlja joj antičku tragediju koja je bila nešto poput vjerskog festivala gdje su bogovi na sceni skretali pozornost na ono što je loše u čovjeku¹²⁹. Tome su u antičkom amfiteatru svjedočili svi građani, dok nova situacija dovodi samo bogate u kazalište. Wagner uspoređuje i obrazovanje: dok su se u antici mladi ljudi odgajali i za uživanje u umjetnosti Wagner u svom vremenu zamjećuje samo odgajanje za zaradu i industriju. „Naše moderne tvornice - piše Wagner – pružaju nam tužnu sliku najdublje degradacije čovjeka, neprestanog rada, ubijanja i tijela i duše, bez radosti i ljubavi, često i bez cilja“.¹³⁰

Prepoznajući da je industrija preuzela ulogu Boga, Wagner zaključuje: „istinska umjetnost je revolucionarna, jer je samo njeno postojanje suprotstavljeno vladajućem duhu zajednice“.¹³¹

129 Richard Wagner, *Art and revolution*, Blackmask Online., 2002., <http://www.public-library.uk/ebooks/11/97.pdf>

130 Richard Wagner, *Art and revolution*, Blackmask Online., 2002., <http://www.public-library.uk/ebooks/11/97.pdf>

131 Richard Wagner, *Art and revolution*, Blackmask Online., 2002., <http://www.public-library.uk/ebooks/11/97.pdf>

Retorika, kiparstvo slikarstvo i glazba u grčkoj su tragediji činili jedinstvo. Raspadom grčke tragedije sve je pretvoreno u zanatsku proizvodnju za bogate. Stoga Wagner zagovara revoluciju koja ne bi restaurirala grčku umjetnost nego bi stvarala novu umjetnost oslobođenu nacionalnih stega. Duh slobodnog čovječanstva treba krasiti to ponovno uspostavljeno umjetničko djelo.

U eseju *Umjetničko djelo budućnosti* (Das Kunstwerk der Zukunft) iz 1849. Godine Wagner se zalaže za estetski dojam koji bi proizvodilo cjelovito djelo koje bi integriralo postojeće umjetničke oblike. Najpoznatiji primjeri ovog pokušaja su Wagnerove opere “Prsten Nibelunga” (Der Ring des Nibelungen) i “Tristan i Izolda” (Tristan und Isolde).

Kroz Wagnera i njegova djela progovarao je pak Goetheov duh. Goethe je bio *uomo univerzale*, romantičarski duh koji se bavio i kazalištem i poezijom, i glazbom, i teološkim promišljanjem, i scenografijom i kostimografijom (kao voditelj Weimarskog teatra), a posebno su mjesto u njegovim istraživanjima imale boje. Goetheova je svestranost rezultirala Faustom, djelom koje će izvršiti ogroman utjecaj na mnoge generacije. Goethe nije nikada upotrijebio termin *gesamtkunstwerk*, ali je razvijao pristup umjetnosti na kojemu se taj pojam mogao pojaviti.

2. Multimedija

Kad govorimo o multimediji u pravilu govorimo o kombinaciji medija. Multimedija dakle za svoj sadržaj ima medije kao takve. Riječ je o tekstu, zvuku, slici, videu, animaciji ili nekim interaktivnim elementima, primjerice virtualnim svjetovima. Multimedija je istovremeno korištenje medija koji vrše samostalna pojedinačna posredovanja između čovjeka i svijeta, odnosno između čovjeka, drugog pojedinca ili zajednica ljudi. U tom smislu multimedija je svojevrsna množina medija. Ta množina može biti puki zbir različitih medija, a može biti i oblikovana artistskim, novinskim ili poslovnim, manje ili više kreativnim planom.

Multimedija se danas najčešće koristi u područjima zabave, marketinga, web dizajna i obrazovanja. U svakom od tih područja koriste se neki od medija, uvijek u različitim kombinacijama. Edukacija tako poseže za video prezentacijama, video predavanjima, grafikama, kvizovima, animacijama, te programima za učenje na daljinu. Industrija zabave oslanja se na multimedijско povezivanje medija u glazbene spotove, filmove i videoigre. Video, zvuk i grafika ujedanjuju se u marketinški oblikovanim reklamnim spotovima kao svojevrsnom prototipu suvremene prodaje. Web dizajn je poprište sučeljavanja svih medija. On je rodno tlo multimedije jer ujedinjuje sve postojeće tehnike i medije (u primarnom, sekundarnom, analognom, digitalnom ili virtualnom obliku).

Interesantno je da je sam pojam multimedije došao iz starih medija. Naime, kada je Bob Goldstein 1966. Godine na Long Islandu upriličio predstavu “LightWorks at L’Oursin” svoju je predstavu označio multimedijском. To mu je bilo pojašnjenje za kombiniranje glazbe, likovnosti, svjetlosnih efekata s tradicionalnim kazališnim sredstvima.

Kazališni porođaj multimedije nije nikakvo čudo. Upravo je kazalište (na vrhuncu s operom) bilo mjesto kumuliranja svih postojećih artistskih nastojanja, svih umjetnosti. U tom kontekstu o operi se govorilo kao o umjetničkom obliku koji u sebi ujedinjuje sve tradicionalne umjetnosti.

Pretpostavka pak za rođenje multimedije bila je inspiracija koja je došla od Andy Warhola ili John Cagea koji su pedesetih i šezdesetih godina eksperimentirali sa sučeljavanjem različitih medijskih formi. Vjerojatno je najpoznatije Warholovo multimedijско djelo "Exploding Plastic Inevitable" s kojim je Warhol 1966. Godine krenuo na veliku turneju a koje je ujedinjavalo vizualne umjetnosti, svjetlosne efekte, poznate grupe The Velvet Underground, projekcije filmova, ples i različite dodatne performanse.

John Cage je bio glazbenik ali i teoretičar glazbe. Kombinirajući različite umjetnosti i tehničke naprave (medije) pokušavao je potaknuti publiku na razmišljanje o onome što se čuje i vidi. U tom smislu on je novim sredstvima pokušavao ono što je Brecht svojevremeno pokušao s kazalištem. (Gledatelj Brechtovog kazališta nije uranjao u doživljaj do kraja nego je zadržavao kritičku dimenziju pri gledanju predstave. Barem tako je Brecht želio da bude.)

Happeninzi koje je razvio Cage uključivali su i teatar, i poeziju, i glazbu, i ples, a odabir lokacija bio je u funkciji pokušaja da se izbriše zid između izvođača i publike. Sve je to bio dio strategije unošenja umjetnosti u sam život, odnosno skretanja pozornosti publici na umjetnost kao dio ili oblik života samoga. Spontanost je bila jedan od bitnih elemenata tih happeninga.

"Theater Piece No. 1" iz 1952. godine, bilo je zajedničko djelo Cagea i njegovih prijatelja, a uključivalo je teatar, poeziju, vizualne elemente, ples, film i zvučne efekte. I najpoznatije Cageovo multimedijско djelo zahtijeva od gledatelja refleksiju i spontanu reakciju. Riječ je o poznatoj kompoziciji tišine: "Theater Piece No. 1" Od strane izvođača dolazila je tišina ali djelo je uključivalo i zvukove koje je stvarala okolina, pa i sami gledatelji.

U svim ovim slučajevima bila je riječ o korištenju tradicionalnih umjetnosti i tehnika, koji su po prvi put stavljeni u suodnos. Istovremeno bila je riječ o pomaku od tradicionalnog prema interakciji različitih medijskih oblika te pozivu publici na aktivno sudjelovanje. Riječ je dakle o multimediji koja je stvorena u okvirima tradicionalnog (uglavnom kazališno uobličienoga) svijeta. Bila je to slika koja će snažno utjecati na kasnije multimedijске angažmane.

Multimedija je dakle izrasla na sceni tradicionalnih umjetnosti da bi dala snažan impuls nečemu što još nije postojalo a što će se otvoriti s internetskim web stranicama. Na njima će u novim oblicima zaživjeti stara ideja multimedije. Treći korak multimedija će učiniti na društvenim mrežama, primjerice na Tik-Toku gdje će predložci političkih govora ili glasanje životinja biti materijalom za glazbena videa koji će opet biti predložci za materijale koji će biti dorađivani od sudionika te mreže. Tako je stvorena interakcija o kojoj su umjetnici uvijek sanjali.

3. Tehnički posredovana umjetnost i novi pristupi gesamtkunstwerku

Umjetnost više nema onu snagu i značenje koju je imala u vremena prije pojave tehnički posredovanih umjetnosti. Rođena iz umijeća ona je bila umijeće pojedinaca i grupa ljudi. Bila je ono okupljajuće, pomalo mistično, ono što je uvijek koketiralo i s ritualom i religijskim svjetonazorima. Pa i onda kada se emancipirala od religijskog - umjetnost je bila sekularni oblik istraživanja božanske ljepote na osjetilni način.

Pojava tehničkih posredovanja donosi rez. Taj rez nas tjera promišljati valjanost pojmova kojima je čovjek pokušavao obuhvatiti svijet. Neki će pravci biti obnavljani ali u različitom kontekstu. Neke tehnike će uskrsnuti ali sada posredovane tehničkim pomagalicama. Jedan od primjera je usmenost/oralnost kao temeljno sredstvo komunikacije u predpismeno doba. Usmenost će biti obnovljena u doba elektroničkih medija ali kao sekundarna oralnost (o kojoj je svojevremeno pisao Walter Ong.

Na sličan način mogu se usporediti ideje *gesamtkunstwerka* i suvremene i aktualne nam multimedije. Riječ je o jednom umjetničkom pravcu i jednom ponajprije tehničkom terminu koji govori o suigri različitih medija i istraživanju u području sinergijskog učinka različitih tehničkih pomagala.

U pitanju o sličnosti i razlikama između sadržaja ova dva pojma trebala bi se ogledati razlika između dva svijeta. Jedan svijet je onaj koji se razvijao do pojave fotografije, a drugi svijet je onaj koji je izrastao iz fotografije. Naime, svaka je umjetnost za svoj sadržaj uzimala sadržaje starih umjetnosti. Kada krenemo unatrag, u operi ćemo vidjeti i glazbu, i dramu, i pisani tekst, i arhitekturu u obliku scenografije, i kazališnu glumu, i izvođačku umjetnost, i zbor i solistička pjevanja i ples i likovnost scene, kostima, i mnogo toga još. Stoga nije čudno što se pojavila ideja univerzalnog umjetničkog djela, odnosno djela koje može u sebi sabrati više umjetnosti odnosno pokušati sabrati sve.

Pitanje koje se nameće je pitanje sličnog pokušaja multimedije. Da li je multimedija na tragu ideje *gesamtkunstwerka* ili samo svojom formom podsjeća na pokušaj u vremenu stare auratske umjetnosti?

O *gesamtkunstwerku* su pisali neki značajni filozofi. Uglavnom usput spominjući pojam *gesamtkunstwerka*, no uvijek imajući u vidu snagu te ideje. Mladi je Nietzsche primjerice, pozdravio Wagnerovu ideju kao oblik oživljavanja antičke tragedije. U tom smjeru je i sam pisao u *Rođenju tragedije iz duha glazbe*.

U knjizi *In Search of Wagner* (1952.) Theodor Adorno je kritizirao Wagnerovu ideju *gesamtkunstwerka* smatrajući je ideološkim proizvodom buržoaskog svijeta, proizvodom koji inklinira spektaklu i manipulaciji.

Jedan od najznačajnijih teoretičara 20-tog stoljeća Jean Baudrillard svojim, već sada svjetski poznatim pojmom simulakruma, ponajbolje opisuje tehnološko medijsko doba prepoznatljivo po dominaciji estetike nad etičko-metafizičkim pitanjima. Time je stvarnost postala konstrukt odnosno simulakrum, a estetizirana do krajnosti doživljena je isključivo kroz osjetila. Sveprisutnost medija, massmedija, na snažan način oblikuje stvarnost da niti područje umjetnosti, tradicionalno

shvaćeno kao sfera lijepog, ne može izmaknuti. Kako onda smjestiti razumijevanje umjetnosti, sada raspolučeno između gubitka trojedinstva dobrog, lijepog i istinitog i tržišno-komercijalnih zahtjeva realnosti.

Ako smo u simulakrumu, onda s nama upravljaju zakoni tog simulakruma. Ako su se dobro, lijepo i istinito raspali na ideologizirane nadomjestke, onda danas živimo u ideologiziranom svijetu. Ako je sve medijska konstrukcija, onda bi temeljni zadatak svake medijske refleksije trebao biti razobličavanje te ideologije.

Walter Benjamin u kapitalnom tekstu „Umjetnost u doba mehaničke reprodukcije“ piše o gubitku aure u vrijeme kapitalističke produktivnosti, jer upravo gubitak „ovdje i sada originala tvori pojam njegove autentičnosti.“¹³²

Taj pojam aure vodi prema ideji djela kao originalnog djelovanja čovjeka i njegovih umjetničkih moći. Auratska umjetnost nosi u sebi tu snagu neposrednog stvaranja.

No, gubitak aure slijedi paralelno sa pojavom tehnike, ne mišljene kao tehne, dakle, kao umijeće, već kao prisutnost tehnologije u stvaralačkom procesu. Naglašavajući dijalektički odnos između moderne umjetnosti i industrijske proizvodnje, Adorno u Estetičkoj teoriji objašnjava kako prožimanje novih umjetnosti od strane tehnologije, tako i kritički odnos prema njoj.

Upravo je Benjamin teoretičar koji je najsnažnije skrenuo pozornost na tehnička posredovanja. Nimalo nije čudno što je neke od svojih najboljih stranica posvetio fotografiji. Osjetio je rez koji dolazi s fotografijom i evidentirao ga. Je li auratičnost tradicionalnog umjetničkog djela najbolji pojam, to nije presudno za ovo promišljanje. No činjenica je da je Benjamin uspostavio bitnu razliku između te auratske, dakle tradicionalne umjetnosti i umjetnosti koja će biti realizirana posredstvom različitih tehničkih pomagala.

Benjamin dakako nije mogao zahvatiti cjelinu tehnički posredovanih umjetnosti i odgovoriti na postavljeno pitanje. No njegov uvid u svojevrsan povijesni rez u umjetnosti, koji se onda proširuje i na sva ostala područja društvenog života, nešto je što će utjecati na gotovo sve teoretičare medija.

Od onih koji su bili skeptični prema ideji *gesamtkunstwerka* treba spomenuti Petera Bürgera, Clementa Greenberga, te posebno Borisa Groysa koji je ovaj pojam doveo u vezu s intencijama u umjetnosti u vrijeme staljinističkog totalitarizma.

Pozitivne strane *gesamtkunstwerka* pronalazili su još Gilles Deleuze i Félix Guattari, te Ernst Bloch.

---

¹³² Walter, Benjamin: Umjetničko djelo u vrijeme tehničke reprodukcije, Nolit, Beograd, 1972, str. 23.

4. Kazalište kao totalna umjetnost i fotografija kao prijelomna umjetnost

Sama ideja gesamtkunstwerka može se prepoznati i u ritualu. Ako krenemo od najopćenitije definicije gesamtkunstwerka ono će glasiti da je u pitanju pristup koji sinergijski ujedinjuje različite pristupe i segmente temeljno umjetničkog stvaranja

Richard Wagner, za čije se ime prvenstveno veže projekt Gesamtkunstwerka, treba sagledati i kao praktični i kao teorijski poduhvat. Ono što odlikuje Wagnerov poduhvat je kreiranje novog, zatvorenog i cjelovitog djela skladnog samodopunjavanja. Wagnerova teorija i praksa gesamtkunstwerka sadrži odjeke filozofskih i religijskih sistema i to prvenstveno u nizu ritualnih praksi koje su s vremenom prerasle u običaje. Ritualne prakse podrazumijevale su spoj sviranja, pjevanja, plesa, govora i gesta.

Umjetnosti su se s vremenom osamostalile i formirale kao zasebne institucije. Udaljavale su se jedna od druge, oblikovale svoje zasebne specijalizirane stvaraoce, kao i publiku. To sjećanje na izgubljeno jedinstvo predstavlja čežnju za ponovnim ujedinjenjem. Jedan od odgovora pružila je multimedija velikim dijelom izrasla na tlu tehničke reprodukcije (o kojoj je sjajno pisao Benjamin) a koja je započela s fotografijom.

Prekretnicu u vremenu predstavlja pojava fotografije, prve umjetnosti koja je mogla biti proizvedena samo tehničkim putem za koju Vilem Flusser kaže da je *izum tehničkih slika*.

Fotografija otvara dalje prostor filmu, koji na tehnički način ujedinjuje sliku, riječ, zvuk i tehnologiju. Na tome tragu nastati će suvremeni pojam multimedije, odnosno ujedinjenje kroz medije, a ne kroz umjetnosti. Tipični predstavnik multimedije je videospot, kratka forma nastala računalnim putem. Multimedija tako poprima oblik boga Janusa, s jedne strane tehnički oblik nastajanja, a sa druge težnja prema ujedinjenju umjetničkih oblika, dodirujući ideju Wagnerovog gesamtkunstwerka.

„Ono što ovdje nestaje može se sažeti u pojam aure i reći da u doba tehničke reprodukcije umjetničkog djela, propada njegova aura“.¹³³

Ernst Cassirer reći će da je čovjek biće koje iz doba magije putuje prema tehničkom dobu.

Multimedija tako predstavlja potrebu za sveobuhvatnim jedinstvom u epohi desakralizacije svijeta.

No, vratimo se pojmu medija i što on uopće znači. Jedan od najznačajnijih teoretičara medija Marshall McLuhan reći će da je „medij poruka.“ McLuhan je bio fasciniran električnom energijom i tvrdio je da je upravo upotreba električne energije učinila 20-to stoljeće, stoljećem masovnog društva. I tako se multimedija nalazi u dvostrukom statusu, s jedne strane ona se nalazi pod utjecajem novih medija, dok sa druge strane njena relacija prema medijskom svijetu mijenja „auratski“ pojam.

Iako eksplicitno ne govori o multimediji već ju razumije kao dio vizualnih medija, Lev Manovich bavi se prvenstveno posljedicama računalne revolucije na vizualnu kulturu. Sve ono što čini nove medije, u opoziciji sa starima su virtualna stvarnost, video igre, multimedija, računalna animacija, digitalni video i interfejs. Optika Leva Manovicha prvenstveno je okrenuta razumijevanju kompleksnosti

¹³³ Walter, Benjamin: Umjetničko djelo u doba tehničke reprodukcije, Nolit, Beograd, str. 27.

vizualnosti u međuodnosu računala i medijske tehnologije. Novi mediji tako dozvoljavaju da se stvore razne verzije iste stvari koje se međusobno razlikuju. Tako razmatrajući osnovne principe novih medija poput modularnosti, automatizacije, promjenjivosti i transkodiranja, teorijska misao Manovicha prolazi put od teorije medija do teorije softvera.

Ono što razlikuje film od svih prethodnih umjetnosti je „diskretno predstavljanje nasumičnih pristupa i multimedije.“¹³⁴ Način gledanja je ono po čemu se novi mediji razlikuju od starih a to je ekran koji „teži potpunoj iluziji i vizualnom obilju, dok se od gledatelja traži da suzdrži svoje uvjerenje i poistovjeti se sa slikom.“¹³⁵

A uz računski, mijenja se i kulturni sloj, odnos između bliskog i dalekog, između stvari i horizonta. Ono što odlikuje računalnu umjetnost danas je logika istovremenosti što ima za posljedicu da nastaje „novi film u kojem dijakronička dimenzija više nije povlašćena u odnosu na sinkroničku dimenziju, a montaža u vremenu nije više povlašćena u odnosu na montažu unutar kadra.“¹³⁶

5. Pokušaj odgovora

Televizijski spot ujedinjuje likovnost, glazbu, glumu, glas, scenografiju, mimiku, gestikulaciju, ples i mnogo toga još. No glazbeni spot teško da se može uzdići do razine umjetnosti. Stvoren za zabavu i uništavanje vremena svojih konzumenata – glazbeni spot je tehnički posredovani oblik različitih umjetničkih potencijala, odnosno elemenata različitih umjetnosti.¹³⁷

No multimedija nije gesamtkunstwerk. Utoliko je teško povući jednakost između korištenja različitih medija i različitih elemenata pojedinih umjetnosti. No na različitost ukazuje na povijesni rez koji je nastao ulaskom tehničke sfere u područje umjetnosti. To što postoji sličnost intencija manje je važno od bitne razlike između tradicionalnih umjetnosti i onih tehnički posredovanih.

Nova umjetnička djela tragaju za izvorom umjetničkoga u čovjeku i njegovoj zajednici. U tom smislu čini se da će mnogi umjetnički pokušaji nositi u sebi klicu gesamtkunstwerka kao pokušaja totalne umjetnosti. Možda će neke nove umjetnosti ili umjetna inteligencija pronaći put to totalnog umjetničkog djela. Za sada, razlika između gesamtkunstwerka i multimedije više govori o vremenu u kojemu živimo nego što otvara putove za nova umjetnička traganja.

134 Manovich, Lev (2015): Jezik novih medija, Beograd, Clio. Str. 93.

135 Ibid. Str. 138.

136 Ibid. Str. 370.

137 Možda je bliže umjetnosti onaj oblik multimedijiskog kazivanja kakav nalazimo u radovima Lea Katunarića koji u galeriju donosi i svoje slikarske radove ali istovremeno i 3D printer koji će uz određene algoritme printati oblike nastale interakcijom sveukupnog izloženog djela i publike.

Gesamtkunstwerk and Multimedia – between the Auratic and the Technical

Abstract

The idea of the text is to question the similarities and differences between the concepts of gesamtkunstwerk and multimedia. These are terms that presuppose the search for a new form of unification of artistic forms, at different times and in different ways. The key thinker (and artist) of gesamtkunstwerk or that orientation is the composer Richard Wagner. The theoretician who was at the crossroads of the worlds of traditional art and the contemporary technical sphere was Walter Benjamin. He begins a new line of writing about art, which is supported by theorists such as Marshall MacLuhan, Vilem Flusser, Friedrich Kittler, Jean Baudrillard, Dona Harway, Lev Manovich and Maurizio Lazarato. The text will present the idea of gesamtkunstwerk and compare it with some of the views of theorists who accepted or rejected this idea.

Key words: *multimedia, new media, television, aura, art, gesamtkunstwerk.*

This journal is open access and this work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.